

2559

GESCHIEDENIS
DER
VESTING BREDA.

676 F122.

2/10/1868

GESCHIEDENIS

DER

VESTING BREDA,

DOOR

G. G. VAN DER HOEVEN,

Majoor-Ingenieur

MET VIER PLATEN.

BREDA,
BROESE & COMP.

1868.

*De ondergeteekenden verklaren, dat dit
boekwerk ter hunner drukken is gedrukt
door hen wordt uitgegeven.*

Frederik den 23 November 1868.

Mollet & Co.

INHOUD.

Inleiding.

Het ontstaan der stad Blz. 1.

Hoofdstuk I.

De eerste omwalling door JAN VAN POLANEN. — De bevestiging van Graaf HENDRIK *van Nassau* en van RENÉ *de Chalons*, Prins van *Oranje*. " 7.

1355—1577.

Hoofdstuk II.

De uittocht der vreemde krijgsknechten. — De versterkingen van Prins WILLEM I. — Furie van HAULTEPENNE. . . , 29.

1577—1590.

Hoofdstuk III.

Het turfschip van Breda. — De werken van Prins MAURITS. , 57.

1590—1624.

Hoofdstuk IV.

De belegering door SPINOLA. — Overheersching der Spanjaarden. " 97.

1624—1637.

Hoofdstuk V.

De belegering door Prins FREDERIK HENDRIK. — De laatste jaren der oude vestingwerken. Blz. 153.

1637—1682.

Hoofdstuk VI.

De werken van Prins WILLEM III. — De verbeteringen door generaal VAN COEHOORN. — De inneming door DUMOURIEZ. — Aftogt en terugkomst der Franschen. , 197.

1682—1813.

Hoofdstuk VII.

De bevrijding. — Geschiedkundige aantekeningen betreffende de Benedenmark. — Breda als binnenvesting en andermaal als grensvesting. — Slot. , 240.

1813—1868.

BIJLAGEN.

VERKLARING DER PLATEN.

Plaat I.

- Fig. 1. (1 : 2000) Schets van de stad Breda met de eerste omwalling door JAN VAN POLANEN in 1355. Deze schets is vervaardigd naar de kadastrale plans, de opgravingen, die in 1863—65 en vroeger hebben plaats gehad, en vele aantekeningen in het Stedelijk Archief voorhanden.
- " 2. (1 : 25000) Schets van de bevestiging door Graaf HENDRIK van Nassau in 1531. Eene verkleinde copij van het plan, door JAN VAN GAELLEN in 1531 vervaardigd. De copij, in het Stedelijk Archief voorhanden, is waarschijnlijk in 1619 gemaakt.
- " 3. (1 : 25000) Schets van de vestingwerken in 1579 onder Prins WILLEM I aangelegd, en in 1622 onder Prins MAURITS voltooid. — Deze figuur is overgenomen uit het werk van Hugo.
- " 4. (1 : 25000) Schets van de vestingwerken na de uitbreiding, die daaraan in 1624 gegeven is door JUSTINUS van Nassau. Overgenomen uit het werk van Hugo.
- " 5. (1 : 25000) Schets van de vestingwerken na de uitbreiding in 1682, onder Prins WILLEM III tot stand gebracht. — Deze figuur is vervaardigd naar een plan van IMMINK van 1743 en naar een gegraveerd plan zonder naamteekening, voorhanden in de Bibliotheek der Kon. Milit. Academie.
- " 6. (1 : 25000) Schets van de vestingwerken in 1868. Deze figuur is geteekend naar het plan der stad en vesting Breda op 1 : 1000, door A. J. BOGAERTS.

Plaat II.

(1 : 50000) Schetsplan van de belegering van *Breda* in 1624—25 door den Markies AMBROSIUS SPINOLA. Dit plan, overgenomen uit het werk van HUGO, is verbeterd naar de plans van CALLOT en BOXHORN, en naar eene schets van de werken van den ingenieur ANTHONISSEN, in het Stedelijk Archief voorhanden.

Plaat III.

(1 : 50000) Schetsplan van de belegering van *Breda* in 1637 door Prins FREDERIK HENDRIK. Dit plan is overgenomen uit het werk van BOXHORN, doch naar verschillende aantekeningen verbeterd.

Plaat IV.

Fac-simile der naamteekeningen van onderscheiden personen, die eene rol hebben gespeeld in de geschiedenis van *Breda*. De naamteekeningen zijn allen gecalqueerd van stukken in het Stedelijk Archief voorhanden.

INLEIDING.

Het land van *Breda* is op verre na niet altijd in den toestand geweest, waarin wij het thans kennen. Gedurende de laatste zes of acht eeuwen hebben zulke aanzienlijke veranderingen plaats gehad, dat het thans moeilijk valt, zich voor te stellen, hoe de landstreek er in vroegeren tijd moet hebben uitgezien. Door de ontginning van woeste gronden, het vellen van bosschen, en vooral door het beteugelen van waterstroomen, heeft de streek langzamerhand een geheel ander aanzien gekregen, en het is door den onverpoosden arbeid van den landman en bouwmeester, dat een woestenij vol bosschen en poelen, eindelijk is herschapen in een van de liefelijkste oorden van ons Vaderland.

In den tijd toen de Romeinen deze streken bezochten, bestond het land van *Breda* bijna geheel uit een onafzienbare wildernis met moeren en vennen, begroeid met heide, biezen, gagel en werfstruiken, slechts hier en daar afgewisseld door bosschen van eiken, elzen en klaterpopels. De enkele dennenboomen toch, die er in vroegere eeuwen bestonden, waren toen reeds lang verdwenen, of onder het veen bedolven geraakt, en de aanzienlijke dennenbosschen, die in later tijd het land bedekten, zijn eerst in 't begin van de 16de eeuw aangelegd.

In het noorden en noordwesten lag een uitgestrekte watervlakte, die echter niet bevaarbaar was, omdat er

hier en daar drooge plekken in waren. Die gedeelten geraakten echter telkens onder water, wanneer de zee de uitstroomende wateren in de monden van Maas en Schelde terugwierp. De lage ligging van den grond en de afwisseling der getijden waren alzoo oorzaak, dat de Romein EUMENIUS PANEGRICUS (1), toen hij in 293 deze streken bezocht, ze met de volgende woorden beschreef: »Het is bijna geen land, zóó is het met water doortrokken. Niet alleen op de plaatsen, waar het zichtbaar moerassig is, buigt de grond bij iedere trede, en wordt de voet als 't ware ingezogen, maar ook daar, waar het een weinig vaster schijnt, dreunt hij bij het stampen met den voet, terwijl de schuddende beweging zich nog een eind verder voortplant. Het is dus duidelijk, dat die grond drijft op het water, want hij schommelt wijd en zijd, alsof hij opgehangen is.»

In vroeger tijd was het land, voor zoo ver het tot verblijfplaats van menschen kon dienen, bewoond geweest door Kelten; maar lang vóór den tijd der Romeinen waren die eerste bewoners door Germaansche volksstammen verdrongen. Waarschijnlijk zijn het stammen geweest, die later den naam van Tungeren ontvingen (2), die hier door CESAR zijn bevochten maar niet ten onder gebracht. Twijfelachtig is het zelfs, of de Romeinen wel ooit vasten voet hebben gekregen in dit gedeelte van ons vaderland. Overal waar ze gedurende eenigen tijd hebben verblijf gehouden, vindt men in de overblijfselen van wegen, gebouwen en grafplaatsen de bewijzen van hunne meerdere beschaving. In de stad en omstreken van *Breda* hebben zij slechts enkele munten en penningen uit den tijd van NERO en VESPASIANUS achtergelaten, als teekenen, dat ze ook deze streken hebben doorkruist. De merkwaardige altaarsteen aan de godin SANDRAUDIGA toegewijd, en ge-

(1) Mr. A. G. KLEIJN. Geschiedenis van het Land en de Heeren van Breda, tot het tijdstip der afscheiding van Bergen op Zoom. *Breda*, 1861.

(2) P. CORNELIUS TACITUS. *Germanica*. Cap. 2.

vonden op eene plaats, waar later verschillende overblijfselen uit den tijd der Romeinen werden opgedolven, is het belangrijkste gedenkteeken, dat tot hiertoe is wedergevonden (1).

De oude grafplaatsen, die men heeft kunnen opdelven en onderzoeken, zijn allen van Germaanschen oorsprong, hoewel men daarin voorwerpen heeft gevonden, die van de Romeinen afkomstig waren (2).

Van de oude bewoners van dit land weten we, dat ze krijgshaftig waren en dapper, en naast de Batavieren een eervolle plaats bekleedden in de legers en lijfwachten der Romeinsche keizers. Maar toen de Romeinsche bevelhebbers door schraapzucht en krijgswang de liefde van

(1) Het altaar van witten kalksteen is den 15den Nov. 1813 bij den aanleg van den straatweg van Breda naar Antwerpen gevonden op den Ticheltschen akker bij Rijsbergen. Het opschrift is: *Deae Sandraudigae cultores templi*. Aan de godin Sandraudiga (wordt deze altaarsteen toegewijd door) de ver eerders van haren tempel. — De steen, hoog 1,42, breed 0,81 en dik 0,405 Ned. el, wordt thans bewaard in 's Rijks museum van oudheden te Leiden. — *Les Pays-bas avant et durant la domination Romaine, par A. G. B. SCHAYES, Bruxelles, T. 2, p. 267.* — De Grieksche, Romeinsche en Etrurische monu menten van het museum te Leiden.

(2) Berigt omtrent eenige oude grafheuvelen onder Baarle-Nassau in Noord-Brabant, onderzocht en beschreven door PROSPER CUYPERS. *Arnhem, 1844.* — Noord-Brabants oudheden, door Dr. C. R. HERMANS. *'s Hertogenbosch, 1865.*

het volk hadden verloren, en CLAUDIUS CIVILIS bij gelegenheid van een nachtelijk offermaal in een heilig bosch de jonge Batavieren tot opstand had aangespoord, koos een deel der bevolking van deze streek zijne partij (1).

De geschiedenis van het land van *Breda* gedurende de heerschappij der Franken is duister en verward; en geen wonder, want in het laatst van de 7de eeuw was *Breda* en geheel *Taxandria* nog een woestenij. De inwoners waren wild en onbeschaafd en zonder omgang met hunne naburen, en de Christen Franken, die in 't begin van de 5de eeuw het land hadden bezocht, waren weêr door afgodendienaars verdrongen.

Als eerste landvoogdes vinden we vermeld GEERTRUIDA, een dochter van PEIJN van *Landen*, en het is aan LAMBERTUS, Bisschop van *Tongeren*, dat de Noordbrabander de kennis van het Christendom te danken heeft. Na het overlijden van WOLFALD, den eersten Hertog van *Austrasië*, waartoe ook het land van *Breda* behoorde, kwam PEIJN van *Herstal*, de neef van GEERTRUIDA, aan 't bestuur, maar de eerste geschiedenis van deze landstreek is zeer onzeker, want de naam van *Breda* komt in de oudere charters niet vroeger voor dan in 1116, namelijk in een memoriaal van de kerk van *Luik*, bij eene vermelding, betreffende de kerk van *Zundert* (2). Van het *castrum* (kasteel) *Breda* wordt voor het eerst gesproken in een charter van 1190, bij een opdracht van den Burgt en het *Allodium* van *Breda* aan den Hertog, en de beleening met al het land beneden de *Hage* tot *Stryen* toe.

Als eerste Heer van *Breda* wordt genoemd HENDRIK DE BRUNISHEIM, maar nergens hebben wij eenigen grond kunnen vinden voor het vermoeden, dat het kasteel Brunisheim in de nabijheid van *Breda* gestaan moet hebben.

(1) TACITUS. Hist. IV, Cap. 14, 66.

(2) Mr. A. G. KLEIJN. Geschiedenis van het Land en de Heeren van Breda.

Een van zijne afstammelingen, GODFRIED genoemd, gaf in 1223 een verklaring, dat hij het kasteel en de *villa* (dorp) van *Breda*, die *allodia* van den Hertog waren, in leen had ontvangen. Eerst in 1232 werd door een afstammeling van GODFRIED, HENDRIK van *Breda*, het eerste handvest geschonken, waaruit alzoo blijkt, dat de plaats, die in 1190 kasteel heette, en nog in 1223 dorp genoemd werd, dertig jaar later, in 1252, den omvang had gekregen van een *oppidum* (stad), dat waardig was, om gewone poorters-regten te verkrijgen. Ze ontving in sommige gevallen vrijdom van lasten, en de poorters hadden alleen dan persoonlijk den Heer te dienen, als het de verdediging gold des lands. Groot kan de stad toen niet geweest zijn, want daar ze gebouwd was op eene hoogte te midden van moerweiden en broeklanden, kon ze zeker geen grooter ruimte beslaan, dan thans nog door de verhevenheid, die binnen de oude vesten ligt, wordt aangewezen. Bedijkingen hadden er toen bij *Breda* nog niet plaats gehad, hoewel de eerste dijken aan de Schelde reeds in 1154 zijn gelegd, want in 1280 schonk ARNOLD van *Leuven* en zijne vrouw ELIZABETH van *Breda* aan de poorters alle gemeene weiden tusschen den Emeleberg (het Speelhuis) en den Ypelaar langs de Molenvliet tot aan de Mark. Het Abroek is eerst in 1290 bedijkt.

Hoewel het Christendom reeds was verkondigd in de 5de en 7de eeuw, en er in 963 een kerk stond te *Rijsbergen* (1), bestonden in 't begin van de 15de eeuw te *Breda* nog geen andere kerken dan de Burgtkapel en die van 't bagijnhof, want de groote kerk is eerst in 1290 voltooid (2). Maar toch waren het de kloosters en liefdadige gestichten, die de eerste bedijkingen lieten maken, en daardoor grooten invloed hebben uitgeoefend op de

(1) Keizer OTTO bevestigde in 963 de giften aan de kerk van St. Bavo te *Gend*, gedaan door THEOFRIDUS, en daaronder in *Tazandria* de *villa* *Risbeche* aan de rivier *Atua* met den molen en de kerk. GRAMAYE, Ant. Bred. II, p. 7.

(2) Zie Inleidende text van: Het geslacht der Nassau's in de groote kerk te *Breda*. Photographiën door KANNEMANS. *Breda* 1865.

ontginning van den grond. En zoo bragt het Christendom niet alleen beschaving en verlichting in deze landstreek, maar ook materieele welvaart.

In 't begin van de 13de eeuw ontstond er geschil over de erfopvolging in 't bestuur van deze landen tusschen Raso van Gaveren, Heer van Liedekerke, en GERARD van Wezemale. Die twist werd in 1287 bijgelegd door JAN I, Hertog van Brabant. Raso kreeg het oostelijk deel met de stad Breda, en GERARD ontving de westelijke helft, waartoe Bergen op Zoom behoorde. Onder het bestuur van Raso zal de stad een beter aanzien hebben gekregen, want hij gaf »by rade goeder liede" aan de poorters het regt om kassey of keigeld te innen, »om de cauchide te houden en te beteren in wesenlyken stuckx" (1).

In 1326 werd GERARD van Rasegem, die met ADELISE, een kleindochter van PHILIPS van Liedekerke, gehuwd was, Heer van Breda. Daar hij vele schulden had, was hij genoodzaakt, om, zonder voorkennis van zijne vrouw en van hare zusters, zijne regten op de stad en het land van Breda te verkoopen aan JAN III, Hertog van Brabant. De twisten, die uit deze handelwijze voortvloeden, liepen weldra zóó hoog, dat men de bemiddeling van den Koning van Frankrijk moest inroepen. Het verhaal van die verwickelingen en van de schikkingen, die eindelijk hebben plaats gehad, behoort echter minder tot ons onderwerp, en zou ook niet veel belangrijks opleveren, want de charters, waaruit de tot nog toe verborgen waarheid kan blijken, zijn tot hiertoe niet publiek gemaakt. Die gebeurtenissen hebben ook meer betrekking op den staatkundigen vooruitgang der poorters, dan op militaire aangelegenheden of op uitbreiding der stad. Wij gaan daarom de geschiedenis van die dagen met stilzwijgen voorbij.

(1) De brief van Raso van Gaveren, gedagteekend van 1290 in Sente marchz dage Eevangeliste, is in het archief der stad Breda voorhanden.

HOOFDSTUK I.

DE EERSTE VESTINGWERKEN DER STAD.

1355—1577.

JAN VAN POLANEN, Heer van *de Leck*, kocht in 1331 de stad en het land van *Breda* van JAN III, Hertog van *Brabant*, voor de som van 43,000 Gulden Hallingen (35,750 Gl.) (1). Nog in dat zelfde jaar werd er een begin gemaakt met het afbreken van den ouden burgt en het stichten van een nieuw kasteel, dat echter eerst in 1362 voltooid was. Te gelijker tijd maakte men een aanvang met het bouwen van muren en blokhuzen of torens rondom de stad, die toen een bijna cirkelvormige gedaante had. Om de gelden, die hiertoe noodig waren, te vinden, gaf JAN VAN POLANEN in 1333 aan de poorteren het regt, om accijnsen uit te schrijven of te verhoogen, »opdat zy de Poorte soudon vesten en stercken». De vestingwerken schijnen echter eerst in 1410 voltooid te zijn.

Het is zeker thans niet gemakkelijk na te gaan, hoe de vestingwerken van die dagen er hebben uitgezien. Wel vindt men in het werk van VAN GOOR een plan, dat hij zegt *geschetst* te zijn naar eene teekening van 1350,

(1) VAN GOOR. Beschrijving der stadt en lande van Breda. 's Gravenhage, 1744. Blz. 448, 503.

die op het stadhuis bewaard werd, doch wij hebben reden, om aan de naauwkeurigheid dier schets te twifelen, vooreerst omdat daarop vestingwerken ontbreken, die toen werkelijk bestonden, ten andere omdat straten, die er nog niet waren, daarop zijn aangeduid, en ook, omdat bij den brand van 1534, waardoor het grootste gedeelte van de stad vernield werd, ook het stadhuis met de archiven een prooi van de vlammen is geworden (1).

Gelukkig echter bestaat er een stuk van de hand van BARTHOLOMEUS VAN DEN CORPUT, waarin een zeer duidelijke beschrijving is gegeven van de eerste vestingwerken. Wij zullen dus eerst hebben te onderzoeken, wie BARTHOLOMEUS VAN DEN CORPUT was, en of de verklaringen door hem gegeven, als waarheid mogen worden beschouwd.

Het bestuur van de stad bestond eertijds uit een drossaart, een binnen-burgemeester of president, een buiten-burgemeester of trezorier, negen schepenen, benevens een secretaris, die zitting had in den raad. In 1560 was zekere JOHAN VAN DEN CORPUT secretaris der stad. Hij deed vrijwillig afstand van zijne betrekking ten voordeele van zijne twee zonen. BARTHOLOMEUS werd aangesteld tot »Secretaris Politiek en Judiciëel, onder de benaming van Griffier, met stoel en plaats in de vergadering van den magistraat en met magt, om alles te doen en te passeren wat er van en omtrent die vergadering zou verzocht worden en voorvallen." NICOLAAS werd »Secretaris ten Contracte", een post, die wel eenige overeenkomst had met het tegenwoordige notarisambt. Nu vinden wij in de archiven der stad, dat BARTHOLOMEUS tusschen 1560 en 1590 dan eens de eene, dan weer de andere, soms ook wel beide posten tegelijk heeft bekleed. Hij was dus ongetwijfeld in eene betrekking geplaatst, waarin hij,

(1) De hierbij gevoegde schets is vervaardigd volgens de opmetingen van het kadaster, de opgravingen die in 1863—65 en vroeger hebben plaats gehad, de beschrijving van VAN DEN CORPUT en vele aanteekeningen, die in het stedelijk archief voorhanden zijn.

meer dan iemand, bekend moest zijn met de geschiedenis van *Breda*, en wij mogen dus niet daaraan twijfelen, dat zijne geregtelijke verklaringen met waarheidsliefde en zaakkennis zijn opgesteld (1). Het bedoelde stuk is eene Concept-Memorie van regten aan de leden van den raad des Prinsen van *Oranje*, als arbiters, — ingediend door Burgemeesters van *Breda*, van wege de stad, eischers, tegen ANTONIE CORNELIS PIGGEN dochter, weduwe laatst van GERRIT CORNELIS HUBRECHTSZ.

» Ende seggen warachtich te syn, dat de stadt van
C

Breda van ouden tyden totten Jaere XV XXXV oft XXXVI toe in begrepen, heeft gehadt hooghe steenen mueren, poorten en thorens met hooghe en opgaende wallen bynen en buyten de mueren, en met breede boghen neffens oft aen de mueren, gelyck men noch ennige vestigien daeraf sien mach, achter den begghynhof van *Breda*, Jae mer hadde deselve stadt van de Ghinneken poorte aan, tot voerby de oude gasthuys poorte noch cleyn mueren met tornkens buyten de opgaende wal van de hooghe thorens en mueren.

Alsoo dat de breedte van de mueren mette boghen en de wallen buyten ende bynnen van de water poorte aen totter oude gasthuys poorte toe jae totten begghynhove en voider bevonden is te syn drie roeden, dwelc men noch tot sommighe plaetsen soude moghen demonstreren, dair hen van de gebuiren gegoede ter plaetsen dser tegens geseght en hebben, mer is oic daeraf een gemeyn ende openbair fame ende gesacht."

Deze beschrijving is voor de geschiedenis van den vestingbouw van groot gewigt. Zij geeft ons niet alleen een duidelijk overzicht van de eerste vestingwerken van *Breda*, maar zij leert ons, dat aldaar in 1410 reeds muren met gewelven bestonden, en dat alzoo de muren

(1) BARTH. VAN DEN CORPUT is later secretaris geweest van *Antwerpen* en eindelijk secretaris der weeskamer te *Dordrecht*. Hij overleed te *Alkmaar* in 1610.

met bogen, die in 1327 door ALBERT DURER en in 1589 door DANIEL SPECKLE zijn beschreven, en zooals ze in 1550 te *Gulik* werkelijk waren uitgevoerd, reeds voor een groot aantal jaren te *Breda* hadden bestaan. De hooge en opgaande wallen binnen en buiten de muren zullen waarschijnlijk een soort van katten achter de wallen en halve manen voor de poorten geweest zijn, en de kleine muur met torens, die voor een groot deel van den hoofdwal stond en een voorgelegen linie van verdedigingswerken vormde, doet ons denken aan een bedekten weg of enveloppe.

Opmerkelijk is het, dat dergelijke tweede linieën van muren en torens bestaan hebben bij bijna alle Geldersche steden, die door OTTO II, Grave van *Gelder*, bijgenaamd Kromvoet, omstreeks het jaar 1229 bevestigd zijn. Men vond ze alleen aan den kant, waar de steden niet door waterstroomen of lage landstreken gedekt waren (1). Te *Arnhem* en te *Deventer* stonden die lagere muren tusschen den hoofdwal en de gracht, te *Bommel* waren ze daarentegen door een gracht van den hoofdmuur gescheiden. Voor de Vlaamsche steden en te *Gelder* waren de grachten door een smalle strook lands in twee deelen verdeeld, of beter gezegd, er waren twee evenwijdige grachten. Te *Wachtendonk* bij *Gelder* was die strook reeds eenigzins als een bedekte weg van verdedigingswerken voorzien.

De vorm, die de vesting *Breda* toen had, kan thans nog voor het grootste gedeelte op de plaats worden nagegaan. De walmuren begonnen bij het kasteel en stonden langs de haven, de oude vest en in het Valkenberg. Er waren drie voorname poorten, namelijk de Lombard- of Eindpoort, waar thans de Ginneken-brug is, de Tolbrugpoort en de Gasthuyseynde-poort bij de tegenwoordige Bosch-brug. Van deze drie poorten zijn bij den aanleg der nieuwe stads-riolen in 1865—65 de fondamente

(1) Zie de schetsplans in GUICCIARDINI'S Beschrijving van alle de nederlanden, anderszins ghenoemt Nederduitslandt. *Amsterdam*, 1612.

teruggevonden. Verder waren er nog twee kleine poorten, namelijk aan het eind van de Molenstraat en in het verlengde van de Waterstraat. Het gedeelte van de werken tusschen de Gasthuyseynde-poort en het kasteel is sedert den aanleg van het Valkenberg geheel verdwenen. Behalve de fondamente[n] van torens en muren is er van de eerste verdedigingswerken van *Breda* niets meer overgebleven.

Door de beperkte ruimte, die binnen de muren was begrepen, ontstond reeds spoedig voor de drie hoofdpoorten een soort van voorsteden. De opvolgers van JAN VAN POLANEN, namelijk JAN II, JOHANNA, die met Graaf ENGELBRECHT van *Nassau* gehuwd was, JAN van *Nassau* en ENGELBRECHT II noodigden daarom bij herhaling de poorters van *Breda* uit, om hunne stad te vergrooten en de drie voorsteden binnen de omwalling te brengen. Dit plan is echter eerst uitgevoerd onder de regering van HENDRIK, Graaf van *Nassau*. Eene korte levensschets van dien beroemden man, zal doen zien, dat het hem, bij de stichting van de nieuwe werken, niet ontbrak aan kennis, ervaring en middelen, om eene zoo belangrijke en moeilijke zaak, als de aanleg van een vesting in die dagen was, te kunnen ondernemen en volvoeren (1).

HENDRIK van *Nassau* werd geboren den 12^{den} Januarij 1483 te *Siegen*. Hij werd door zijn oom ENGELBRECHT II in de Nederlanden opgevoed. Het onderwijs, dat hij ontving, was ingerigt, om hem tot een staatsman en krijgsoverbevelhebber op te leiden. Reeds op zijn 16de jaar bevond hij zich aan het hof van PHILIPS den *Schoone*. Hij had het voorregt, om de genegenheid van zijnen vorst in zóó

(1) J. ÖRLERS. *Geslachtboom der Graven van Nassau*, 1616.

Apologie ou défense de Guillaume de Nassau, 1580.

DE LA PISE. *Tableau de l'histoire des Princes et Principautés d'Orange*.

Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau. I, 1841.

Geschichte des Hauses Nassau-Oranien von ERNST MÜNCH. *Aachen und Leipzig*, 1831.

hooge mate te verwerven, dat hij verheven werd tot ridder van de orde van het gulden vlies.

Door het kinderloos overlijden van ENGELBRECHT II werd Graaf HENDRIK als oudste neef erfgenaam van zijne landen *Nassau, Vianden, Dietz, Catzenellebogen* en tevens Heer van *Breda, Grimbergen* en *Diest*. Later werden nog daarbij gevoegd de verbeurd verklaarde heerlijkheden *Donge* en *Lage Zwaluwe*.

Na het overlijden van Aartshertog PHILIPS in 1506, werd Graaf HENDRIK, met twee andere hooggeplaatste personen, belast met de opvoeding van den vermoedelijken troonsopvolger Aartshertog KAREL, die toen pas den ouderdom had bereikt van 6 jaren. Deze belangrijke betrekking werd hem opgedragen door Keizer MAXIMILIAAN, grootvader en voogd van den Aartshertog.

In 1503 trad Graaf HENDRIK in het huwelijk met *Françoise van Savoye*. Toen deze vorstin in 1511 kinderloos overleed, erfde haar echtgenoot een groot deel van hare bezittingen. In datzelfde jaar werd Graaf HENDRIK door Keizer MAXIMILIAAN aangesteld tot Luitenant en Kapitein-Generaal van *Brabant*. Twee jaar later bekwam hij ook het opperbevel over al de troepen in de Nederlanden.

Zoodra Aartshertog KAREL meerderjarig was geworden, en onder den naam van KAREL II den Spaanschen troon had beklommen, werd Graaf HENDRIK als afgezant en vredesonderhandelaar gezonden naar *Frankrijk*. Een gevolg van deze zending was, dat de Graaf hertrouwde met *Claudine van Chalons*, eenige dochter van *Jan van Chalons*, Prins van *Oranje*. Het schijnt wel dat dit huwelijk een soort van *mariage de raison* is geweest. „Ik sluit het” — zoo schreef de Graaf aan zijnen vader — „om gehoorsam te syn der Keis. Maj. ende ooc om te wille te syn den Coninc van Vrancryk ende sonderlingen om myner eere ende proufftyts wille.” Na de voltrekking van deze verbindtenis voerde hij zijne jonge vrouw naar

Breda, en werd tot belooning voor de goede diensten, bij zijne zending gedaan, door KAREL benoemd tot stedehouder van *Holland*, *Gelderland* en *Friesland*, en tot opperkamerheer en geheimraad des Konings. Door dezen samenloop van omstandigheden werd Graaf HENDRIK een der rijkste en magtigste edelen van zijnen tijd.

Toen Koning KAREL II in 1517 op het punt stond om naar *Spanje* te vertrekken, deed de zwarte bende onder LANGE PIER een inval in *Friesland* en *Holland*. Graaf HENDRIK sloeg het beleg voor *Arnhem*, waar Hertog KAREL van *Gelder* verblijf hield, en noodzaakte hem afstand te doen van zijne aanspraken op *Groningen* en *Friesland*.

Na het overlijden van Keizer MAXIMILIAAN in 1519, oefende de Graaf grooten invloed uit op de verkiezing van zijnen meester tot Keizer van *Duitschland*. In de apologie van Prins WILLEM I wordt zelfs gezegd, dat Graaf HENDRIK van *Nassau* zóóveel heeft bijgedragen tot de verheffing van zijn meester »*que c'est lui qui a mis la couronne impériale sur sa tête.*»

In 1521 trok de Graaf aan het hoofd van een leger van 20.000 man te velde tegen ROBERT VAN DER MARK, Heer van *Bouillon*, die ondersteund door FRANS I een inval had gedaan in het Luxemburgsche. Graaf HENDRIK belegerde eerst het slot *Loignes* en vervolgens de stad *Musaucourt*. Deze laatste plaats werd overgegeven, toen de Graaf door het in bres leggen van de muren getoond had, dat de gemetselde wallen niet meer bestand waren tegen de werking van het verbeterd geschut. Bij de inneming liet hij al de krijgsgevangenen, die als onderdanen van den Keizer herkend werden, ophangen. Een dergelijk tafereel had ook plaats bij de inneming van *Bouillon*. De belegering van *Mesières*, welke stad door BAYARD, den ridder zonder blaam noch vrees, manhaftig werd verdedigd, liep minder roemrijk af, want de Graaf werd door aanstekelijke ziekten en gebrek aan levensmiddelen genoodzaakt het beleg op te breken; maar de terugtogt

van het keizerlijke leger werd als een meesterstuk van krijgskunst geroemd. Op het laatst van den veldtocht gelukte het HENDRIK na eene belegering van 5 maanden de sterke stad *Doornik* te nemen. Deze vesting had een aarden wal met bekleedingsmuur en een soort van bastions, en het water kon door middel van sluizen in de grachten worden opgestuwd. Door dit wapenfeit werd de onaangename indruk, teweeggebracht door het mislukken van 't beleg van *Mesières*, weêr weggenomen, en de vriendschap, die tusschen den Keizer en den Graaf bestond, werd daardoor nog versterkt. In het jaar 1521 had de Graaf ten tweede male het ongeluk zijne vrouw te verliezen.

Gedurende de volgende jaren was de Graaf van *Nassau* meestal met politieke zendingen belast, of hij reisde in 't gevolg des Keizers in *Spanje*, *Italië*, *Duitschland* en de *Nederlanden*. Door deze togten geraakte hij in kennis met kunstenaars en geleerden; ongetwijfeld zal ook zijne kennis en ervaring op die reizen zeer zijn toegenomen. Zijn invloed en rijkdom klommen nog aanmerkelijk, toen hij in 1523 ten derde male in het huwelijk trad met MENZIA DE MENDOSA, eene nicht en voedsterlinge van den kardinaal GONSALES DE MENDOSA, Aartsbisschop van *Toledo*.

In 1529 vergezelde de Graaf den Keizer naar *Italië*. Hij kwam den 12^{den} Augustus te *Genua* aan en was tegenwoordig bij de verheffing van KAREL V, toen deze in Februarij 1530 te *Bologne* door den Paus als Roomsche Keizer en Koning van *Italië* werd gekroond. Bij de belegering van *Florence*, dat zich 10 maanden lang verdedigde, sneuvelde de aanvoerder der keizerlijke troepen, PHILIBERT van *Oranje*. Na de inneming dier stad keerde de Graaf naar *Breda* terug, waar hij met zijne jonge en geleerde vrouw met vorstelijken praal leefde. Waarschijnlijk mishagde hem de weelde, waarin zijne echtgenoot behagen schiep, wel eenigzins, want in 1529 schreef hij aan zijn broeder over de keuze van eene echt-

genooten, dat vrouwen, die een goed huwelijksgoed mee brengen, dat veeltijds ook gaarne verteeren.

Bij zijne terugkomst te *Breda* ondernam Graaf HENDRIK den aanleg van de nieuwe vestingwerken. En thans doet zich als van zelve eene menigte vragen voor. — Welke redenen had men toch, om *Breda* van betere vestingwerken te voorzien? Wanneer zijn de eerste plans vervaardigd? Welke geldsommen zijn aan de werken te koste gelegd en hoe waren de verdedigingswerken ingerigt? Dit laatste punt vooral is zeer belangrijk, want men weet dat *Breda* de eerste plaats is geweest, die door aarden wallen is versterkt.

Het antwoord op deze en op andere vragen wordt met groote uitvoerigheid gegeven door de oude rekeningen der Stad *Breda*, die gelukkig voor ons zijn bewaard gebleven, en waarin de uitgaven met zóóveel duidelijkheid zijn te boek gesteld, dat we ons daardoor een goed denkbeeld kunnen vormen van de vesting *Breda*, zooals die plaats er heeft uitgezien, toen ze bij hare uitlegging den vorm en de grootte heeft verkregen, die ze thans nog bezit.

Volgens de stads-rekeningen zijn de eerste ontwerpen reeds gemaakt in 1512, door den landmeter MEERTEN THOMYSZ. van *Ooltgensplaut*. Wij lezen namelijk in het Hoofdstuk: »Van dycken en Slooten graven ende wegghen te maecken.

Item gegeven op ten 26sten dach van Junio Anno 1512. Merten Thomysz. van Oelkensplate, die te *Breda* ontboden was, om te comen omslaen hoedat men de stadt soude moghen omgraven en omwallen, om de eynden binnente sluyten, voer syn Costen, verlet en arbeyt. . . 2 Ryn Gl.

Item betaelt Corn. Heyn Claesz. die op ten 20sten dach van Anno 12 gesonden waert in Zeelant tot Oelkensplate aan den dyckmeester geheyten Merten Thomysz. om te comen besien ende overslaen den dyck die men gheerne

om de stadt leggen sou, en was uyt vyff dagen
's dags gegeven 4 stuyvers 20 St.

Item betaelt Jannen den Meyer Schilder te
Breda 7 in Augusti Anno 12, van twee pa-
tronen die hy gemaect hadde van de stadt
van Breda om die te begraven 2 Ryn Gl."

De patronen van 1512 zijn evenwel niet tot uitvoering gekomen. Toen echter in de volgende jaren de Gelderschen het land van *Breda* bij herhaling kwamen teisteren, en zij hunne strooptogten en knevelarijen tot bij de voorsteden uitstrekten, werd de zaak der bevestiging ernstig opgevat, en Graaf *HENDRIK van Nassau* ging in den zomer van 1551 in persoon en vergezeld van den landmeter *MERTEN CORNELISZ.* uit Holland de noodige aanwijzingen doen op het terrein; kort daarna werd er een begin gemaakt met den aanleg van de nieuwe vestingwerken. De stads-rekeningen van 1551 en volgende jaren, waarvan in Bijlage I een uittreksel is gegeven, doen belangrijke bijzonderheden kennen betreffende den aanleg van de werken. Daaruit blijkt, dat met de uitvoering is begonnen den 11^{den} September 1551, en dat er in het volgende jaar reeds blokhuizen en bolwerken onderhanden waren. We lezen verder, dat *JAN VAN GAELEN* vervaardigd heeft »het patroon of quaerte van de stadt wallen ende graven", en dat hij daarvoor ontving 12 stuivers, benevens 2 stuivers voor een vel perkament (1). Deze *JAN VAN GAELEN* was een broeder van de kanunnikken *WILLEM* en *OTTO VAN GAELEN*. Eerstgenoemde ligt begraven onder de sierlijke koperen grafzerk in 't koor der Groote Kerk van *Breda*. *JAN VAN GAELEN* schijnt een man geweest te zijn, die voor alles was te gebruiken; we vinden zijn naam op menige bladzijde van de stads-rekeningen, dan eens als vervaardiger van steenen mallen

(1) Het hierbij gevoegde plan is eene verkleinde copij van eene schets die in het stedelijk archief voorhanden is. Deze schets is waarschijnlijk omstreeks 1619 gemaakt naar het plan van *JAN VAN GAELEN*.

die moesten dienen bij het gieten van geschut, dan weër als hersteller van klokken en dergelijke zaken meer. Maar vooral geven die rekeningen een goed overzicht van de prijzen der bouwgereedschappen, dagloonen en andere zaken in dien tijd, en van de uitgaven, die door de stad zijn gedaan, bij den aanleg van de nieuwe vestingwerken. Zoo vinden we b. v. dat de schipper, die bij de aanwijzing op het terrein door Graaf HENDRIK »gevuurt heeft myn genadigen heer ende syn geselschap met syn schuyte" eene belooning ontving van 4 stuivers daags; — dat de wijn, waarop de Burgemeester van *Breda* den landmeter uit Holland onthaalde, 3 stuivers de kan kostte. We lezen verder, dat een werkmán een dagloon kreeg van 3 stuivers; dat de prijs van een cordewagen (kruiwagen) bedroeg 7 of 8 stuivers, van een landmeters-kruis 8 stuivers, en van »eenen passer om mede te rekenen op te caerte" 6 stuivers.

Behalve de kosten van onteigening van huizen en van landen, betaalde het stedelijk bestuur gedurende 5 jaren omtrent 6894 Rijn Gl. De bewoners van den Haagdijsk gaven daarenhoven zes jaren lang 140 Gl., die van de Bosch- en Ginneken-straten jaarlijks ieder 100 Gl. De omliggende dorpen bragten in 8 termijnen 9000 Gl. bijeen, en Graaf HENDRIK gaf uit eigen middelen vier jaren lang 600 Gl.

Zoodra men ver genoeg was gevorderd met den aanleg der verdedigingswerken, begon men ook met het bouwen van de nieuwe poorten. De Bosch-poort werd in 1537 gesticht, de Ginneken-poort in 1538, en de Haagdijsche-poort in 1546. Boven de poorten waren wachthuizen, waarin later de adelborsten en officieren van minderen rang werden gehuisvest. In die poorten waren tot sluiting orgelwerken, dat zijn afzonderlijke valboomen, die door middel van windassen en kettingen op en neder werden bewogen. In de oude rekeningen der stad worden die wachthuizen altijd »de wacht van de schotbalken"

genoemd. De oude poorten door dubbele torens geflankeerd en de walmuren in de binnenstad zijn in 1536—40 weggebroken.

Terwijl men bezig was met den aanleg van de nieuwe vestingwerken, werd de stad op den 25sten Junij 1534 geteisterd door een hevigen brand, die ontstond in de Kapel van St. Jan, in de St. Jans Veterstraat, ongeveer ter plaatse waar thans het hoofdwachthuis staat, en waardoor 1300 huizen werden in asch gelegd. Graaf HENDRIK wist toen te bewerken dat Keizer KAREL V de stad gedurende 18 jaren vrijdom van tollën schonk, doch hij gaf tevens eene ordonnantie, waarbij werd bepaald, »dat er voortaan slechts huizen met harde daken” te *Breda* mogten worden gebouwd, waarvoor de inwoners echter eene belangrijke geldelijke tegemoetkoming ontvingen.

Graaf HENDRIK overleed den 7^{den} October 1538, diep betreurd door alle ingezetenen van *Breda*. Hij ligt begraven onder de prachtige graftombe in de groote kerk te *Breda*, die hij ter eere van zijn oom ENGELBERT II had doen oprigten in de kapel, door dezen laatstgenoemden gesticht. Dat beroemde praalgraf, zoo al niet het werk van MICHEL ANGELO, toch zeker een kunststuk van de Florentijnsche school, waarschijnlijk van THOMAS BOLONIUS (de Vincidore), een leerling van RAPHAËL, die volgens een brief van Graaf HENDRIK *van Nassau*, die nog in wezen is, eenigen tijd te *Breda* heeft doorgebracht en, in het reisverhaal van ALBERT DURER, THOMAS POLONIUS wordt genoemd, bedekt dus niet de overblijfselen van den persoon ter eere van wien het is gesticht, maar wel die van den stichter zelven en van zijne echtgenoot CLAUDINE *van Chalons* en hun jong overleden kind MARIA. De lijkkasten staan in eene nis onder het praalgraf. Voor die nis bevindt zich een ruime grafkelder, waarin geplaatst is een looden bus of urn, bevattende de ingewanden van Prins RENÉ *de Chalons*.

ENGELBERT II is, volgens eene oude aantekening, welke afkomstig is van GERARD HAVERMANS, in 1607 Griffier der stad, begraven »onder die hooghe Fante bi sinen ouderen" waarmede bedoeld zijn ENGELBERT I met JOHANNA VAN POLANEN, JAN van Nassau en MARIA VAN LOON HEINSBERG en nog een viertal andere vorsten en vorstinnen uit het huis van Nassau (1). Die zoogenoemde hooge fante, gebouwd in Gothische stijl van het laatste tijdperk van bloei, is dus het eigenlijke familiegraf van de Graven van Nassau. Zij is onlangs hersteld door den heer CUYPERS, Architect te Amsterdam en ROIJER, Directeur der Kon. Akad. van Beeld. Kunsten te Amsterdam, op last van Z. M. Koning WILLEM III. Onder het praalgraf zijn alzoo bijgezet de overblijfselen van de Vorsten uit het huis van Nassau, die door huwelijk of erfenis het Prinsdom van Oranje aan den stam hebben gebragt.

Graaf HENDRIK werd opgevolgd door zijn eenigen zoon REINIER, die reeds in 1551, volgens den uitersten wil van zijn oom van moeders zijde, PHILIBERT de Chalons, die in 1527 bij de belegering van Rome was gewond (2), en in 1530 voor Florence het leven had verloren, den naam en titel had aangenomen van RENÉ de Chalons, Prins van Oranje. Hij was alzoo de eerste Prins van Oranje uit het huis van Nassau, en werd den 25sten Januarij 1559 als Heer van Breda gehuldigd.

Bij zijne optreding waren de nieuwe vestingwerken nog niet voltooid. Het schijnt wel, dat de finantiële bezwaren waarin de stad geraakt was, zoowel door den aanleg van de werken zelve als door den brand van 1554 en een hevige pestziekte, die 6 jaren lang woedde, oorzaak zijn geweest, dat de wallen nog niet gereed waren. Doch toen in 1542 de oorlog tusschen KAREL V en FRANS I, die tot hiertoe slechts in Italië was gevoerd, naar de Nederlanden dreigde over te slaan, werden de onderhanden

(1) Zie: Het geslacht der Nassau's in de groote kerk van Breda.

(2) GÖTTE's *Sämmtliche Werke*. VII Bd. *Benvenuto Cellini*.

werken weër met kracht opgevat. Prins RENÉ schreef den 17^{den} Julij 1342 uit *Utrecht* aan den Schout van *Breda* (Bijlage II), dat de twee bolwerken tusschen de Ginneken- en Gasthuis-poorten, en een derde tusschen laatstgemelde poort en het kasteel met spoed moesten worden voltooid. Dit laatste bolwerk, waarbij veel metselwerk verrigt werd, is waarschijnlijk op kosten van den Prins gebouwd.

In 1342 terwijl Meester FRANTZ, bouwmeester van de stad *Antwerpen*, bezig was met het aanleggen der vestingwerken om die stad, naar het plan, opgemaakt door DONATUS BONI PELLIZUOLI van *Bergamo*, volgens het oude Italiaansche tracé met kleine bastions en zeer lange courtinen (1), sloeg MAARTEN VAN ROSSEM zich met een leger van 13,000 man in de omstreken van *Tilburg* neder. Daar men vreesde, dat hij het op *Breda* gemunt had, liet Prins RENÉ zijne troepen uit Holland komen, om de stad te bezetten, doch toen men bemerkte, dat de vijand een aanslag op *Antwerpen* in den zin had, trok de Prins met 3000 man voetvolk en 400 paarden uit, om die stad te ontzetten. Ter hoogte van *Brusschaet* werd hij echter door de Gelderschen in een hinderlaag gelokt en verslagen. Twee duizend voetknechten vielen den vijand in handen, duizend man bleven op de plaats, en de Prins ontkwam ter naauwernood met zijne ruiters naar *Antwerpen*. Door deze overwinning opgewekt, ontstond in het volgende jaar bij den vijand het voornemen om ook *Breda* te overvallen, en Prins RENÉ, die, toen de stad in gevaar was »haar met luyden van oorlogh met alle dilligentie had bijgestaan» oefende al zijnen invloed uit, om de voltooiing der vestingwerken zooveel mogelijk te doen bespoedigen. Zijn brief, van den 14^{den} Maart 1343,

(1) Men vindt in het werk van A. FREITAG, *Architectura Militaris*, Amsterdam 1663, bij D. ELZEVIER, een plan van de vestingwerken van *Antwerpen* vóór den aanleg van de citadel door PACIOTTI. De overige thans nog bestaande plans en bescheiden zijn vermeld in het werk: *Description des Cartes de la Province d'Anvers et des Plans de la Ville*, par M. A. DEJARDIN. Anvers 1862.

(Bijlage III) getuigt van zijne groote belangstelling in die stad. Om de noodige gelden bijeen te krijgen wordt bij deze missive bevolen, dat men eene belasting moest heffen van 5 stuivers op elke ton bier of bierazijn, en dat „de geestelyken en de dienaars van den Heere van *Breda*” mede moesten betalen. Men weet, dat de geestelijken en hovelingen van dien tijd in den regel van de betaling van dergelijke belastingen waren vrijgesteld.

Bij eene ordonnantie van den 14^{den} Julij van datzelfde jaar werd voorts nog geregeld, op welke wijze moest worden te gelde gemaakt eene rente van 500 Gl. „om te recouvreren de penningen die nootelyck en gereet opgebracht moeten worden, ten eynde om dat jaar 1543 voor soo veel als 't mogelyck is, de wallen, bolwercken, poorten, sluysen en andere fortificatien, die van noode syn om deselve onse stadt te sluyten en te preserveren tegen oploop van vyanden, bysonder aan de hadijcxz syde, te volcomen”.

In datzelfde jaar werd Prins RENÉ door den Keizer benoemd tot Stadhouders van *Gelderland*, *Zutphen*, *Holland*, *Zeeland* en *Friesland*. De invloed en magt, die hij door die bevordering verkreeg, zouden zeker voor *Breda* belangrijke gevolgen hebben gehad, indien niet een steenschilfer (*éclat de pierre*) (1), in de loopgraven voor *St. Disier*. op den 18^{den} Junij 1544 een eind had gemaakt aan het leven van den zes en twintig jarigen held, die aan 't hoofd stond van het Nederlandsche leger. Zoo bragt reeds de eerste prins van *Oranje-Nassau*, die het bestuur had over de Nederlandsche gewesten, goed en bloed ten offer voor het vaderland!

Uit de oude archieven van *Breda* is ons dus gebleken, dat toen de stad door toenemende bevolking moest worden vergroot, zij van verdedigingsmiddelen voorzien werd, niet om als grensvesting van *Holland* tegen *Brabant* te dienen,

(1) HARAEUS. *Annales Brabantiae*.

maar wel voornamelijk, om de stad en het land te beschermen tegen de onophoudelijke strooptogten, vooral van de Gelderschen. De vestingwerken hebben toen bestaan uit een aarden hoofdwal met bolwerken en watergrachten, doch zonder buitenwerken, bedekte wegen of andere meer zamengestelde verdedigingswerken. Daar er echter sluizen in de werken zijn aangelegd, konden de wallen door onderwaterzetting van het voorliggend terrein worden gedekt.

Het is ook niet te verwonderen, dat men te *Breda* bij het aanleggen van vestingwerken partij getrokken heeft van inundatiën, want vóórdat de mond van den Dintel door een sluis was gesloten, had er te *Breda* eb en vloed plaats. Het verschil van waterstand moet in het midden der 16de eeuw nog al belangrijk geweest zijn. Ook voerden de beide wateren, die te *Breda* zamenkwamen, namelijk de Mark en de Weerij of Aa, vrij wat meer water aan dan thans het geval is, nu het winterwater door de verbeterde waterleidingen veel spoediger wordt geloosd. Op onze schetsen kan men zien, dat de Donk en de Gampel de beide monden waren, waarmede de Weerij haar water in de Mark ontlastte, en dat door den aanleg der vestingwerken die monden grootendeels zijn vervallen en thans nog slechts bestaan, voor zoover ze binnen de stad gelegen zijn.

Terwijl men in andere landen bijna uitsluitend Italiaansche of Duitsche bouwmeesters belastte met het bouwen van vestingwerken, zien we hier Graaf HENDRIK van *Nassau*, geleid door de ervaring van *Musaucourt* en *Doornik*, en bijgestaan door een Hollandsch landmeter en teekenaar, den aanleg der werken besturen, en daarbij denkbeelden in toepassing brengen, die toen nog nieuw waren, en getuigen van zijn helderen blik in oorlogszaken. De bezwaren, waarmede men zal hebben moeten kampen bij de uitvoering van zulke uitgebreide aardewerken, moeten zeker groot zijn geweest in dagen, toen men nog geen andere hulpmiddelen gebruikte bij

het droogmaken van grachten, dan hoosvaten en schepels, waarmede men het water over de met koehuiden bedekte dammen wierp. Daarbij kwam nog, dat de werken moesten worden voltooid gedurende den tijd, dat de stad werd geteisterd door brand, aanstekelijke ziekten en vjandelijke strooptogten. Ook is het gebleken, dat de vestingwerken geheel bekostigd zijn door de bewoners van de stad en omstreken, en dat Graaf HENDRIK en zijn zoon Prins RENÉ daartoe uit eigen middelen belangrijke geldsommen hebben bijgedragen.

De aanleg van de vestingwerken van *Breda* in de 16de eeuw wordt teregt als een gewichtig tijdstip beschouwd in de geschiedenis van den Nederlandschen vestingbouw, omdat die werken niet zijn gemaakt naar de denkeelden van Italiaansche en Spaansche bouwmeesters, maar omdat men daarbij eene versterkingswijze in toepassing heeft gebragt, meer overeenkomstig met de natuurlijke gesteldheid van onzen bodem. Aan Graaf HENDRIK heeft men het te danken, dat de mannen, die later het Vaderland hebben vrijgevochten van de heerschappij der Spanjaarden, bekend waren met de middelen, die hen in staat moesten stellen, om, met weinig geld en in korten tijd, de veroverde steden in staat van tegenweer te brengen. De eenvoudige en minkostbare aarden wallen, zooals die voor 't eerst te *Breda* zijn aangelegd, hebben ongetwijfeld op 't verwerven van onze onafhankelijkheid meer invloed gehad, dan met de hooge muren, zooals de Italianen en Spanjaarden ze maakten, en die millioenen schats kostten, het geval zoude geweest zijn. Drie eeuwen geleden zocht KAREL V het heil van *Antwerpen* in hooge bekleedingsmuren; — in onze dagen worden de nieuwe reusachtige aarden wallen van diezelfde vesting, als een waarborg beschouwd voor de onafhankelijkheid van *België*. Zoo keert ook in zaken van oorlog de menschelijke geest weér terug, tot de eenvoudige middelen, waarvan onze voorvaders zich hebben bediend.

De ramp, waardoor Prins RENÉ in de loopgraven van *St. Disier* het leven verloor, had voor de geschiedenis van ons Vaderland belangrijke gevolgen, want, daar hij kinderloos overleed, werd op verzoek van den Keizer zijn elfjarige neef erfgenaam van zijne belangrijke bezittingen in *Frankrijk* en de *Nederlanden* (1). En zoo werd dan WILLEM I, Prins van *Oranje*, de man, die bestemd was, om in onze geschiedenis den eernaam te dragen van Vader des Vaderlands, door een wonderlijken samenloop van gebeurtenissen op zijne plaats gebracht.

Reeds in het najaar van 1544 verliet de jonge Prins WILLEM zijne woonplaats in *Duitschland*, om onder de oogen van den Keizer te worden opgevoed. Het is bekend, dat hij weldra door schranderheid, werkzaamheid en groote minzaamheid in hooge gunst geraakte, en dat hij den Keizer ondersteunde, toen deze den 23sten October 1555 te *Brussel* de regering over de *Nederlanden* afstond aan zijn zoon PHILIPS II.

In 1552 werd Prins WILLEM plegtig gehuldigd als Heer van de stad en lande van *Breda*. Dien dag hadden er groote feesten plaats, en de Prins ontving als een blijk van verknochtheid en vreugde van de stad een geschenk van 20,000 Gl.

Bij het begin van de regering van PHILIPS II bezat Prins WILLEM het vertrouwen en de vriendschap des Konings. Hij werd aangesteld tot ridder van het guldenvlies en lid van den staatsraad, en woonde de vredesonderhandelingen te *Cateau-Cambresis* bij. Toen de Koning op den 22sten September 1556 te *Breda* kwam, om den eed van hulde en trouw te ontvangen, nam hij zijn intrek op het kasteel. Maar toen de Prins zich door zijne groote welwillendheid en vorstelijke mildheid veel vrienden begon te verwerven, en vooral toen hij met de Luthersche Prinses ANNA van *Saxen* in het huwelijk trad, verloor hij het vertrouwen en de genegenheid van den Koning.

(1) *Histoire de France, par le P. DANIEL. Amsterdam 1742. Tome X, p. 553.*

Het Compromis der Edelen in 1363, waarschijnlijk buiten weten van den Prins te *Spa* opgesteld, gaf aanleiding, dat een nieuwe eed van hulde gevorderd werd van allen, die in 's Konings dienst waren. De Prins verzocht daarop van alle zijne ambten ontheven te worden, en vertrok naar *Breda*. In 't begin van Februarij 1366 had daar eene bijeenkomst van Edelen plaats, maar wat daarbij toen is voorgevallen ligt nog in het duister (1). Eenige dagen later werd op een tweede vergadering te *Hoogstraten* gehandeld over de indiening van een smeek-schrift. Na de terugkomst van den Prins schijnen de grondslagen van dit smeek-schrift te *Breda* onder zijn oog te zijn opgesteld door Graaf *LODEWIJK van Nassau*. Dit geschrift zou volgens *VAN METEREN* (blz. 43) en *WILLIAMS* (2) te *Turnhout* onderteekend zijn. Het stuk werd den 3^{den} April door *HENDRIK van Brederode*, aan het hoofd van 300 edelen, aan de landvoogdes *MARGARETHA van Parma* overhandigd.

Ondertusschen maakte de Hervorming in ons Vaderland snelle vorderingen. Men begon godsdienstoefeningen te houden in het open veld, en toen men die wilde verhinderen, ging men met het zwaard op zijde naar de godsdienstoefening. Eindelijk begon de heffe des volks, door dweepzucht gedreven, te *Kamerijk* de kloosters en kerken te plunderen. De beeldenstorm sloeg in weinige dagen over naar *Brabant* en *Holland*, en had den 11^{den} en 12^{den} Augustus te *Breda* plaats, waarbij gelukkig de prachtige graftomben van het huis van *Nassau* gespaard bleven. Tengevolge van de verwikkelingen en scheuringen, die uit deze gebeurtenissen voortvloeiden, verliet de Prins den 11^{den} Augustus 1367 de stad *Breda*, en elf dagen later de Nederlanden. Hij trok naar *Dillenbury*, in *Duitschland*, het voorvaderlijk verblijf van zijn geslacht.

(1) R. C. *BAKHUIZEN VAN DEN BRINK*. Studiën en schetsen over vaderlandsche geschiedenis en letteren. *Amsterdam* 1860.

(2) Werken van het Utrechts Historisch Genootschap. 1864, bl. 28.

In weerwil dat de rust volkoinen werd hersteld, en dat zelfs de openbare prediciën gestaakt waren, zond PHILIPS den Hertog van *Alva* met een leger van 20,000 uitgelezen soldaten naar de Nederlanden. Het voetvolk onder LODRONA, BRACAMONTE, ROMERO en ULLOA was met musketten gewapend. Ieder musketier was vergezeld van een dienaar, die zijn geweer droeg. De ruitery stond onder bevel van Don FERDINAND DE TOLEDO, natuurlijken zoon van den Hertog, en het geschut onder GABRIEL CERBELLONI. De Hertog van *Savoye* had den vermaarden Ingenieur PACHECO of PACIOTTI afgestaan, wiens naam in herinnering zou blijven door de stichting van de vermaarde Citadel van *Antwerpen* en door zijn vreesselijk uiteinde aan een galg, die 3 jaar later door de watergeuzen te *Vlissingen* voor hem werd opgericht.

Het bezetten van 's *Hertogenbosch* in Februarij 1567 door den overste A. VAN BOMBERGEN, onder medewerking van HERMAN DE RUIJTER, schijnt den Hertog van *Alva* aanleiding gegeven te hebben, om *Breda* naauwkeurig in het oog te houden. Op zijn last werden reeds den 21sten Februarij 1567 de vuurmonden en munitie, die het eigendom waren van de stad, naar het kasteel overgebragt en aan den gouverneur PIETER VAN QUADEREBBE overgegeven »*afin d'en faire bonne garde*». De inventaris van dat materiëel is in Bijlage IV opgenomen, omdat daarin een vrij duidelijke beschrijving voorkomt van de voornaamste zaken, die toen bij de bewapening van sterkten gebruikt werden. Men kan er uit zien, hoe weinig de Artillerie toen nog te beteekenen had. Er waren te *Breda* slechts een 20-tal bruikbare vuurmonden van gesmeed ijzer. De affuiten hadden, op enkele uitzonderingen na, raderen zonder ijzeren beslag; de kogels waren van lood, doch van ijzeren teerlingen voorzien.

Reeds in 't begin van 1568 kreeg PIETER VAN QUADEREBBE, een edelman uit *Leuven*, die in 1558 de vesting *Die-denhoven*, aan den *Moesel*, tegen den Hertog DE GUISE

Pausstyl?

verdedigd had, in last om de stad en het land van *Breda* voor den Koning van *Spanje* in bezit te nemen. Hij begon met brandschattingen uit te schrijven en een paar troepen Italiaansche ruiters in de stad in bezetting te leggen. Uit de omliggende dorpen werden landlieden ontboden, om aan de wallen te werken, en het stads-bestuur moest iederen arbeider een daggeld van 1½ stuiver betalen.

Om een eind te maken aan de onaangenaamheden, die uit deze handelingen voortvloeiden, kwam de Hertog van *Alva*, die inmiddels tot algemeen landvoogd was verheven, naar *Breda*. In naam van den Koning van *Spanje* ontving hij de hulde der stad en liet bij zijn vertrek brieven van kwijtschelding achter, waarbij echter zooveel personen werden uitgesloten, dat een aantal familiën genoodzaakt waren de stad te verlaten en zich elders met der woon te vestigen. Hierdoor werd het wantrouwen bij de Spanjaarden weér opgewekt, en toen later de aanhangers van den Prins *Geertruidenberg* in bezit namen, werd een groot aantal van de beste Spaansche troepen te *Breda* in bezetting gelegd, die aan de inwoners veel last veroorzaakten. In 1570 werd van *QUADEREBBE* als stadvoogd naar *Dordrecht* verplaatst, maar hij viel bij zijne reis in handen van de troepen van den Prins, die hem te *Buren* in de gevangenis wierpen, waar hij al spoedig overleed. Zijn opvolger te *Breda* was *ADRIAAN DESTOURMEL*, Heer van *St. Remy*.

Gedurende het bestuur van *ST. REMY* werd *ALVA* vervangen als algemeen landvoogd (29 Nov. 1573) door *DON LOUIS DE REQUESENS*. Daar de nieuwe landvoogd veel minder wreed was, maar ook de groote talenten van zijn voorganger miste, raakten de zaken der Spanjaarden in de Nederlanden meer en meer in de war. Vooral toen het beleg van *Leiden* moest worden opgebroken (3 Oct. 1574) en de troepen slecht betaald werden, sloegen ze aan het muiten, zoodat de bevelhebber weldra genoodzaakt was geheel *Holland* te doen ontruimen. In den

zomer van 1575 werden, onder bemiddeling van Keizer MAXIMILIAAN II, te *Breda* vredesonderhandelingen gevoerd tusschen de Spanjaarden en de Staten van *Holland*, die echter vruchteloos afliepen, daar de Koning geen andere godsdienst wilde dulden dan de Roomsche-Katholieke. Toen nu de Spanjaarden in 't volgende jaar weêr groote voordeelen behaalden in *Holland* en *Zeeland*, geraakte men daar zóózeer tot vertwijfeling, dat men de oppermagt over deze provinciën moest aanbieden, eerst aan Koningin ELISABETH en vervolgens aan den Koning van *Frankrijk* HENDRIK III. Gelukkig kwam er eene verademing door het onverwacht overlijden van REQUESENS (3 Maart 1576), die na een ziekte van slechts 3 dagen bezweek. Hij werd opgevolgd door Don JUAN van *Oostenrijk*. Ook St. REMY overleed te *Breda*, den 4^{den} Januarij 1577. Hij schijnt daar over het algemeen genomen een onbeduidende rol te hebben gespeeld.

HOOFDSTUK II.

DE UITTOGT DER VREEMDE KRIJGSKNECHTEN. —

FURIE VAN HAULTEPENNE.

1577—1590.

Na het afsterven van St. REMY werd FRANCESCO VERDUGO bij provisie belast met het opperbevel over de Spaansche troepen, onder den titel van Kastelein Gouverneur en Super-intendant van de kasteelen, de stad en het land van *Breda*. Daar echter, tengevolge van de Pacificatie van *Gend* en het eeuwig Edict van *Marche* in *Famine*, *Breda* aan den Prins van *Oranje* moest overgaan, verzocht het stedelijk bestuur Don JUAN van *Oostenrijk* dringend, om de vreemde troepen, die te *Breda* in bezetting lagen, te doen afrekken.

Het garnizoen bestond toen uit een bende ligte ruiters van ANTONIO D'AVILA, sterk 112 man en drie vendelen Duitsche krijgslieden in Spaansche dienst, van het regiment van den Kolonel FREUNDSBERG. Op den 7^{den} Januarij verliet de Kapitein D'AVILA met 30 ruiters de stad, en trok naar *Hoogstraten*; de overige 62 man bleven onder bevel van den Luitenant JUAN DE CEMBRANO, te *Breda* achter. Zij ontvingen van de stad een tractement van 3 st. 2 oort daags, waarvan 3 st. voor hun »servitie» olie, azijn, zout en kaarsen, en 2 st. 2 oort voor »ammunitie», opdat de burgers geen brood, vleesch, wijn of

bier zouden behoeven te leveren tegen verminderde prijzen. De kapitein telde hierbij voor 9 man, de luitenant voor 3, de korporaa's, trompetter en hoefsmid ieder voor 2 man.

Het antwoord van Don JUAN van den 16^{den} Februarij (Bijlage V) was ontwijkend. De hoop bestond — zoo schreef hij —, dat het weldra vrede zou worden, en dan raakte de stad van zelf van de vreemde bezetting ontslagen. Doch het schijnt wel, dat de Spānjaarden volstrekt geen plan hadden, om de stad aan den Prins over te geven, want den 21sten Maart zond het stedelijk bestuur een bode naar den Hertog van *Aerschot*, die toen te *Antwerpen* in bezetting lag, en het bevel voerde over een bende ruiters van den Prins, om hem te waarschuwen, dat VERDUGO de stad wel zou verlaten, maar dat hij haar dan aan de Duitsche troepen zou overgeven. Inderdaad trok VERDUGO nog in diezelfde maand met zijn Spaansche ruiters en 18 busschieters af, doch het kasteel werd door de Duitsche krijgsknechten van het regiment van FREUNDSBERG bezet.

De Kolonel FREUNDSBERG — die door de Nederlandsche geschiedschrijvers meestal FRONSBURG genoemd wordt — titelt zich in de verschillende stukken, die in het stedelijk archief van hem voorkomen: Vrijheer van *Mundelheim*, Heer tot *Saul*, *Beversberg* en *Stertzingen* en Kolonel over een Regiment Hoogduitsche troepen in dienst van Hare Koninklijke Majesteit van *Spanje*. Wij zullen weldra gelegenheid hebben te zien, of een Chef in die dagen genoeg had aan een grooten naam en weidschen titel, om zich behoorlijk door zijne troepen te doen eerbiedigen. Zijn regiment bestond uit zes vendelen; drie daarvan lagen sedert St. Jan 1376 te *Breda* in bezetting, de drie andere waren met den Kolonel te *Antwerpen*. Zij stonden onder bevel: het eerste van FREUNDSBERG zelf, het tweede onder zijn overste luitenant VAN CASTEL, het derde onder den »geweldigen provoost» en de drie andere onder de kapiteins WOLF HENDRIK VAN STEIN, TSIN (of ZIN) en ADRIAAN (of ADAM) VAN STEIN.

Met de krijgstucht moet het in dien tijd ellendig gesteld zijn geweest, zoodra men de troepen niet behoorlijk betaalde. FREUNDSPERG ontving sedert 1375 van de stad *Breda* een som van 100 Gl. 's maands, waarvoor hij zijn soldaten moest beletten herberg te houden. Zijn overste luitenant VAN CASTEL, die te *Breda* bevel voerde, kreeg 7 Gl. 's weeks »opdat hy syn knechten in sulke discipline soude houden, dat de burgers geen reden souden hebben om te querelleren over deselve knechten». Maar die discipline werd inderdaad op een zeer wonderlijke manier gehouden, want den 22sten Julij 1377 riepen de drössaart en burgemeester eenige van de Duitsche soldaten op het stadhuis, omdat zij den overste luitenant VAN CASTEL en andere officieren hadden gevangen gezet; men verzocht hun, de troepen »tot stilligheid aen te maenen». Hoewel bij deze onderhandeling 2 potten wijn geledigd werden, mislukte de poging tot verzoening geheel en al, want den 7^{den} Augustus werd de schepen BUYSSEN door het stedelijk bestuur naar den kolonel FREUNDSPERG te *Antwerpen* gezonden, »om te klagen dat de soldaten de drie kapiteinen en andere overigheden in het yser hadden geslagen» en dreigden het den magistraat ook te zullen doen.

Ondertusschen begonnen de troepen van den Prins, onder bevel van den Graaf van *Hohenlo* en voornamelijk bestaande uit Franschen, Engelschen en Walen, de stad meer en meer te naderen en in te sluiten. Men gaf zich daarom alle bedenkelijke moeite, om de Duitschers door geld en goede woorden te bewegen tot den aftogt. Den 11^{den} Augustus gaf men hun 200 Carolus Gulden, den 13^{den} nog 500 Kroonen, doch alles te vergeefs, want op den 20sten Augustus kwam de kolonel FREUNDSPERG, die den 2^{den} Augustus met zijn troepen door LIEDEKERKE uit *Antwerpen* was weggejaagd, met de drie andere vendelen het garnizoen nog versterken. Het gevolg hiervan was, dat er al spoedig geldgebrek in de ingesloten stad begon te komen, zoodat de burgers reeds den 24sten

Augustus last kregen, hun zilverwerk naar het stadhuis te brengen, om er klippen of noodmunten van te laten maken. Daarbij werd tevens gepubliceerd, dat de burgers die klippen als geld in betaling moesten nemen. Toen deze maatregel niet voldoende bleek, moesten van den 4^{den} September te beginnen, ook tinnen en looden klippen als gangbare munt worden aangenomen (1).

Inmiddels stond het stedelijk bestuur aan allerlei afpersingen bloot; want de bevelhebbers der troepen bezaten ook geen geld, en moesten toch in het onderhoud van het krijgsvolk voorzien. VERDUGO had daarbij het voorbeeld gegeven, want reeds in Januarij liet hij zich door de stad 40 servetten, een hoofdpeluw en eenige fluwijnen geven. FREUNDSPERG kwam telkens om geld vragen, dan eens voor »zijn gerechts luyden», dan weêr voor zichzelf. Voor zijn tafel moest men hem een tinnen servies van 120 pond zwaarte verschaffen, en voor zijn familie koperen ketels, tafel- en slaaplakens; zelfs liet hij de stad aan een meid, die vier dagen bij hem gediend had, 12 stuivers huur betalen. Kapitein W. H. VAN STEIN eischte al wat hij noodig had voor zijn vertrekken en keuken. Een soldaat, die bij een brand op Fellenoord (de nieuwe huizen) zijn schoeisel had beschadigd, kwam 18 stuivers vragen voor een paar nieuwe schoenen. Een herbergier verzocht den 3^{den} Junij aan het bestuur, om betaling voor een ontbijt, dat de overste luitenant VAN CASTEL gebruikt, doch niet betaald had »alsoo hy seide geen geld te hebben». Zelfs de scherpreger van het regiment kwam »10 busselen roggestroo versoecken om onder syn bedde te leggen». In Augustus was de behoefte aan metalen reeds zóó groot geworden, dat er pekdoeken geleverd moesten worden, om te leggen op den zolder van den toren, waarop het uurwerk staat, in plaats van het lood, dat door de krijgslieden was

(1) VAN LOON. Nederl. Historie-penningen. 1ste deel, blz. 237.

weggenomen. Men kan dus wel begrijpen, dat het stads bestuur geen middelen onbeproefd liet, om van het lastig gezelschap der Duitschers ontslagen te raken. Aan allerlei menschen, die men oordeelde dat invloed konden uitoefenen, werden geschenken van wijn gezonden, zooals b. v. aan den gezant van *Engeland*, de Gravin van *Arenberg*, den raadsheer *HOEVELMANS*, den secretaris *WOUWER* en den Procureur-Generaal van *Brabant*. Men wendde zich ook tot den Prins, doch ontving (Bijlage VI), onder dagteekening van den 28ten Augustus, uit *Geertruidenberg* ten antwoord, dat men het met de Duitschers maar tot een schikking moest trachten te brengen, dat zij zich wel spoedig zouden laten vinden, zoodra ze zouden bemerken, dat ze door Don *JUAN* in den steek werden gelaten; dat de Prins alles zou aanwenden wat in zijn vermogen was, om schikkingen met de Duitschers tot stand te brengen, maar dat hij voor het oogenblik er weinig aan doen kon.

Onder al die beslommeringen schijnt de kolonel *FREUNDSPERG* toch ijverig in de weer geweest te zijn, met het in staat van verdediging brengen der vestingwerken; en, daar het stedelijk bestuur hiervan als naar gewoonte de kosten had te dragen, zoo hebben wij nu ook het voorregt uit de stads-rekeningen te kunnen zien, welke maatregelen toen ter tijde zoo al genomen werden, bij het in staat van defensie stellen eener vesting. Zoo lezen we b. v., dat op den 20ten Augustus werd gepubliceerd, dat dagelijks uit ieder huisgezin een man of vrouw naar de wallen moest gaan, om onder toezigt van de Duitschers te werken. De aantreëplaats was op het Nonnenveld. Men schafte een half pond reuzel aan, om de hamei van de Gasthuyseynde-poort te smeren, ten einde ze gemakkelijk op en neêr te kunnen trekken. Ook kocht men een groote hoeveelheid »schansmanden, cordewagens, manden, schuppen, houweelen, pionnier-mandekes, houten schuppen met yser beslach en kielmanden om turf mede

naar de wachten te brengen". Bij een kuiper haalde men 300 reepen, deze werden met stroo en pek bekleed »om se te plaatsen op de stads vesten en te gebruyken tegen de vyanden in het stormen". Het graan werd met geweld door de soldaten bij de burgers weggehaald en in drie magazijnen opgelegd, om bewaard te worden »so se verklaarden tot ten lesten noot der stadt".

In den tijd van Sr. REMY hadden de Spanjaarden te *Breda* op het Nonnenveld eenige oorlogsvaartuigen op stapel gezet, waarmede ze de *Niervaart* wilden gaan overmeesteren; maar toen de schepen gereed waren, kon men ze niet onder door de Ginneken-brug krijgen. FREUNDSPERG liet nu door de wagenmakers het metalen scheepsgeschut op affuiten plaatsen, en aan den smid W. L. JACOBS werd een som van 86 Carolus Gulden en 8 st. betaald »voor teerlingen, yseren klooten, keteningen, sleutels en krammen, dienende om de yseren cameran daarmede in de grove stucken geschuts te sluyten".

Gevechten met de troepen van HOHENLO schijnen er niet veel plaats gehad te hebben, want men vindt slechts een enkele maal in de rekeningen, dat een soldaat door het schieten met een bus zijn hand had gekwetst. Op een anderen dag moest de stad 18 stuivers betalen voor een doodkist, wijl een soldaat aan de gevolgen van zijn wonden was overleden.

En hoe raakte *Breda* nu toch eindelijk van de Duitsche troepen verlost? — BOR, HOOFT (1) en andere geschiedschrijvers verhalen de zaak aldus: Don JUAN van Oostenrijk was voornemens, de stad te laten ontzetten. Hij zond daarom een hoofdman naar *Breda*, met een briefje in zijn broeksband genaaid, waarin hij den belegerden vermaande nog zes weken geduld te hebben. Daarna zouden ze worden ontzet. De hopman viel in

(1) Vervolg der Nederlandsche oorloghen, beroerten, ende borgerlycke on-eenicheyden. Tweede deel. *Amsterdam*, 1621.

HOORT. Vaderlandsche Historiën. XII.

handen van den Prins, die zich toen te *Geertruidenberg* bevond. Deze liet door een boekverkooper SYLVIVS uit *Antwerpen* een ander briefje schrijven, waarin de hand van Don JUAN werd nagemaakt, en kocht door allerlei beloften den hopman om, het valsche briefje te *Breda* te gaan overhandigen. Volgens dat briefje kreeg FREUNDSPERG last, om de stad op de voordeeligste voorwaarden over te geven. De krijgslist gelukte, en de troepen trokken dientengevolge den 4^{den} October af. — STRADA (1) verhaalt de zaak op een dergelijke wijze, doch zegt daarbij, dat de kolonel FREUNDSPERG de stad langen tijd zeer dapper verdedigd heeft. Wel is het mogelijk, dat er een veranderd briefje naar *Breda* is gezonden, maar of de overgave der stad daardoor is verhaast, is twijfelachtig. Raadpleegt men de bescheiden, die in het stedelijk archief voorhanden zijn, dan heeft de zaak zich op de volgende wijze toegedragen.

In 't begin van Augustus reisde JAN BUYKS, klerk van de weeskamer, vergezeld van een soldaat van FREUNDSPERG, naar *Namen*, om bij Don JUAN geld te gaan vragen voor het garnizoen. Bij zijne terugreis werd hij door de troepen van HOHENLO te *Ginneken* gegrepen en naar *Geertruidenberg* gevoerd, waar hij tot den 4^{den} October bleef. Later ontving hij van de stad *Breda* een som van 90 Carolus Gulden „voor syn last” behalve de 54 Gulden, die hij voor reiskosten had betaald. Deze zaak kan dus geen invloed hebben gehad op de ontruiming der stad.

Op den 12^{den} dierzelfde maand trok meester HOLDER, hofmeester van FREUNDSPERG, op stads kosten en met een gehuurd paard naar *Namen*, om bij Don JUAN „sekere affaire voor den kolonel te gaan verrigten”. De hofmeester kwam na eene afwezigheid van 9 dagen behouden met zijn paard te *Breda* terug, en wij mogen niet onderstellen, dat die hofmeester zich door den prins zal hebben

(1) *Histoire de la Guerre de Flandre de FAMIEN STRADA, Paris, CIOICLXV.*

laten ontkopen, om een valschen brief aan zijn heer in handen te spelen.

Het geldgebrek en de berooide toestand, waarin de Duitsche soldaten verkeerden, schijnen wel de voorname oorzaak geweest te zijn, dat zij zelven zeer naar hun vertrek uit *Breda* begonnen te verlangen, want den 19^{den} September giengen eenige soldaten naar den Prins van *Oranje*, die zich toen te *Antwerpen* bevond, om over het vertrek van de troepen te onderhandelen. Van de stad ontvingen zij 100 Gulden reisgeld, doch het onderhoud had geen gevolgen.

Den 24sten September ging de overste luitenant VAN CASTEL, vergezeld van eenige soldaten, naar den Prins, om »accoord te sluyten», doch met geen andere uitkomst, dan dat de stad weder 100 Gulden voor reiskosten had te betalen.

Drie dagen later werd er een contract gesloten tusschen de soldaten van FREUNDSBERG en den heer VAN ONGENADE, den kapitein BEELHEM en nog andere Duitsche edellieden, waarbij dapper werd gegeten en gedronken, want de stad moest voor het feest 174 Gulden 9¼ stuiver betalen. Eindelijk had op den 29sten September een derde bijeenkomst tusschen de soldaten en den Prins plaats, waarbij de stad andermaal 148 Gulden reisgeld had te bekostigen. Tengevolge van die overeenkomst kwam op den 1sten October te *Breda* »de heer VAN DRUNEN, kapitein SENIS en meer andere kapiteinen en haar aanhang, om met de Duitschers te communiceren», en den 2^{den} kwamen nog 5 kapiteinen van de Generale Staten daarbij, »om met den Baron FREUNDSBERG en syn kapiteinen te besogneren over het vertrek van de Duitschers». Nog dienzelfden dag werden er overal wagens gerequireerd, om de troepen te vervoeren, en de schrijver van 't geregt ontving 3 Gulden voor het maken van een copij van het contract, gesloten tusschen Graaf PHILIPS van *Hohenlo* van wege de Generale Staten en kolonel FREUNDSBERG. Tengevolge van die

overeenkomst betaalde de burgemeester den 3^{den} October aan »de ses secretarissen der ses vendelen noch voor 10 dagen leening, te samen 3900 Carolus Gulden», en nu trokken werkelijk den 4^{den} October de Duitsche krijgsknechten uit. Zij werden namens den Prins begeleid door de kapiteins TONGERLO en WOUTER VAN MATTENES, »die men ENKHUYSEN noemde», maar, daar men voor die officieren geen paarden had, zoo moesten ze gebruik maken van de paarden van den watermolen. Verder namen deel aan den optogt JAN CORNELIS VAN YPELAAR, Artilleriemeester uit *Geertruidenberg*, en de wachtmeester VAN DEN BERG, die gezeten was op het paard, dat met meester HOLDER naar *Namen* was geweest.

Vóórdat de Duitsche knechten afmarscheerden namen zij echter nog de vrijheid, hun kolonel FREUNDSBERG op het stadhuis gevangen te zetten. Zelfs verhalen VAN METEREN (1) en VAN GOOR, dat ze hem met den heer VAN KENSIEK gedurende een geheelen nacht met ketens hebben vastgekluiserd aan den grooten waterput op de markt, begeerende, dat het spitsregt over hem gedaan zou worden, omdat hij trouweloos met hen had gehandeld. Uit de rekeningen der stad blijkt ook duidelijk, dat het bestuur de kosten der gevangenzetting van den kolonel heeft moeten betalen. VAN METEREN zegt, dat FREUNDSBERG later »by compositie uit de gevangenis werd verlost».

Zoodra de Duitschers de stad hadden verlaten, werd er op een uitbundige wijze feest gevierd. De groote klok werd geluid, en kapitein COEN was de eerste, die met zijne troepen binnen het kasteel trok, en de drie stadspoorten bezette. Die officier schijnt ook niet wel bij kas geweest te zijn, want hij begon met bij het bestuur 20 daalders ter leen te vragen. Des avonds kwam HOHENLO het feest met zijne tegenwoordigheid vereeren. Er werd een aam wijn gedronken, en de stad betaalde »al wat

(1) EMANUEL VAN METEREN. *Historie der Nederlandscher ende haerder Naburen, Oorlogen ende Geschiedenissen. 's Gravenhage, 1614.*

dien dag in zijn keuken verteed is". Men kocht lanternen, om de wachthuizen te bezigtigen, en ijzeren kaarspijpen, om de poorten te verlichten. Men had waarlijk ook wel reden, om verheugd te zijn, want de burgemeester had van 16 Julij tot 4 October alleen aan servies-geld voor de Duitschers moeten betalen een som van 31119 Rijn Gulden 8 stuivers.

Den 16^{den} October deed de Prinses van *Oranje* hare intrede te *Breda*. Er had weder een groot feest plaats, maar het bleek, dat de meubelen van het kasteel door de troepen waren weggevoerd, zoodat de regering zelfs voor beddegoed moest zorgen. Toen eenige dagen later de Prins te *Geertruidenberg* een feest wilde geven bij gelegenheid van het kerstenen (doopen) van zijn kind, en te *Breda* om zijn tinnen tafelservies liet vragen, moest men hem antwoorden, dat de overste luitenant van *CASTEL* alles had meêgenomen. Men was dus genooddaakt, een tinnen servies voor het doopmaal te huren.

De geschenken en belooningen werden ook niet vergeten. Bij de goudsmiden werd voor de Prinses een geschenk besteld van 3000 Carolus Gulden. Ritmeester *JAN CABO* van 's Konings domeinen kreeg een verzameling noodmunten, namelijk 4 zilveren klippen van 20 stuivers, 8 zilveren van 10 stuivers, 7 tinnen van 5 stuivers en 10 tinnen van 1 stuiver.

Een Fransch soldaat van *HOHENLO*, die, in 't laatst van Augustus, 's nachts over de gracht bij de Gasthuyseynde-poort was gezwommen, om een vaandel van de Duitschers van den wal te halen, kreeg een gouden plaat van 8 Car. Gulden ten geschenke. Hij had daarbij zijn ligchaam zwart gemaakt, om voor den duivel gehouden te worden. De molenaars van den nieuwen watermolen kregen 10 Car. Gulden, omdat ze, door gebruik te maken van eb en vloed, de briefwisseling hadden weten te onderhouden met *HOHENLO*.

Dadelijk werd de stad in staat van tegenweer gebracht.

Men kocht 3000 pond kruid voor 7 stuivers 2 oort het pond. Het metalen geschut werd van de wallen genomen en naar het kasteel vervoerd. Zoodra het begon te vriezen, liet men de grachten openhouden door middel van schuiten, die heen en weër getrokken werden, maar tusschen de sluis de Meezekist en het blokhuis achter het Valkenberg moesten de werklieden het ijs met sleggen stuk slaan. Waarschijnlijk heeft voor de andere fronten eene behoorlijke inundatie gestaan. Op last van den Prins werden er 3 vendelen burgers opgericht, om in de dienst te voorzien. Tot kapitein werden aangesteld Jonker JAN VAN BRECHT, Jonker JAN VAN ASSENDELT, JAN VAN BERGEN en eindelijk Sinjeur GODEVAERT MONTENS, die vier jaar later als burgemeester van *Breda* 't bewijs zou geven, dat stadsbestuurders in die dagen, ook zonder adellijken naam, burgerdeugd aan echt ridderlijken krijgsmansgeest wisten te paren.

Over de officieren van dien tijd viel minder te roemen. Wij hebben slechts te lezen 't geen VAN REYD (1) daarover heeft te boek gesteld: »Graaf PHILIPS VAN HOENLO hadde wel een leeuwenhart en een heerlyk schoon aansien van persoon, maar hy had niet alleen geen ervaringhe noch lust ende yver om te leeren, noch oock van natuere eenige sorghe oft voorsichtigheyt, was den wyn ende vrouwe so toeghedaen, dat hy selfs tot eenen aenslach bestemt hadde. Syn exempel volghden meest alle colonellen, ritmeesters ende capiteyns; die meester was met suypen, vloecken en wildicheydt seheen de mannelykste kryghsman te wesen. Eerbaarheydt van leven wert bespot ende uytgeleyt voor gebreck aan couragie».

Zoodra de Prins van *Oranje* de stad in bezit genomen had, was zijne eerste zorg de vestingwerken te verbeteren

(1) Voornaemste geschiedenissen in de Nederlanden en elders, beschreven bij wijlen EVERHAART VAN REYD. *Arnhem*, 1626, blz. 41.

en uit te breiden. Reeds in 't begin van 1579 ontbood men uit de omliggende dorpen karren, om aarde naar de wallen te brengen, en men liet een fortificatie-meester komen, om een ontwerp van verbeteringen te maken. In de stads-rekeningen van 1579 is daarover het volgende aangeteekend:

» In de maand Maart is hier gekomen en onthoden Meester Leon de Futere, Ingenieur, om met het stadsbestuur te aviseren beroerende de Fortificatie van de stadt, — ende alsoe mynen heeren van den raeden, die van de weth. ende de capiteynen met ten voorscreven Leon de visitatie gedaan hadde, soo dochtet mynen heere voorscr. goet, dat men den voorscreven voor de ierste reyse op den stadthuyse soude nooyen, maer alsoe op den stadthuyse nyet gecoocht en was, heeft mynen heer den Drossaert den voorscr. heere met den voorgenoemden Leon tot synen huyse geleyt, ende daer verteert aen wyn ende cost, de somma van 20 Car. Gl.". Men ziet dus wel, dat men voor meester DE FUTERE, den eersten ingenieur, die bij de vestingwerken van *Breda* werkzaam was, nog al beleefdheid had. Hij schijnt in dien zelfden tijd nog met den aanleg van andere werken belast geweest te zijn. Als men hem te *Breda* noodig had, dan moest men hem te *Geertruidenberg* of te *Bergen op Zoom* gaan zoeken.

De werken, die het eerst zijn uitgevoerd, bestonden in het aanleggen van twee nieuwe bastions. Het eene, Mauritius-bolwerk, lag tusschen het blokhuis bij de Akkerstraat en de Ginneken-poort, het tweede kreeg den naam van bolwerk in de Donk. Tegelijkertijd werden sommige van de oude bolwerken verbeterd of vergroot. Ook de betaling der kosten van de nieuwe werken werd geregeld door eene ordonnantie van den 24sten April, door Prins H 239 WILLEM te *Antwerpen* geteekend, waarin bepaald werd, » dat de stadt van *Breda* tot conservatie ende bevordering van de gemeene saak moest worden gefortificierd en van goede bolwercken, grachten als anderszins voorsien,

navolgende het patroon daarvan gemaect, endat om dese te volmaken er 15000 Guldenen souden noodig syn". Behalve dat moesten de inwoners van *Breda* nog te hunnen koste een bolwerk laten maken, terwijl de bewoners van de omliggende dorpen 1200 Gulden hadden op te brengen »in respecte van heure meubelen ende have ende van hen die goede neringen, ambachten ende anders syn doende".

Om de 15000 Gulden bijeen te krijgen, werd in deze ordonnantie al verder bepaald, »dat men van alle inkompten van landen, beemden, wegghen, besloten heyvelden, molens, bosschen en tienden, in het land van *Breda* soude heffen eenen thienden penning, welcken thienden penning, min of meer, als dat bevonden sou worden noodig te syn om de som van 15000 Gulden te innen, moest worden voorgeschoten door de pachters, die dan de gelden voor $\frac{5}{8}$ deel konden korten by de betaling van hunne huer". Het overschietende $\frac{1}{8}$ deel moesten zij zelf dragen. En wanneer het door den oorlog mogt gebeuren, dat de collecteurs de penningen in de dorpen niet behoorlijk ontvingen, dan moest de overste en de super-intendant de executie jegens de onwilligen doen »sonder dissimulatie, opdat het begonnen werk der fortificatie niet sou ten halve blyven steken of door wanbetaling verachteren, en opdat ook de aannemers en de arbeiders van hun verdiend loon niet souden worden gefrustreerd".

De voornaamste werken, die tusschen de jaren 1579 en 1581 zijn gemaakt, bestonden, behalve in de verbetering en den aanleg der bovengenoemde bolwerken, in het maken van een 7-tal schansen of bolwerken, waarvan eenige van kasematten voorzien en door valbruggen aan den hoofdwal verbonden waren. Zij lagen buiten den volmolen, aan den weg naar *Terheijden*, bij de Vijfhuizenstraat, bij de Ginneken-poort, achter het oud klooster en bij het Valkenberg. Buiten de Gasthuysende-poort

werd nog de Brechter-schans aangelegd. Al deze werken lagen dus tusschen den weg naar *Terheyden* en de Ginneken-poort en alzoo vóór dat gedeelte der vesting, dat slechts op een onvolkomen wijze door onderwaterzettingen kon worden gedekt. Die werkjes moeten over het algemeen klein en onbeduidend geweest zijn, want eenige hadden zijden van slechts 10 roeden. Voor de westelijke gedeelten der vestingwerken, die beter door inundatiën beschermd waren, maakte men »loopschansen». Overal werden de grachten verbreed en een voet dieper gemaakt dan de diepste der oude grachten, en men liet de uitkomende aarde naar de contrescarp vervoeren.

Bij de uitvoering van deze werken werd nu voor het eerst van werktuigen tot het droogmaken van grachten gebruik gemaakt. In 't voorjaar van 1579 zond men den timmerman COR^e. MARTENS en zijn zoon naar *Dordrecht*, »om aldaer te besien en het schampellioen (echantillon) te nemen van eenen watermeulen, om het water uit de stads gracht ende schansen te malen». Waarschijnlijk zijn het tonmolens geweest, die, even als thans de kettingmolens, door paarden in beweging werden gesteld. Later heeft men eenige veranderingen aan een van de molens gemaakt, en de beschrijving daarvan past volkomen op een tonmolen. Ook is in het werk van FREYTAG zulk een paarden-tonmolen afgebeeld. Men heeft toen twee molens laten maken. Zij kostten ieder 155 Rijn Gulden, doch meester EYNERT ontving nog 25 Rijn Gulden 8 stuivers meer, »omdat syn meulen swaerder was dan diegene die COR^e. MARTENS hadde gemaect».

In 1580 werd de groote inundatie-sluis gebouwd, »om de rivier mede te steygeren». Over het bouwen van deze sluis is het advys en de wetenschap gevraagd van JAN VALCKEN, sluismeester en sluismaecker van *Zevenbergen*, die daarvoor 2 Rijn Gulden daags genoot, en 2 dagen vacceerde. De fonderingsput werd drooggemaakt door middel van 4 of 5 houten pompen, die door een stoelen-

draaijer tegen 2 Gulden het stuk vervaardigd waren. De sluisvloer bestond uit grafzerken, die men uit de Groote kerk en uit de kerk van Mark en Daal liet halen. Ze werden aan elkander verbonden door middel van ijzeren krammen, die met lood waren vastgegoten. Verder was de sluis gemetseld, doch de vleugels waren met rijshout opgezet. Ze was met houten schuiven gesloten en niet overwelfd. Over de sluis lag een borstwering van populieren hout.

Over de artillerie van dien tijd geven de stads-archiven belangrijke inlichtingen. De affuiten waren geteerd en de assen met vette zeep gesmeerd. Men had propfen, om de kanonnen mede te stoppen, kapkes op het laatgat, wissers, koperen lepels, doch pijnboomen als aanzetters. Ook de vuurwerkerskunst begon te ontluiken, want men betaalde in 1579 2 Rijn Gulden 2 stuivers 2 ort «aen Mr. Wouter van Durn, Appotecaris, van sekere waer, by den busschieters gehaelt, deur bevel van den chrygsraet om vyerclooten af te maken ende andere werken». Het schieten met «vyerighe brandende ofte gloeyende clooten» is echter eerst later in praktijk gebragt bij de belegering van *Wachtendonck*, door den Grave van *Munsfeldt*, in 1588. Deze brandkogels waren toen te *Venlo* vervaardigd. Bij gelegenheid dat men daar een feest gaf aan den vorst van *Cleve*, werden ze beproefd, met dat gevolg, dat de halve stad in brand geraakte. — Bijlage VII bevat eene opgave van hetgeen men in 1580 noodig had bij het in batterij brengen van vuurmonden.

Als er vreemde troepen moesten doortrekken, dan liet men buiten de stad schipbruggen maken. De rekeningen vermelden, dat men een som gelds betaalde aan 4 schippers «van dat de brug over haar schepen geslagen is geweest aen den boom, buyten den nyen watermeulen, daar de 32 vendelen so francoisen, engelschen en schotten overgetrokken zijn». Drie andere schippers ontvingen eveneens betaling «van dat sy haar schepen geleent hebben,

om een brugge daerover geslagen te worden des anderen-daags na Sacramentsdag, daar STEENBACH met 1500 soldaten overgetrokken is".

Terwijl men bezig was met den aanleg der vestingwerken, de grachten droog waren en de stad dus meer dan gewoonlijk open lag, werden er verschillende veiligheidsmaatregelen genomen. Men voerde uit de omliggende dorpen de klokken naar de stad, en in de bolwerken liet men stormklokken plaatsen. Om vuurmonden te bekomen, liet men later de dorpsklokken naar *Antwerpen* brengen. Met verlof van den Prins werden daarvan stukken gegoten. Die stukken schijnen echter niet aan de stad ten geschenke gegeven te zijn, want, toen de Prins vernam, dat men op de twee eerste » halve slanghen ieder wegendē 2236 pond het stads wapen had gegraveerd, 't geen echter sonder quade meyninghe was gedaen", schreef hij den 4^{den} Januarij 1581 uit *Delft*, dat boven de stads wapenen ook zijn wapenen moesten worden gesteld, terwijl op de stukken, die verder zouden worden gegoten, alleen 's Prinsen wapen mogt worden geplaatst. Huizen en boomen, binnen de 60 roeden van de vestingwerken staande, werden weggeruimd. Voor de poorten lagen valbruggen; dammen en wegen werden van » hekelwerken" of palissaden voorzien. In de drie bastions tusschen de Gasthuys-eynde-poort en de Ginneken-poort werden wachthuizen gemaakt, maar van de » cordegaarden" van dien tijd mag men zich geen te groot denkkeeld maken. De wanden waren » gevit en geleemd", dat is, ze bestonden uit een vlechtwerk van jonge dennen met leem besmeerd, even als dat thans nog gebruikelijk is bij de hutten, die men in den omtrek van *Breda* ziet. Toen de Spanjaarden te *Turnhout* lagen, vervaardigde een timmerman, op last van de kapiteinen » drie groote roldeuren of perken ten behoeve van de defensie van de stadt voor het beklimmen van den vyandt, om die te gebruyken des noots synde". Dag en nacht stond er een wachter op den toren. Hij

blies op de trompet, als er onraad was. Zag hij brand, dan moest er een roode vaan uitgestoken worden, een zwarte als er ruiters, en een witte als er voetvolk in 't gezigt kwam. 's Nachts werd er een lantaarn uitgehangen, als er brand was. Bij vriezend weder werden de vestinggrachten opengehakt, en toen die grachten bij het uitdiepen drooggemaakt waren, plaatste de regering aan elke poort een kommissaris, die voor den krijgswaard beëdigd was.

De bezetting was meestal zeer zwak; behalve de 5 vendelen burgers, bestond het geheele garnizoen uit slechts 5 zwakke vendelen. Reeds in 1579 had daarom de Prinselijke Excellentie aan de Staten van *Holland* verzocht om een vermeerdering van 2 vendelen, „omdat men bevreesd was dat de vyant over het ys de stad soude moghen bespringhen”. De stedelijke besturen waren echter minder gesteld op groote bezettingen, want een deel der tractementen moest gekweten worden uit de stads-kas, en dit was nog al van belang. De wachtmeester van den BIESTRATEN ontving 's maands 45 Rijn Gulden, de provoost kreeg 14 Gulden, de kommissarissen aan de poorten 12 Gulden, de busschieters ieder 6 Gulden, de pijper 3 Gulden 12 stuivers, en de scherpreger kreeg 3 Gulden 10 stuivers van de dorpen en 10 stuivers van de stad. De trommelslagers en de wachters aan de poorten kregen ieder 28 stuivers per week. Sommige troepen schijnen toen reeds uniformen te hebben gedragen; wij lezen b. v. dat kapitein ZWITSER het bevel voerde over een „bende peerde rooyrokken” (1). Bezigheden hadden de soldaten niet veel; het kostte derhalve nog al moeite, om ze bijeen te houden, en er moesten dus veel monsteringen plaats hebben. Dat de officieren naar de gewoonten van dien tijd daarbij telkens feest vierden, spreekt van zelf. Wij geven,

(1) Reeds in 1558 bestonden de zwartruiters, een bende Duitschers in dienst van den Koning van Spanje, die zwarte wapenrusting droegen. J. LOTHROP MOTLEY. De opkomst van de Nederlandsche republiek. I, 89.

om de leefwijze in die dagen beter te doen kennen, in Bijlage VIII de spijslijst van een feest, gegeven door het stedelijk bestuur, en waarbij »de monsterheeren ook genooyt werden”.

Uit hetgeen wij in de vorige bladzijden hebben bijeengebragt over de geschiedenis der oude vestingwerken van *Breda*, zal men hebben gezien, hoeveel wetenswaardige zaken voor de krijgsgeschiedenis van ons Vaderland bewaard zijn gebleven in het stedelijk archief dier stad. Ook in andere plaatsen van ons Vaderland zijn belangrijke bescheiden te vinden, en de oude registers en perkamenten, bedekt met het eerwaardig stof der oudheid, behoeven slechts te worden opengeslagen, om menige bijzonderheid aan het licht te brengen, en het antwoord te geven op tal van vragen, die zonder hunne hulp niet zijn op te lossen. Wanneer de stadsbestuurders van vroeger dagen uitgaven moesten doen, of verplicht waren met hooggeplaatste personen in briefwisseling te treden, dan werd er boekgehouden met een naauwgezetheid en zorg, die getuigt van de oud Hollandsche zucht tot orde. Maar zoodra de krijgstrompet schetterde, of als er bijzondere gebeurtenissen plaats grepen, zooals beleg, strijd of oproer, dan wierpen de erentfeste magistraatspersonen ijlings de pen ter zijde, de ijzeren stormhoed werd op 't hoofd gedrukt, het rappier aangesespt, en aan schrijven werd niet meer gedacht. Het kan ook wel zijn, dat sommige bescheiden, waarin belangrijke gebeurtenissen verhandeld werden, door latere geschiedschrijvers of liefhebbers van oudheden zijn weggenomen. Dit echter is zeker, dat we in het stedelijk archief van *Breda* wel met groote uitvoerigheid opgeteekend vinden, dat er in 1581 een uitgaaf werd gedaan van 3480 Rijn Gulden 4 stuivers 4 oort voor nieuwe vestingwerken, ontworpen door ABRAHAM ANDRIES ZON (1),

(1) In de rekening van 1581 staat:

’T is op heden by Mynheeren Borgemeester en Schepenen in Breda gesloten en geordonneert, dat Christiaan Back, buiten burgemeester van der stadt wege

maar verder zijn de registers van dat jaar buitengemeen beknopt, en van de tooneelen van gruwel en ellende, die in dat jaar hebben plaats gehad, wordt hier en daar slechts ter loops met een enkel woord melding gemaakt. Het is alsof men in dien tijd meer belang stelde in de geldsommen, die aan de vestingwerken werden te koste gelegd, dan in de stroomen bloeds, die vergoten zijn bij de heldhaftige doch ongelukkige verdediging der stad!

Bij de beschrijving van hetgeen is voorgevallen in het gedenkwaardige jaar 1581, zijn wij dus genoodzaakt onze toevlugt te nemen tot de Vaderlandsche geschiedschrijvers — en daarbij valt het gelukkig niet moeilijk eene keuze te doen. We hebben vooreerst te beschikken over de schriften van PIETER BOR, die in zoo naauwe betrekking stond tot Prins WILLEM I, en vervolgens over die van EMANUEL VAN METEREN. We mogen daarbij aannemen, dat vooral VAN METEREN goed zal zijn ingelicht over al hetgeen te *Breda* is voorgevallen. Hij was van vaderszijde afkomstig uit *Breda*, doch werd te *Antwerpen* geboren, waar zijn vader de uitgaaf bezorgde van een Bijbel in de Engelsche taal. In tweede huwelijk was hij verbonden met een dochter van NICOLAAS VAN DEN CORPUT, secretaris van *Breda*. Zijn oom BARTHOLOMEUS VAN DEN CORPUT was in het belangrijke jaar 1581 secretaris-griffier. Reeds vroeger hadden we gelegenheid over de beide broeders VAN DEN CORPUT te spreken, die afstamden uit een van de oudste geslachten van *Breda*. VAN METEREN zal dus, als het ware uit de eerste hand, ingelicht geweest zijn over de gebeurtenissen, die te *Breda* hebben plaats gehad.

In het begin van 1581 werd het Huis van *Baerle* door

geven sal Abraham Andries zoon, Fortificatie meester, ter saeke dat deze stadt hem hier drie of vier dagen gehouden heeft, ende dat hy de fortificatien dezer stadt gevisiteerd, ende daeraf sekere caerte gemaekt heeft, 20 staten dalers het stuck tot 36 stuvers, dwelc men hem op syn rekeninge voor uytgave sal passeren. Actum op den 20sten dach in meye 1581.

de Spanjaarden bezet. Het was een sterk kasteel met watergrachten omgeven, en gelegen aan den grooten weg van *Breda* naar *Hoogstraten* en *Turnhout*. Zoodra men dit te *Breda* vernam, had de Drossaart, de heer van STAKENBROECK, een poging gedaan, om dit punt aan den vijand te ontnemen, doch te vergeefs. Maar daar de vijand uit dit kasteel onze gemeenschapswegen kon onveilig maken, droegen de staten van *Brabant* aan den kolonel LAGARDE op, eenige kornetten paarden en voetknechten uit de nabijgelegen garnizoensplaatsen bijeen te trekken, en daarmede den vijand te verdrijven uit de kleine kasteelen, die hij in *Brabant* bezet hield. Werkelijk nam LAGARDE het kasteel van *Baerle* in, doch toen hij zich daarop naar *Tilburg*, *Eindhoven* en 's *Hertogenbosch* begaf, zond PARMA aan CLAUDE DE BERLAIMONT, Heer van *Haultepenne*, den last, om zich met een aanzienlijk getal troepen naar *Eindhoven* te begeven. Deze BERLAIMONT was een zoon van den Graaf, die in 1566 aan de Nederlandsche edelen den naam van geuzen had geschonken.

Door het bijeenrekken van zooveel Spaansche troepen oordeelde LAGARDE, dat de vijand den een of anderen aanslag in den zin moest hebben. Hij liet daarom de stedelijke besturen van *Geertruidenberg* en andere plaatsen waarschuwen, toch goed op hunne hoede te zijn — doch te *Breda* dacht men zóó weinig aan een overrompeling, dat men aan het bestuur van *Geertruidenberg* een brief schreef, behelzende allerlei aanmaningen tot waakzaamheid. Daar echter de bezettingen uit de sterke plaatsen grootendeels door LAGARDE waren weggenomen, kunnen de maatregelen van voorzorg niet zeer groot geweest zijn. Te *Breda* bestond het geheele garnizoen uit 33 man van den kolonel BERVOET op het kasteel, terwijl slechts een 20 man van het vendel van Jonker FLORIS VAN BREDERODE, onder 't bevel van den vaandrig DORPE, de stad bewaakte. De Drossaart en superintendent

ROELOF VAN STAKENBROECK woonde in het kasteel. In de stad werd het bevel gevoerd door GODEVAERT MONTENS, „een wys en voorsichtig man”, die sedert het vorige jaar den post van burgemeester bekleedde. Hij had STAKENBROECK aangeboden, om een deel gewapende burgers op het kasteel in bezetting te leggen, doch dit voorstel was „om sekere particuliere consideratiën niet aangenomen”.

Op het kasteel bevond zich in dien tijd in verzekerde bewaring zekere CHARLES DE GAVRE, Heer van *Fressin*. Hij had zich schuldig gemaakt aan het schrijven van een brief met allerlei betuigingen van verknochtheid aan den Koning van *Spanje*. Deze brief werd onderschept, en de schrijver op het kasteel van *Breda* gevangen gezet. Hij zat er echter niet achter slot, maar kon zich vrijelijk bewegen, zooals hij goedvond.

Zoodra FRESSIN nu de mogelijkheid zag, om het kasteel den Spanjaarden in handen te spelen, deed hij PARMA waarschuwen. Hij knoopte verstandhouding aan met eenige soldaten, onder anderen met zekeren BALAFRÉ, een Luiksch overlooper, die meestal in de keuken werkzaam was, en die, om geen vermoedens te doen ontstaan, telkens voor dief en struikroover werd uitgescholden.

In den nacht van den 26sten Junij trokken HAULTEPENNE en de overste MAARTEN SCHENK met hunne troepen in stilte naar *Breda*. Men vatte post voor de wallen van het kasteel, waarvan de grachten, ten gevolge van de uitdiepingen, die bij de Gasthuyseynde-poort plaats hadden, drooggemaakt waren. In die gracht lag een gemetselde beer, waardoor de rivier van de vestinggracht was afgescheiden. Men had zorg gedragen, dat BALAFRÉ op schildwacht stond op het punt, waar de overrompeling moest plaats hebben. Reeds drie uur had hij op post gestaan — en telkens als men hem had willen aflossen, gezegd: *Ik zal thans voor u schilderen, vlus zult gij voor mij stuan*. 's Nachts om 2 uur had eindelijk de beklimming plaats. De vijand trok langs den voet van den beer, de gracht

over en tegen den wal van 't kasteel op. . . . Daar knalden eensklaps een paar schoten door de stilte van den nacht. Een Hollandsch kapitein kwam op dat oogenblik met een jagt de haven binnen. Zoodra hij bespeurde, dat er troepen naar de wallen trokken, deed hij seinschoten vallen. Onverwijd liep nu de burgerij, onder 't bevel van burgemeester MONTENS, te wapen en naar de voor hun bestemde loopplaatsen. Ook de bezetting van 't kasteel was spoedig op de been. De bevelhebber der troepen liep snel naar de poort, om de gewapende burgers binnen te laten, doch hij werd tusschen de beide poorten neêr-gesabeld. Bij de schermutseling, die daarbij ontstond, verloren de verdedigers een 10-tal manschappen, 2 stortten over den muur in de gracht aan de stads zijde en de 22 overigen trokken in het donjon van 't kasteel terug, waar zij eenigen tijd de verdediging volhielden, doch zich eindelijk op genade moesten overgeven.

Onderwijl had MONTENS, bijgestaan door eenige andere magistraatspersonen en den wachtmeester VAN DEN BIESTRA-
TEN, de wallen en poorten der stad bezet. Daarna snelde hij, van een deel gewapende burgers vergezeld, naar 't Kasteelplein, om den vijand te beletten de stad binnen te dringen. In allerijl werden er barrikaden gemaakt op 't Kasteelplein, bij de Vischmarkt en voor de valbrug, die gelegen was over de gracht tusschen het kasteel en het Valkenberg. De huizen, die uitzigt hadden op de toegangen naar het kasteel werden bezet, en op den toren en de groote kerk vatten de husschietters met dubbelhaken post. Vijf- of zesmaal gelukte het de burgerij, om de opdringende Spanjaarden weêr in 't kasteel terug te werpen, maar eindelijk moest een vendel „jonge gezellen”, die de brug bij 't Valkenberg verdedigden, wijken, en 's Prinsen tuin viel den vijand in handen.

Van daar drongen de Spanjaarden in de stallen van den Prins, in de kaatsbaan en de daarbijstaande huizen, en staken daarvan eenige in brand. Dit bragt natuurlijk

groote ontsteltenis te weeg, doch de burgerij bleef zich zóó dapper verweeren, dat HAULTEPENNE meende, dat er troepen in de stad gekomen waren. De overste SCHENK had echter de wegen buiten de stad door zijne ruiters doen bezetten; hij wist dus, dat de boden, die men in allerijl naar LAGARDE gezonden had, opgehouden waren, en dat men alzoo alleen gewapende burgers had te bekampen. De strijd werd dus volgehouden.

Eindelijk begonnen de Spanjaarden meer en meer veld te winnen, zoodat de burgerij genoodzaakt was een stelling achterwaarts te nemen. Er werden versperringen gemaakt in de St. Annastraat, de Veemarktstraat, de St. Jansstraat en de Halstraat. Op alle punten werd dapper gestreden. Roomschen en Protestanten, geestelijken en vrouwen deden al wat mogelijk was, om den vijand af te wijzen. Maar eindelijk viel ook een brug, die gemaakt was, om aarde uit de grachten naar de wallen te brengen, den Spanjaarden in handen. Daarover konden zij meer troepen binnen brengen. Weldra werden ze nu ook de Gasthuyseynde-poort magtig, en konden daardoor hunne ruitery in de stad laten.

Zoodra MONTENS hiervan onderrigt was, snelde hij, van den wachtmeester en eenige burgers vergezeld, naar de poort; maar er waren reeds zooveel troepen binnen gekomen, dat de burgerij overhoop werd geworpen en teruggedrongen. Hierbij raakte MONTENS gekwetst en gevangen, maar werd gelukkig door de soldaten, die grooter buit begeerden, weér losgelaten. Daardoor vond onze wakkere soldaat-burgemeester weér gelegenheid, om de burgerij »aan te vieren vroomelyck hun pligt te doen". Eindelijk moest hij toch met den luitenant, den vaandrig en den werkmeester der fortificatiën de wijk nemen naar de Haagdijsche-poort en zich daar verschansen, om al vechtende te wachten op de hulp van LAGARDE — die niet zou opdagen.

Onverwijld rende nu de Spaansche ruitery de straten

door naar de poort, terwijl het voetvolk langs de wallen daarheen trok. Tot negen uur bleven de burgers zich verweeren, maar moesten, daar er toch geen hulp kwam opdagen, den strijd eindelijk opgeven. De wachtmeester ontkwam door over de gracht te zwemmen; ook MONTENS had het geluk te kunnen ontsnappen, en ontging daardoor het vreesselijk lot, dat anders gewis zijn deel zou geweest zijn.

Thans waren de Spanjaarden meester van de voornaamste toegangen tot de stad en konden nu de burgerij, die moedig stand bleef houden, in het stadhuis, op den toren en in de kerk aangrijpen. Nog eenigen tijd werd er gestreden, maar eindelijk moesten de verdedigers zich overgeven op voorwaarde, dat er niet zou geplunderd worden. Doch zoodra de Spanjaarden meester waren, werd die overeenkomst verkracht. Om 10 uur hield de strijd op, en onverwijld ving de plundering aan. Vrouwen, kinderen, geestelijken en allen, die men in de huizen of op de straten vond, werden gevangen genomen, op zwaar rantsoen gesteld, of wreedaardig vermoord. Langen tijd hield het moorden en plunderen aan, zoodat er na de inneming der stad meer menschen het leven verloren dan onder den strijd — en de *furie van Haultepenne* werd een waardige tegenhanger van de tooneelen, die twee jaar vroeger te *Maastricht* waren voorgevallen.

Eindelijk kwam er een eind aan het bloedvergieten; een deel van de bevolking verliet de stad, om zich te *Oosterhout* te vestigen, tachtig duizend zakken graan werden door de Spanjaarden verbeurd verklaard... en, nu het op geldgeven aankwam, krijgen de stads-archiven de spraak weêr terug, — zes arbeiders kregen een som van 20 Rijn Gulden »van dat deselve omtrent 384 doode lichamen na de inname der stad begraven hadden”.

HAULTEPENNE bleef als Gouverneur te *Breda*. Het eerste werk, dat er gedaan werd, bestond in het herstellen van de borstweringen en wachthuizen, het vervaardigen van »staketsels of craghen” in de Mark en Donk, en het

aanvoeren van steenen, om de straten te caseyen. Het herstellen van 't geschut kostte aan de stad 133 Rijn Gulden 7 stuivers.

Veel vertrouwen in de regtvaardigheid en menschelijkheid van den nieuwen Gouverneur schijnt de regering niet gehad te hebben. Wij vinden aangeteekend, » dat op 5den Octobris 81 aan Jeremias Maes, Goudtsmidt betaelt is 330 Ryn Gulden van alsulcken spiegel zeer costelyck in silver vergult gestelt synde, welcken van der stadswegen by advys van den Wethouderen en Gedeputeerden gecoft is ende geschonken aan myn Heere van Haultepenne, ten eynde hy de borgeren soetelyck tracteren soude ende der stadts zaecken met alle discretie soude handelen”.

Dit geschenk schijnt echter niet veel te hebben uitgewerkt, want na de plundering werd er een rantsoen van 8000 Gulden aan de stad opgelegd. Om het geld, dat daartoe noodig was, bijeen te krijgen, moest men tegen zeer bezwarende voorwaarden leeningen sluiten in *Antwerpen* en in *Holland*. Daarenboven werden de huisgezinnen der burgers letterlijk uitgeteerd door de Italiaansche of Duitsche troepen, die ingekwartierd lagen. Hoewel er reeds op den 25sten Januarij 1582 brieven van pardon of kwijtschelding van straf van wege den Koning van *Spanje*, in bijzijn van HAULTEPENNE, van de puije van 't stadhuis werden voorgelezen — waarbij echter, zoo als wel van zelve spreekt, VAN STAKENBROECK, MONTENS, BARTHOLOMEUS VAN DEN CORPUT en nog een 30-tal anderen waren uitgesloten — zoo kwam daardoor toch weinig verbetering in de zaken.

Gelukkig werd reeds in het volgende jaar HAULTEPENNE als Gouverneur vervangen door CAMILLO DEL MONTE, bevelhebber van een korps Italiaansche voetknechten. Maar het moest nog tot 1587 duren, eer de hand der wrake over HAULTEPENNE zou worden uitgestrekt. In den zomer van dat jaar werd de schans te *Engelen* door de Nederlandsche troepen aangetast. HAULTEPENNE snelde de

bezetting te hulp, doch hij viel, doodelijk gekwetst door de zwaarden der ruiters van HOHENLO. Hij overleed den 15^{den} Julij aan zijne wonden te 's *Hertogenbosch*, en sedert heeft de schans te *Engelen* den naam gedragen van *Crévecœur*. Dat HAULTEPENNE juist moest vallen door de wapenen van HOHENLO, wiens troepen hij te *Breda* had vermoord, is een van die wonderbare beschikkingen van het noodlot, zooals er in den oorlog dikwijls worden opgemerkt. Hier wordt deze gebeurtenis nog treffender, als men daarbij bedenkt, dat ook MAARTEN SCHENK, die hem bij de gruwelen van *Breda* ter zijde stond, een geweldigen dood moest vinden in de wateren van *Nijmegen*, toen hij, in dienst van den keurvorst van *Keulen*, in 1589 die stad bij overrompeling trachtte te bemagtigen.

Het bestuur van CAMILLO DEL MONTE bragt voor *Breda* niet veel verligting te weeg, want hij werd al spoedig gezonden naar de belegering van *Antwerpen*. Gedurende zijne afwezigheid had kapitein MOROSINI, een zeer ruw en lastig heer, het bevel. Om van de stad meer soldij voor de troepen te verkrijgen, zond hij 50 Italiaansche krijgsknechten naar het huis van den burgemeester CHEEUS, om te eten en te drinken. Die lieden dekten daar zelf de tafel en haalden al wat hun goeddacht uit kelder en spijskast. Op aanhoudend verzoek van het stedelijk bestuur werd echter MOROSINI met zijn Italianen verplaatst, en vervangen door ODOARDO LANSAVEGIA, maar tusschen de jaren 1585—85 had de burgerij toch weér een rantsoen van 16000 Carolus Gulden te betalen, eene som, die in die dagen zeer belangrijk mogt heeten. Men kan zich eenig denkbeeld van de waarde van 't geld in dien tijd maken, wanneer men in aanmerking neemt, dat, toen de schepen ANT. FRANSSE met spoed naar *Antwerpen* moest reizen, om klagten van het stedelijk bestuur te ondersteunen, er een wagen werd gehuurd voor één Gulden. De terugreis van den schepen geschiedde, daar er minder haast was, per scheepsgelegenheid, en kostte 6 stuivers.

Gedurende het verblijf van de Spanjaarden te *Breda* is er aan de vestingwerken weinig verbeterd; maar de stad werd voortdurend gekweld door de vreemde troepen, die, zonder dat er eenig serviesgeld betaald werd, bij de burgers ingelegerd waren. Ieder huisgezin had 2, 4, soms 10 man in kwartier. Wel werd er in 1583 een ordonnantie gegeven (Bijlage IX), waarbij geregeld was, op welke wijze de troepen door de burgers moesten worden verpleegd, en waarbij wel „expresselycke verboden werd, dat nyemant soo stout en zy te slane synen weyrt”; doch aan ordonnantiën en geschreven bevelen stoorde men zich toen ter tijde niet veel. De burgerij bleef voortdurend klagen, dat er by sommige vendelen 80 of 90 getrouwde vrouwen of andere vrouwspersonen waren, benevens tal van dienstboden en kinderen, en dat men al die lieden moest voorzien van „bedden, oircussens, slapelaecken, fluwijnen, dwalen, servietten, handt-doecken ende alle meubelen, die men tot huyshoudinge van doene heeft, en dat alle deselve meubelen ten boven-dien dicwels werden ontvreempt, versteken of vermangelt”. Hierbij kwam nog, dat men goedgevonden had een belasting uit te schrijven van 20 stuivers op elke ton bier. Daardoor gingen de brouwerijen te niet en hield alle vertier op. Men kan rekenen, dat het stedelijk bestuur daarenboven aan de Spaansche troepen heeft moeten betalen eene som van 54000 Gulden. Het is dus ligt te begrijpen met welke droefheid de weldenkende burgerij de tijding heeft vernomen van den moord van Prins WILLEM I te *Delft*, op den 10^{den} Julij 1584. Hij had als Heer van *Breda* daar gedurende langen tijd verblijf gehouden, en was er alzoo meer dan op andere plaatsen bekend en geëerd. — Van hem had men in dien bangen tijd hulp en verlossing gewacht, — tot dat de kogel van een moordenaar die hoop had vernietigd. En zoo moest *Breda* nog een zestal jaren blijven onder het gehaat bestuur der Spanjaarden, voordat de stad door een roemrijk

wapenfeit mogt wederkeeren onder de beschermende hoede van haren wettigen heer.

Na het overlijden van Prins WILLEM I volgde zijn oudste zoon PHILIPS WILLEM, gesproten uit het eerste huwelijk met ANNA van *Egmond*, hem als Heer van *Breda* op. Deze prins was in 1334 te *Breda* geboren, doch op dertienjarigen ouderdom in 1368 van de Hoogeschool van *Leuven* opgeligt en naar *Spanje* vervoerd, waar hij opgevoed en 28 jaren lang gevangen werd gehouden.

Toen echter in 1396 de kardinaal ALBERTUS van *Oostenrijk* als opperlandvoogd naar de *Nederlanden* werd gezonden, ontving de Prins, die ondertusschen door opvoeding en omgeving geheel en al een Spanjaard was geworden, verlof om naar zijn Vaderland terug te keeren.

Gedurende zijne afwezigheid waren zijne zaken bestuurd door zijn halven broeder Prins MAURITS, wiens moeder ANNA van *Saxen* de tweede vrouw was van WILLEM I. — In 1609 werd Prins PHILIPS WILLEM te *Breda* plechtig als Heer der Stad ingehaald. Bij zijn overlijden in 1618 maakte hij zijn broeder MAURITS erfgenaam van al zijne Heerlijkheden.

In het volgende Hoofdstuk zullen wij de lotgevallen vermelden van *Breda* onder het bestuur van Prins MAURITS. In de dagen van den grooten krijgsman heeft die vesting niet slechts een Europeesche vermaardheid gekregen, maar zij heeft zulk een belangrijke rol gespeeld bij den strijd tegen *Spanje*, dat hare geschiedenis in dat tijdvak wel waardig is met eenige uitvoerigheid te worden nagegaan.

HOOFDSTUK III.

HET TURFSCHIP VAN BREDA. — DE WERKEN VAN PRINS MAURITS.

1590—1624.

In de geschiedboeken van alle volken staan bloedige gevechten en belegeringen opgeteekend, die groote krachtspanning en opoffering van menschenlevens gekost hebben, doch slechts geringen invloed hadden op den gang der krijgsoperatiën. Zulke gebeurtenissen trekken meestal slechts in geringe mate onze aandacht, men beschouwt ze alligt als minder belangrijke feiten, ze blijven wel hunne plaats in de geschiedenis behouden, als onmisbare schakels in de rij der gebeurtenissen, maar bij het lezen van de bladzijden, waarop ze vermeld staan, blijft men koel. Het is alsof de toewijding van zoo velen, die met eere zijn gevallen, weinig te beduiden heeft; — alsof de stroomen bloeds, die vergoten zijn, geen waarde hebben, als de uitkomst der ondernemingen niet gunstig is, of hare gevolgen gering zijn. Is daarentegen de een of andere oorlogsgedaan met buitengewoon overleg beraamd, hebben de uitvoerders ridderlijken heldenmoed ten toon gespreid, of ligt er slechts een romantische tint over het verhaal, dan krijgt zulk een feit, al is het dan ook in korten tijd en zonder opoffering van menschenlevens volvoerd, niet zelden een weêrklank in de geschiedenis,

veel grooter dan aan bloedige en ernstige tafereelen te beurt valt. Zoo heeft de verrassing van *Breda* in onze Vaderlandsche geschiedenis eene bijzondere vermaardheid gekregen, en de koene daad van *DE HERAUGUIER* zal ongetwijfeld nog een van de meest populaire episoden van onze Nederlandsche jaarboeken uitmaken, als de reusachtige belegeringen van *SPINOLA* en van *FREDERIK HENDRIK* reeds lang vergeten zullen zijn.

We kunnen kort zijn bij de behandeling van het heldenfeit. De geschiedschrijvers van dien tijd: *BOR*, van *METEREN*, *MONTANUS*, *BAUDART* (1) en anderen, verhalen met min of meer uitvoerigheid de gebeurtenis op gelijke wijze als de kunstenaar, die ze in 't zilver heeft gegrift (2):

„Den cloecken Heraugier op God met vast betrouwen
Gevesticht, is uyt last des Princen van Nassouwen,
Int Turfschip gegaen, daer mede haest daer na,
Hy ingenomen heeft, het Casteel van Breda,
Met sulcken listichheit als Troyen ooyt vermaert,
Eertyds genomen is deur 't Grieksche houten paert,
In 'tjaer van 't negentich, den vierden Maert, tot stryden
Bereyt so was dit volck, of eer den doot te lyden”.

Bij dit verslag hebben we echter nog een aantal bijzonderheden te voegen, die minder algemeen bekend zijn, en die een helder licht verspreiden, zoowel over de gebeurtenis zelve, als over de gevolgen, die ze voor de stad *Breda* heeft gehad.

Voordat we een aanvang maken met het verhalen van het krijgshedrijf, zal het noodig zijn een korte beschrijving te geven van het kasteel van *Breda*, zooals het er in 't laatst van de 16de eeuw heeft uitgezien, want het schouwtooneel, waarop het bloedig drama is voorgevallen, heeft sedert dien tijd veranderingen ondergaan, die niet onopgemerkt mogen worden voorbijgegaan, wanneer men

(1) *ARNOLDUS MONTANUS*. 't Leven en bedreyf der prinsen van Oranje. Amsterdam, 1664. — *GUILLAUME BAUDART*. *Les Guerres des Nassau*, 1616.

(2) Vertaald opschrift van een vergulde schaal, die aan *JOHAN VAN OLDENBARNEVELDT* geschonken werd na de inneming.

zich een juist denkbeeld wil vormen van den strijd, die daar toen heeft plaats gehad.

Vroeger hebben wij reeds gelegenheid gehad te doen opmerken, dat er van den voormaligen burgt van *Breda* weinig of niets meer te zeggen valt. De naam van den stichter zelfs is verloren gegaan, en het schijnt wel, dat er geen teekeningen noch beschrijvingen van dat gebouw meer kunnen worden opgespoord. Naar het slot van *Oosterhout* en den burgt van *Antwerpen* (1) te oordeelen, waarvan de schetsen bewaard bleven, moeten de middeleeuwsche burgten van *Brabant* belangrijke gebouwen geweest zijn. Dit alleen weten we met zekerheid te zeggen, dat de burgt bij de opdracht van het kasteel van *Breda* en zijn banne van 1190, gelegen was op den regter oever van de Mark, dat er toen geschil over ontstond, tusschen den Hertog van *Brabant* en den Graaf van *Holland*, en dat de burgt in 1351 door JAN VAN POLANEN is afgebroken, die op dezelfde plaats een ander kasteel liet bouwen.

Ook van dit kasteel van den Heere VAN DER LECK valt niets anders te vermelden, dan dat het in 1336 gesloopt werd door Graaf HENDRIK van *Nassau*, om plaats te maken voor een vorstelijk paleis. Alleen is toen een vierkante hoektoren aan de zuidwestzijde blijven staan. Die toren is weggebroken in 1828, toen het gebouw, dat de eerste woonplaats is geweest van de doorluchtige vorsten, die ons land tot een onafhankelijken staat hebben verheven, veranderd is in een leerschool, waar de zonen van ons Vaderland de kennis komen verwerven, die noodig is, om het zwaard te mogen trekken voor *Oranje* en *Nederland*.

De vestingwerken van het kasteel waren toen zeer eenvoudig. Het paleis stond in 't midden van een vierhoekig fort; aan de noordzijde lagen vrij groote bastions; in de courtine daartusschen was de hulp- of veldpoort. Aan

(1) *Histoire de la ville d'Anvers*, par E. GENT.

de zuid- en oostzijde was het kasteel door watergrachten van de stad gescheiden, die geflankeerd werden, aan de eene zijde door een gemetseld bastion, en aan de rivierzijde door twee steenen torens, die thans nog in wezen zijn.

Het paleis, eertijds het binnenste hof of donjon geheeten, een vierkant gebouw met binnenplaats en door watergrachten omgeven, was vroeger een van de aanzienlijkste gebouwen van ons Vaderland. De ontwerper is waarschijnlijk de Graaf HENDRIK zelf, misschien bijgestaan door THOMAS BOLONIUS (de Vincidore). Het plan is later verbeterd door M^r. ROMBOUT KELDERMANS. Het is echter twijfelachtig, of een van deze bouwmeesters bij de uitvoering het opzicht gehad heeft. Het paleis heeft wel den grondvorm van de paleizen naar den Florentijnschen stijl, die in 't begin van de 16de eeuw in *Noord Italië* in zwang was, maar het is blijkens de thans nog bestaande teekeningen geheel op oud-Hollandsche wijze uitgevoerd. In het archief van *Breda* is een brief voorhanden van Graaf HENDRIK aan zijn particulieren secretaris DUBLIOUL, waarin gesproken wordt over een teekening van de groote zaal van 't kasteel »*que sait le machon Demaistre*”. Het is wel waarschijnlijk, dat de teekeningen toen onder berusting geweest zullen zijn van den opzigthebbenden bouwmeester.

Het bouwen van het paleis schijnt aanvankelijk met bijzonder veel ijver te zijn ondernomen, want toen Graaf HENDRIK den 7^{den} October 1538 overleed, was het noordelijk gedeelte van 't gebouw, benevens de groote zaal aan de westzijde, reeds verre gevorderd.

Gedurende het leven van Prins RENÉ werd het bouwen met minder kracht voortgezet, en toen deze vorst zes jaar later overleed, en zijn erfgenaam slechts den ouderdom van elf jaren had bereikt, werd de arbeid meer dan een eeuw gestaakt, eerst door de minderjarigheid van Prins WILLEM I, en later door de oorlogen, die ons Vaderland gedurende zoo langen tijd hebben geteisterd.

Daardoor is het gebouw eerst in 1696 door Prins WILLEM III voltooid.

De voornaamste veranderingen, die bij de verbouwing van 1828 hebben plaats gehad, bestonden in het dempen van de gracht rondom het kasteel en het wegbreken van de brug, het afbreken van den prachtigen trap op de binnenplaats, waarlangs men toegang had naar de groote zaal, het wegruimen van den hoektoren van JAN VAN POLANEN en van de kapel gesticht door Prins RENÉ, tegen den westelijken buitenmuur der groote zaal. Daar-entegen zijn de beide uitstekende vleugels bijgebouwd en is de tweede verdieping opgetrokken.

Wanneer men de brug overging, die de gemeenschap vormde tusschen de stad en het kasteel, dan zag men aan de oostzijde boven het gemetseld bastion een hecht en sterk gebouw, door HENDRIK *van Nassau* gesticht, en het Plombé geheeten. Dit gebouw was de woning eerst van Graaf HENDRIK, later van Prins RENÉ en eindelijk van Prins WILLEM I, want het donjon diende toen, voor zoover het bewoonbaar was, slechts tot verblijfplaats van vorstelijke bezoekers en bij feestelijke gelegenheden.

Links van het Plombé was de hoofdboort, en daaraan grenzende een magazijn van levensmiddelen, benevens een lange galerij met vergulden gevel en vele kleine vertrekken, die tot slaapkamers van gewone gasten dienden. Tegen die galerij is aan de westzijde een hoog gebouw geplaatst, waarin de rekenkamer en verdere bureaux van de Graven van *Nassau* gevestigd waren. Aan de andere zijde, bij de poort, was een wachthuisje. Het is in 1829 afgebroken en vervangen door een ander dergelijk gebouwtje.

Tegenover de poort of hoofdingang stond op het buitenplein, door Graaf HENDRIK *van Nassau* gesticht, de groote molen. Om hem in beweging te brengen, werd de sluis bij de Ginneken-poort gesloten en het water in de oostelijke vestinggracht opgezet. Er bestond ook een

waterleiding, die de gracht achter 't kasteel met de rivier in gemeenschap stelde. Boven deze waterleiding was de molen geplaatst. Bij 't verlaten van het rad stroomde het water door een sluis, tusschen de beide ronde torens weër in de Mark terug. De watermolen diende om graan te malen, en werd in dien tijd, toen de windmolens nog zeldzaam waren, gewoonlijk jaarlijks verpacht. Boven het molengebouw bevonden zich eenige ruime en prachtige vertrekken, die later de geliefkoosde woonplaats waren van Prins MAURITS. Sedert jaren is de waterleiding op het plein gedempt, alleen de plaats, waar zich de uitlaat-sluis bevond, is nog in wezen. Ook de molen is sinds lang verdwenen, en op de plek, waar Prins MAURITS heeft gepeinsd over de daden, waardoor hij de grootste veldheer van zijn eeuw geworden is, leert thans de jeugdige kweekeling der krijgsschool de eerste beginselen van den wapenhandel.

Ten oosten van den watermolen bevond zich nog een tuighuis, door Prins RENÉ gebouwd. Men bewaarde daarin het geschut en de wapenen, die koningen en vorsten bij verschillende gelegenheden ten geschenke hadden gegeven aan de Graven van *Nassau*, als bewijzen van erkentelijkheid voor bewezen diensten. Kort na de *Furie van Haultepenne* is dat geschut op last van ALVA weggevoerd.

Naar de gewoonten van dien tijd stonden op de voornaamste punten van het kasteel nog een aantal wachthuizen, namelijk bij de twee bolwerken, bij een kat of platteforme voor 't geschut, aan de twee poorten en bij de sluis aan de haven. Op verschillende plaatsen van het buitenhof stonden de noodige »sentinel huyskens”.

Over de gracht aan de oostzijde lag, zooals reeds gemeld is, een brug, toegang gevende naar den tuin van 't kasteel, het Valkenberg, dus geheeten naar een gebouw, waarin de Heeren van *Breda* vroeger hunne jagtvalken bewaarden. Dit vogelhuis was echter reeds in 1531 afgebroken. Achter den tuin lag een vischvijver met een

terras aan de noordzijde. Daartegenover stond het Huis van PERGAMONT, gesticht door JEAN DE BOUBERT, genaamd PERGAMONT, kamerling van Graaf HENDRIK. Na zijn overlijden (1) kwam dit huis in bezit van den Heer van *Breda*, doch het is sedert eenige jaren afgebroken.

Aan de zuidzijde van het Valkenberg, en dus buiten het kasteel, waren de stallen van het hof, de tuinierswoning en een ruime kaatsbaan, die uitzigt had op het Kasteelplein. Daarbij was een sierlijke poort, waardoor men van het Valkenberg in de stad kwam. Deze gebouwen zijn grootendeels nog in wezen, ze dienen thans tot stallen en tot militaire bakkerij.

Nog was aan het oostelijk eind van den tuin een bosch en daarachter stond de bouwerij van het hof. De koestal van deze bouwhoeve is nog in wezen.

Wanneer men de veldpoort van 't kasteel uitging, dan kwam men in het Belcromsche bosch. Het was met rasterwerk omringd en tot diergaarde ingerigt. Men vond daar ook een maliebaan. Van dit bosch is niets meer overgebleven dan een laan, die naar den konijnenberg voerde. In 1620 werd op dien berg een steenen toren gebouwd, — het Speelhuis geheeten, — maar ook die toren is reeds weêr verdwenen. En thans snort de stoomwagen met schel gefluit naar de plaats, waar voor een viertal eeuwen de herten en reeën van de Graven van *Nassau* onder het lommerrijk geboomte dartelden, en het leven en de bedrijvigheid van een spoorwegstation hebben de kalmte en rust vervangen van een vorstelijk uitspanningsoord.

In den zomer van 1589 hadden de Spanjaarden het beleg geslagen voor de schans op het eiland *Voorn*, tusschen Maas en Waal bij *Herwerden*, maar toen ze vernamen dat Prins MAURITS toebereidselen maakte, om die schans te ontzetten, braken ze het beleg weêr op. Toen

(1) Zijn grafgesteente staat in de kerk van *Breda*.

de Prins nu de schans kwam bezigtigen, geraakte hij in gesprek met eenige schippers uit de *Leur*, die hem kennis gaven, dat ze gewoon waren, de bezetting van 't kasteel van *Breda* van turf te voorzien, en het aanbod deden, om met behulp van hunne schepen krijgsvolk binnen het kasteel te brengen. De Prins vond den voorslag aannemelijk; hij gaf daarom aan de schippers eenig geld, en lag hun het stilzwijgen op, totdat een gunstig tijdstip daar zou zijn, om de zaak te beproeven.

In 's *Gravenhage* teruggekeerd raadpleegde de Prins den advocaat van *Holland* JOHAN VAN OLDENBARNEVELDT. Deze oordeelde, dat de zaak beproefd kon worden, en stelde tot de uitvoering voor den kapitein CHARLES DE HERAUGUIER, een Kamerrijks edelman (1). Die officier had gedurende de belegering van *Sluis* in 1578 blijken van groote dapperheid gegeven, bij de verdediging van een schans op den 15^{den} Julij. Bij 't gevecht op den Kouwesteinschen dijk bij *Antwerpen* in 1585 had hij zich mede onderscheiden (2), — maar het schijnt wel, dat hij zich later wat te veel met de politiek had ingelaten. Hij lag toen onder verdenking van de partij van LEICESTER te zeer te zijn toegedaan. Men dacht ook, dat hij deel had uitgemaakt van- of ten minste bekend was geweest met een aanslag, om de beste patriotten te *Leiden* uit de regering te zetten en te verbannen. Juist om deze redenen, meende OLDENBARNEVELDT, zou HERAUGUIER alles doen wat hij kon, om de onderneming te doen gelukken, en zijn geschokt krediet weêr terug te krijgen. De Prins nam met den voorgestelden persoon genoegen, en zag af van zijn voornemen, om er zijn neef Graaf PHILIPS van *Nassau*, Gouverneur van *Gorinchem* en onderhoorige

(1) Men vindt zijn naam gewoonlijk geschreven HERAUGIERE, soms ook wel HERAUGIER. HUGO noemt hem in zijn *«Siège de Breda»* zelfs d'ARAUGER. De in den text gevolgde schrijfwijze is gesteld volgens zijne zeer duidelijke naamteekening op de stukken van het stedelijk archief.

(2) HOOFD. Vervolg der Ned. Historiën, blz 98.

forten, met wien hij te *Leiden* had gestudeerd, mede te belasten. OLDENBARNEVELDT oordeelde teregt, dat men niet ligtvaardig een vorstelijk persoon mogt blootstellen, om in handen van den vijand te vallen, en dat de Graaf voor eene dergelijke onderneming nog veel te jong was, en te weinig krijgsservaring bezat.

Op last van den Prins werd HERAUGUIER, die met zijn kompagnie op de schans *Voorn* in bezetting lag, door Graaf PHILIPS gepolst — en dadelijk bereid gevonden. »Geen dinck begeerde hy meer» — zoo luidde zijn antwoord — »dan dat hy zyn Excellentie ende 't lant soude mogen doen eenen so notabelen dienst». Daarop werd HERAUGUIER naar 's *Hage* onthoden, om met den Prins, OLDENBARNEVELDT, en schipper ADRIAAN VAN BERGEN de zaak te overleggen. Om hem beter bij de hand te hebben, werd hij met zijne kompagnie in bezetting gezonden naar de schans *Noordam*, bij *Zevenbergen*. HOHENLO werd ook in het geheim genomen, opdat hij zou kunnen zorgen de noodige troepen bijeen te krijgen. De president van den Hove van *Holland* ADRIAAN VAN DER MYLE en OLDENBARNEVELDT kregen last, om aan de Staten-Generaal, de Staten van *Holland* en den Raad van State kennis te geven van het plan, zoodra de Prins vertrokken zou zijn. OLDENBARNEVELDT zou zorgen, dat er leeftogt en krijgsbehoefsten voorhanden waren, om de stad na de inneming onverwijd van het noodige te voorzien. JOHAN PAULI, lid van den Raad van State, moest inmiddels naar *Dordrecht* vertrekken, om te zorgen voor wel uitgeruste schepen en krijgsvolk.

De Prins reisde den 23sten Februarij met Graaf HOHENLO en andere bevelhebbers uit 's *Hage* naar *Dordrecht*; het gerucht werd uitgestrooid, dat de Prins naar *Gorinchem* ging. Reeds den 26sten vertrok hij naar *Willemstad*, gevolgd door PAULI en de krijgslieden.

Onderwijl had HERAUGUIER het hoopje soldaten, voor de onderneming bestemd, in stilte gebragt naar het Zeven-

bergsche veer. De troep was uit verschillende regementen gekozen, en volgens BOR en VAN METEREN 70 man sterk, „alle jonc, dapper, stout, onbevreesd volc, weynighe daer onder die baert hadden”. De officieren waren kapitein LAMBERT CHARLES, JEAN LOGIER, JEAN DE FERVET en luitenant HELT.

Toen de troep aan het veer kwam, vond men den schipper niet op zijn post. Hierdoor eenigzins ontsteld, achtte men het raadzaam af te trekken, doch even buiten het dorp *Terheyden* kwam de schipper VAN BERGEN bij het detachement. Hij verontschuldigde zich, dat zijn medgezel zich verslapen had. Om alle verder misverstand te voorkomen, werd nu afgesproken, dat de schipper den volgenden avond den troep zou komen afhalen op de schans van *Zevenbergen*.

Het schip van VAN BERGEN was volgens een brief van Prins MAURITS een koecke schip — in de oude charters genoemd coken schip (1). In het ruim was een zolder gemaakt, daaronder werden de soldaten verborgen; bovenop waren eenige lagen turf gestapeld.

Op het bepaalde oogenblik vertrok het schip uit *Zevenbergen*, maar weldra was men door tegenwind en ongunstig weder genoodzaakt stil te blijven liggen, van Maandag avond tot Donderdag morgen. Van die vertraging zond HERAUGUIER berigt aan den Prins, maar ontving ten antwoord, dat men nog één dag geduld moest hebben. Men besloot de soldaten weër te ontschepen, opdat zij zich binnen de schans *Noortdam* zouden kunnen ververschen, want ze hadden aan boord reeds veel gebrek en koude geleden.

Des avonds om elf uur kwam de schipper berigten, dat weër en wind gunstig waren, en hij nu hoop had,

(1) Coken beteekent in het middel-Hoogduitsch een groot schip. In het oud-Fransch is de naam coaen of cocan. KILIAN heeft kogge of kogschip nevens elkander. Het waren snel zeilende ligte vaartuigen met één of twee masten, voor en achter van een ronden vorm.

Bijdrage tot de Oudheidkunde en Geschiedenis van Zeeuwsch-Vlaanderen, 5de Deel, blz. 17. *Middelbury*, 1860.

de reis in korten tijd te kunnen volbrengen. Eerst voer men tot de warande en vervolgens naar *Breda*, waar men des Zaturdags middags te 2 of 3 uur aankwam, binnen den drijfboom voor het reigerbosch en buiten de sluis van 't kasteel. De boom werd gesloten, en een korporaal der bezetting kwam, om het schip te doorzoeken. In de roef gekomen opende hij een luik, van waar hij kon zien tot aan de pomp. Daarneven stond een plank, achter deze zaten de manschappen verborgen. . . . Gelukkig werd op dat oogenblik geen geluid vernomen, hoewel de soldaten door de koude en vochtigheid zeer aan 't hoesten waren geraakt. De korporaal vond alles in order, en voer weér naar 't kasteel terug.

De sluis van 't kasteel kon niet wel geopend worden, voordat het vloedwater kwam opzetten; daardoor was men genoodzaakt eenigen tijd stil te blijven liggen. Ongelukkig was het schip tegen een ondiepte gevaren en daardoor lek geworden. Langzamerhand begon het water in het ruim te klimmen; reeds zaten de manschappen tot aan de knieën in het nat. . . Onbeschrijfelijk was de angst van te zullen verdrinken. Men begon er reeds over te spreken, om het schip te verlaten, maar HERAUGUIER sprak zijn medgezellen moed in — en weldra verklaarden allen, »dat ze vromelic hun leven wilden wagen en victorie behalen of sterven”. MATHIAS HELT werd zóó door hoesten geplaagd, dat hij zijn ponjard aanbood, om hem te doorsteken, uit vrees dat hij zijn togtgenooten zoude verraden.

Om drie uur eindelijk ging de sluis open, het lek van het schip sloot zich weér van zelf, en de Italiaansche bezetting trok door het ijs het turfschip naar binnen.

Hoewel men de toebereidselen tot de verrassing van *Breda* zooveel mogelijk in 't geheim had genomen, was toch aan den gouverneur van *Breda* ODOARDO LANSAVEGIA ter oore gekomen, dat er beweging was onder de Staatsche troepen, en dat de Prins naar *Gorinchem* was gereisd. Op den 15^{den} Februarij had hij »de wet doen veranderen”,

dat is, hij had een ander stedelijk bestuur aangesteld. In de meening, dat men welligt een aanslag op *Geertruidenberg* in den zin kon hebben, van welke plaats hij ook gouverneur was, vertrok hij met een deel van de bezetting van het kasteel van *Breda* derwaarts, en gaf het bevel over aan een van zijne beide zonen PAULO ANTONIO, kapitein van een hende voetknechten, een kloek en dapper doch nog onervaren krijgsman. *Geertruidenberg*, na de Pacificatie door Prins WILLEM zorgvuldig versterkt, was in 1589 door de bezetting aan PARMA verkocht. Het was in dien tijd, toen er nog geen straatwegen waren, en het grof geschut en de krijgsvoorraad zooveel mogelijk te water moesten worden vervoerd, een allergewigtigst punt. Men kon daar troepen, materiëel en schepen verzamelen, en dan naar *Gelderland*, *Holland*, *Zeeland* of *Brabant* trekken, om ondernemingen te doen, die voor den vijand geheim bleven. Geen wonder dus, dat de gouverneur van *Geertruidenberg* naar zijn post snelde, toen hij onraad vermoedde, en dat hij in zijn ijver een deel van het garnizoen van *Breda* wilde gebruiken, om *Geertruidenberg* te behouden.

Er is wel beweerd, dat men te *Breda* was gewaar-schuw, dat de Prins de eene of andere onderneming in den zin had (1), doch dit schijnt niet het geval te zijn geweest. Dagelijks hield men zich bezig met het lossen van turfschepen, die dan eens kwamen, om de wachten te voorzien, dan weêr voor het stedelijk bestuur. Op den 5^{den} Maart loste »PETER GODERTSOON VAN TRENTÉ scipper van de *Leur* 620 ton witte turf tot behoef der stats wachten», zonder dat er sprake was van buitengewone veiligheidsmaatregelen. De pastoor en de proost van het oude klooster zaten »vrouwen en meyskes te bekeeren die van hekserij beticht waren», en hielden over deze

(1) *Le Capitaine Charles Herauguier, Gouverneur de Bréda, par C. A. LE-FEBVRE. Cambrai, 1850.*

belangrijke aangelegenheid vergaderingen met de magistraatspersonen, die daarover in briefwisseling traden met den vicaris van den bisschop van *Antwerpen*. De jonge LANSAVEGIA zat op den 3^{den} Maart op 't stadhuis met de regeringspersonen 8 potten wijn te drinken, bij het nemen van maatregelen, om de bezetting van *Roosendaal* en *Steenbergen* 300 veertelen rogge te zenden. Te *Roosendaal* was FRESSIN, de verrader van *Breda* van 1581, bevelhebber. Dergelijke bezigheden getuigen waarlijk niet van groote bezorgdheid of van voorzigtigheidsmaatregelen, die toch zeker genomen zouden zijn, wanneer er iets van het voorgenomen plan was uitgelekt.

Door de langdurige vorst was er, vooral op het kasteel, gebrek aan brandstof gekomen. Daarom gaf de wachtmeester bevel, dat de wachten onverwijld van turf moesten voorzien worden, en een aantal arbeiders toog aan 't werk, met zóóveel ijver, dat de manschappen in 't ruim tot hunne groote ontsteltenis reeds het daglicht begonnen te zien door de zolderplanken en de turfbedekking heen. Gelukkig zond de schipper nog bij tijds het werkvolk met eenig drinkgeld heen, zeggende dat de wachten nu voor 's hands turf genoeg hadden, en dat men den volgende dag het werk zou voortzetten. Zeer tevreden was echter de wachtmeester niet, want hij zond den schipper ADRIAAN VAN BERGEN naar de stad, omdat hij 's nachts maar één schipper op het vaartuig wilde dulden, zoodat WILLEM VAN BERGEN op het schip bleef. Hierdoor kreeg ADRIAAN van zelf gelegenheid, den Prins te laten waarschuwen, dat Graaf HOHENLO met de troepen kon op marsch gaan.

Op het schip verkeerde men echter in groot gevaar. De verkleumde soldaten zaten onophoudelijk te hoesten, en zelfs kwam er oneenigheid onder hen. Gelukkig wist HERAUGUIER den twist door zijne ernstige toespraak te staken, terwijl de knecht door gestadig poimpen zorgde, dat het gedruisch niet werd gehoord. De manschappen

van de wacht kwamen echter vragen; waarom zooveel ruinoer gemaakt werd, doch zij stelden zich tevreden met het antwoord, dat de beste turf, voor den gouverneur bestemd, onder in 't lekke schip zat, en dat hij trachtte dien droog te houden.

Eindelijk 's nachts om 12 uur ging de maan op. Onder voortdurend pompen klom de manschap in stilte uit het ruim. Een deel trok onder de kapiteins LAMBERT CHARLES en DE FERVET naar de wacht bij de haven, terwijl HERAUGUIER met de overigen naar het wachthuis van de poort bij de stad sloop. Bij het vivresmagazijn gekomen klonk eensklaps de stem van den schildwacht »*Qui va là*!! — »*Freund*», antwoordde HERAUGUIER, en de soldaten grepen den schildwacht aanstonds bij de keel. Van daar snelde men naar de poortwacht; ook daar riep de schildwacht aan, doch werd op 't zelfde oogenblik door HERAUGUIER, die met een halve piek gewapend was, nedergestoken. Kloekmoedig snelde de wachthebbende vaandrig naar buiten en op HERAUGUIER los, kwetste hem, maar werd bij tijds door de soldaten afgemaakt. Nu begon er een ernstig gevecht met de wacht; voor parlementeren was geen tijd, zoodat de wachthebbenden door de vensters werden doodgeschoten.

Inmiddels had LANSAVEGIA het gevecht gehoord. Met 36 man deed hij »braaf en furieuselyk» een uitval uit het paleis, maar hij ontmoette de bende van FERVET. Bij den strijd werd FERVET door een musketschot getroffen; ook LANSAVEGIA ontving een wond en moest met zijn troep in het kasteel terugtrekken.

Thans begon men ook in de stad alarm te maken. De troepen der bezetting poogden te vergeefs de poort van 't kasteel in brand te steken, omdat het volk van HERAUGUIER door een dapper vuur dit voornemen belette uit te voeren. Nu snelde HERAUGUIER met een deel van zijne dapperen naar het wachthuis bij de kat van 't kasteel, waar men 16 soldaten vond, die spoedig waren

omgebragt. Ook de kapiteins LAMBERT CHARLES en FERVET hadden zich zóówel gekweten, dat er buiten het donjon geen vijandelijke soldaten meer in leven waren. Men begon nu met LANSAVEGIA te onderhandelen, maar ten twee uur kwam de voorhoede onder HOHENLO aan. Door het ijs kon men de veldpoort niet open krijgen, doch men slaagde er in, om bij de sluis van 't kasteel een opening in de palissadering te maken en de troepen daardoor binnen te krijgen. LANSAVEGIA verkreeg vrijen aftogt met zijne troepen. Kort daarop kwam Prins MAURITS met Graaf PHILIPS *van Nassau* en de overige troepen binnen het kasteel, en toen bliezen, zegt BOR, »de trompetters lustich het liedeken eertydts gemaect ter eere van den Prince van Oraengien zynen Heer Vader »WILHELMUS *van Nassauwen*» — en het is dus waarschijnlijk slechts een volkssprookje, zooals er meer zijn, dat de toonen, die de torenwachter van *Breda* thans nog in het nachtelijk uur doet hooren, een nagalm zijn van het signaal, waarmede de bevrijding van *Breda* werd aangekondigd. »WILHELMUS» was het lied, waarmede de Prins werd ontvangen bij zijne komst, en zoolang een vorst uit het huis van *Oranje* 't bevel voert over Nederlandsche troepen, zullen die toonen de welkomstgroet zijn der krijgstrompet. Doch merkwaardig is het, »dat dit liedeken het volc sulcken coragie gaf, dat se wel gewilt hadden alrede mette Italianen inder stadt legghende doende te wesen, ter contrarie de Italianen daar binnen sulcken schrick ende vrese in 't herte kregen, dat se niet wisten hoe se wech komen souden», en nu werd ook de Antwerpsche-poort opengebrokeu en daaruit »syn in groote desordre met groote schande blodelyck gevlucht ende gaan loopen sonder eenige teegenweer te bieden» de compagnie ruiters van den Markies DEL GUASTO met vijf vendelen Italiaansche voetknechten onder de kapiteins DON FRANCESCO VENTIMIGLIA, CESAR GUERRE, DOMINICO RAPETI, PIER GEROLIMO GRATIANI, JACOPO JEAN FILAZZI en den sergeant-

majoor FRANCESCO MARIO GRACE (1). De burgerij, voor plundering bevreesd, had gaarne gezien, dat men zich verweerd hadde, om betere voorwaarden te kunnen bedingen. Zij bood hulp en ondersteuning aan; er werd zelfs 8 pond buspoeder gehaald bij een busmaker, maar alles te vergeefs. De troepen vloden, achterlatende »neffens haar blootheydt een grouwelyck naedencken der straffe Gods over haer menichvuldige roveryen ende andere grouwelyck oneerbare zonden, niet behoorlijk te noemen, in de stadt begaan».

Zoodra de Italianen vertrokken waren, gingen de burgemeesters HENDRIK MONTENS en JAN CHEEUS naar den Prins, om over de overgave te onderhandelen. Den volgenden morgen zond de Prins de heeren VAN SONSFELDT, VAN FAMARS en den vice admiraal VAN DER DOES naar het stadhuis, om 't rantsoen te bepalen, bij welke conferentie ondanks het vroege morgenuur »ses potten wyns geleicht werden». De plundering, die aan de soldaten was toegezegd, werd door de regering afgekocht voor een gratificatie van twee maanden soldij. Men rekende, dat die 16000 Gulden zou belooopen, maar later kwamen van alle kanten officieren met hunne troepen binnen, en werden door gunst en voorspraak van HOHENLO op de lijst geplaatst. De magistraat beproefde wel die inschrijving te doen staken door het zenden van een toelast wijn aan HOHENLO, »ten eynde dat men hoopte dat de twee maanden gagie souden gemodereert worden», maar te vergeefs; want de kosten beliepen eindelijk 97074 Gulden, zoodat een plundering maar weinig grievender zou geweest zijn. Verder werd bepaald, dat de stad zooveel garnizoen moest innemen, als de Prins goed zou vinden. Twee vendelen bezetten het stadhuis; veel moeite had men, om de troepen bijeen te houden, en voorwaar geen wonder, want de

(1) BOR en VAN METEREN geven de namen dezer officieren eenigzins anders op. Wij hebben gevolgd de handteekeningen, die in de stukken van het archief der stad voorkomen.

officiëren gebruikten bij hun ontbijt 53 potten wijn. In de stad kwamen 5 vendelen, om de poorten te bezetten. Aan de soldaten werd een uitdeeling gedaan van bier, brood, boter en spek.

Wonder was het, dat geen van de soldaten, die den aanslag volbragt hadden, gesneuveld was. Één man was door de duisternis in 't water geraakt en verdronken. HERAUGUIER en FERVET waren gekwetst, en later betaalde het Bestuur aan een herbergierster » 58 Gulden 17 stuivers van eenen gekwetsten souldaat die tot haren huysse lange gelegen en in de cost geweest was, eenen van de 70 souldaten die mede in t torfschip op het casteel was geweest genaemt Genits (1)". Het verlies van de bezetting was veel grooter. De stads-rekeningen vermelden het navolgende: » Item betaalt Stoffel Lambrechts de graftmaker van dat deselve met syn tweede begraven heeft 57 italiaansche souldaten, die op ten 4den meert 1590 des nachts, doen het casteel met seker torfschip ingenomen wert, in de furie doot gebleven syn, waarvan deselve betaelt volgens de ordonnantie en quitantie van elcken persoon 6 stuivers, te samen beloopende 11 Ryn Gulden 2 stuivers".

Het spreekt wel van zelf, dat de belooningen niet achter bleven na den gelukkigen uitslag der onderneming. HERAUGUIER werd benoemd tot Gouverneur van *Breda*. Kapitein LAMBERT CHARLES werd wachtmeester of sergeant-majoor. MATHIAS HELT kreeg het bevel over de schans *Noortdam*, bij *Zevenbergen*, de overige officieren werden bevorderd; de soldaten, die in het schip gezeten hadden, kregen, behalve hetgeen de stad hun moest uitbetalen, nog 2 maanden soldij van de Staten. De schippers

(1) In de *Navorscher* van 1863 komt eene naamlijst voor uit het Prov. Arch. van *Utrecht* afgeschreven, van de zeventig manschappen, die in het torfschip hebben gezeten. Volgens die lijst zal de naam van den gewonden soldaat geschreven moeten worden NICLAES GEINTS. Als overleden wordt genoemd HANS VAN DEN BOSCH.

ontvingen van de Staten een pensioen en van Prins MAURITS het vorstelijk jagthuis Vinkenburg, ook de drie schouwen genoemd, in de nabijheid van *Breda* (1). Aan allen, die den togt hadden bijgewoond, werden gouden medailles uitgereikt. Aan de eene zijde van die medailles zag men de dappere krijgslieden uit het schip komen, aan de andere zijde prijkte Neêrlands leeuw, die door het ver- raad van *RENNENBERG* te *Groningen* ditmaal slechts zes pijlen in zijn klauw mogt dragen (2).

Ook de magistraat van *Breda* verzuimde niet zijne vreugd te toonen. Op het hoogst van den toren werd »gevierd met vierpannen voor de victorie van het veroveren dezer stadt”. *HERAUGUIER* kreeg, behalve allerlei tinnen serviesen, koperen kandelaars en keukengoed, »noch 2 silveren scalen ter waarde van 120 Ryn Gulden 3 stuivers tot een gratuiteit en tot synen welkom, ten eynde hy sou willen doen houden alle goede ordere onder de soldaten, en onze arme stadt by syne Excellentie recom- manderen”. Daarbij ontving hij een aam wijn, een serviesgeld van 800 Gulden jaarlijks en »vier scoone cristalyne glaesen”. De soldaten, die in het schip hadden gezeten, kregen van de stad geld, om voor hun logies te zorgen, en *EMBRECHT VAN HOILTEN*, »weert in den rooden Leeuw, kreeg een som van t negentich Gulden, ter saeke van verteerde costen en gelagen van Willem en Adriaan Jacob van Bergen, als gevoerd hebbende het turfscip daermede het casteel alhier op ten 4ten Meert snachs mede ingenomen werde”. Prins MAURITS ontving van de stad een belangrijk geschenk van wijn, en *HOHENLO*, die zijn verblijf hield in het huis van burgemeester *MONTENS*, dat stond op de plaats, waar thans het huis A, n°. 537 gevonden wordt, ontving een dergelijk geschenk. Het

(1) De portretten van de beide schippers, onlangs teruggevonden, zijn thans op het stadhuis van *Breda* te bezichtigen.

(2) *Remarque sur une Médaille frappée à l'occasion de la prise du chateau de Bréda au moyen d'un bateau de Tourbe, en 1590, par P. CUIJPERS.*

schijnt wel, dat hij een voorstander was van krijgstucht. Hij deed »op poene van de galge syn soldaten aanseggen, dat se niets van de burgers moesten eyschen als alleen logiest met een bedde". Er werden 12 of 13 wagens gerequireerd, om eenige gevangen soldaten, vrouwen en kinderen de stad uit te zetten.

Het eerste wat er te *Breda* voorviel was de plegtige intogt van Burgemeester GODEVAERT MONTENS, die na een afwezigheid van negen jaren uit *Holland* terugkwam. Hij werd door een detachement van 60 man in triomf van *Zevenbergen* afgehaald. Ten stadhuize had een prachtige maaltijd plaats, die door HOHENLO en andere bevelhebbers werd bijgewoond, en waarbij voor 38 Gulden »gebakten en ander wiltbraet" gegeven werd.

De Hertog van *Parma* was zeer verstoord over het verlies van *Breda*. Hij deed de bloodaards gevangen nemen en voor den krijgsraad brengen. Het gevolg daarvan was, dat drie officieren benevens de korporaal, die het schip zoo zorgeloos had gevisiteerd, te *Brussel* werden onthoofd. Een ander officier verloor, uithoofde van zijne jeugd, het bevel over zijne kompagnie.

Men moest nu te *Breda* in de eerste plaats zorgen voor het bij elkander brengen van bijna een ton gouds, die men behoefde, om de twee maanden soldij aan de troepen te voldoen. Het is ten allen tijde een gemakkelijke zaak geweest belastingen uit te schrijven, maar ze te innen, dat gaat soms met veel meer zwaarigheid gepaard. Men weet dat in 1590 een algemeene prijsverhooging van alle levensmiddelen was ontstaan, en dat de spaarpenningen der ingezetenen aan eigen levensonderhoud waren versmolten, en buitengewone belastingen niet konden worden opgebracht. De collecteurs, die in dien benaauwdten tijd het geld bij de burgers moesten ophalen, klaagden telkens »dat se een hals vol werks hadden", en weldra zag men dan ook de onmogelijkheid in, zulk eene aanmerkelijke som bijeen te krijgen. De Staten moesten de

stad behulpzaam zijn en gedurende langen tijd de helft van den opbrengst der gemeene middelen — de directe belastingen van die dagen — aan de regering laten, maar toen men in 1595 den gedeeltelijken opbrengst der belasting verving door een vaste bijdrage van 25000 Gulden 's jaars, werden er jaarlijks 28000 Gulden meer uitgegeven dan ontvangen, zoodat de stad van jaar tot jaar achteruit ging, en het stedelijk bestuur de Staten Generaal om krachtige hulp moest smeeken, »indien men de geheele ruïne en desolatie der stad wilde verhoeden, die anders geschapen was te worden een miserabel en doloereux spectacle van alle de steden dezer vereenichde landen”.

Hard was het zeker voor de inwoners van *Breda*, dat ze zoo streng behandeld werden na de inneming der stad. Het was toch zeker hunne schuld niet, dat *Breda* in 1581 door de Spanjaarden was genomen. Men had het garnizoen toen ter tijde tot in het bespottelijke verminderd, de stad was door verraad van een vreemdeling overgegaan, de burgers hadden zich met leeuwenmoed verdedigd, stroomen bloeds waren vergoten. Negen jaren lang had men gezocht onder de gruwelen en afpersingen van den Spanjaard, en nu men eindelijk verlost werd, en de stad terugkeerde onder de hoede van haren eenigen wettigen Heer, was de schandelijke en bedriegelijke handelwijs van HOHENLO oorzaak, dat allerwege kommer en ellende het deel werd van de bevolking, en menigeen de stad verliet, om elders een veiliger woonplaats te zoeken. Men kan zich geen beter denkbeeld maken van den finantiëlen nood, waarin de stad toen heeft verkeerd, dan door de prijzen der eerste levensbehoefden te vergelijken met hetgeen thans daarvoor wordt betaald. Uit de rekening van de distributie en levering, gedaan aan de Hollandsche en Zeeuwsche garnizoenen op last van Prins MAURITS, gedurende de eerste drie dagen na de inneming der stad, blijkt, dat toen een pond witte kaas kostte 3 stuivers 1 oort, een roggebrood 1 stuiver 2 oort, een

pond spek 3 stuivers 2 oort en een ton bier 3 Gulden 10 stuivers. — De burgemeester MONTENS zond in dat jaar den luitenant drossaart HUGO VAN LUITSTENBERG naar 's Hage, »om by myne Heeren van de Staten diverse pointen tot voordeel van de stadt aan te dienen», en uit zijne declaratie van reiskosten blijkt, dat toen een magistraatspersoon van den *Haag* tot het fort bij *Zevenbergen* kon reizen voor 19 stuivers. Men kan dus rekenen, dat het geld toen twee- à driemaal meer waard was dan op dit oogenblik. Het getal inwoners bedroeg slechts een klein gedeelte van die er thans zijn, en het opbrengen van een ton gouds was dus in die dagen welligt even bezwaarlijk, alsof de inwoners thans een som van omtrent een millioen zouden moeten opbrengen.

Onmiddellijk na de inneming liet OLDENBARNEVELDT de stad voor 1½ jaar voorzien van ammunitie en victualie, een bewijs, dat men er op rekende, dat ze zou worden ingesloten. Er werd eene bezetting in geplaatst van 19 vendelen voetvolk en 400 paarden; daarenboven vormde de burgerij een korps van 5 vendelen, onder bevel van den Drossaart FERNINAND BERNOUILLI.

Het verlies van *Breda* was voor PARMA een grievende slag. Zonder uitstel zond hij den Graaf KAREL VAN MANSFELDT met 4000 man naar *Oosterhout* en *Zevenbergen*, om te beproeven de stad weêr in zijne magt te krijgen. VAN MANSFELDT liet te *Terheyden* een sterke schans van aarde en rijswerk bouwen, benevens een brug over de rivier; een teeken, dat reeds in die dagen de Achilles-hiel van *Breda* gezocht werd in het verbreken van de communicatie met *Holland*. Onverwijd werd ook het beleg geslagen voor de schans van *Noorddam*. Een gewapend hooischip, voorzien van stormbruggen, en van een hooge mars met musketiers bezet, vatte post voor het fort. De borstweringen werden geopend door het vuur van zeven vuurmonden, en de bres daarna tot drie malen toe bestormd. Doch de brave bevelhebber MATHIAS

HELT toonde, dat hij niet ten onregte zijn naam droeg; hij had bij de verdediging het groote voordeel, dat de schans dagelijks van versch volk kon worden voorzien, en dat de zieken en gekwetsten werden weggevoerd. De verdedigers dekten zich tegen het vuur door ingravingen in den dijk. Het schip verloor zijn mast en werd later in brand geschoten, en weldra moest de vijand met een verlies van 6 à 700 man aftrekken. MANSFELDT trok daarop met zijn troepen naar de zijde van *Nijmegen*, waar Prins MAURITS het fort *Knodsenburg* had laten aanleggen, zoowel om die stad te bedwingen, als om den vijand te noodzaken zijn voornemen op *Breda* te laten varen.

De schans van *Terheyden* werd den 11^{den} October door Prins MAURITS beschoten, de bezetting moest zich overgeven, en het werk werd later door de burgers van *Breda* geslecht.

Krachtiger pogingen, om *Breda* terug te nemen, kon PARMA niet aanwenden, want hij moest op uitdrukkelijk bevel van zijn Koning met alle beschikbare troepen naar *Frankrijk* oprukken, om de Ligue te hulp te komen en *Parijs* te ontzetten, dat toen door HENDRIK IV belegerd werd.

Strooptogten in de nabijheid van *Breda* hadden er echter dikwijls plaats. In 1591 verzocht HERAUGUIER verlof, een kompagnie ruiters te mogen oprigten van 50 man, om den koophandel en het platte land tegen het stroopen des vijands te beveiligen. De Staten Generaal stonden, zeer tegen den zin van den Prins en van den Raad van State, dit toe; zelfs werd reeds in October van dat jaar de kompagnie tot op 100 man versterkt. — Het schijnt dus wel, dat er in den omtrek van *Breda* goede zaken te maken waren (1).

Onder het bestuur van den nieuwen Gouverneur HERAUGUIER, geraakten te *Breda* de zaken langzamerhand schromelijk in de war. Door geldgebrek en schulden

(1) Journaal van ANTHONIS DUYCK, uitgegeven door LODEWIJK MULDER, 1862, 1ste deel, I^{nl}, blz. 37.

gekweld, met een zware inkwartiering belast, waarvoor men geen serviesgeld ontving, waren de burgers daarenboven blootgesteld aan allerlei aspersingen en knevelarijen. De soldaten verkochten en verruilden, zonder hunne chefs daarin te kennen, hunne biljetten van inkwartiering onder elkander. Zij bragten niet alleen hunne vrouwen en kinderen, maar ook broeders en zusters, soms vrienden en jongens bij de burgers in kwartier. Er waren officieren, die meer dan vijf bedden in gebruik hadden. Het huisraad en de meubels der burgers werden verkwanseld en gestolen. De soldaten hielden winkel en tapperij, zonder dat ze de daarvoor bepaalde stedelijke accijnsen betaalden. Allerlei gemeen volk, zooals overloopers en vagebonden, nam dienst bij het garnizoen van *Breda*, om deel te kunnen nemen aan zulk een vrolijk leven. De Gouverneur vaardigde wel bepalingen en voorschriften uit (Bijlage X), maar om orde en krijgstucht te handhaven, daartoe scheen hij niet in staat. Het stedelijk bestuur was daardoor reeds den 18^{den} Mei 1891 genoodzaakt, zich per requeste te wenden tot den Raad van State (Bijlage XI), om de hulp en bescherming in te roepen van dat hooge Staatsligchaam. Blijkens de apostillen op dit stuk gesteld, zijn de klagten van dat bestuur toen gegrond bevonden, en werden er behoorlijke bevelen uitgevaardigd; doch het schijnt wel, dat daaraan slechts schoorvoetend is gevolg gegeven, want er zijn later nog herhaalde malen ernstige bezwaarschriften opgesteld, en telkens werden die met schoone beloften en betuigingen van deelneming beantwoord. Maar wat helpen de schoonste schrifturen en bevelen te 's *Gravenhage* uitgevaardigd, wanneer die te *Breda* niet met naauwgezetheid en klem worden uitgevoerd!

Toch mag ons oordeel over DE HERAUGUIER als Gouverneur van een vesting niet al te hard zijn. We mogen niet verwachten, dat hij gedaan kan hebben, wat een goed opperbevelhebber in onze dagen zou doen, want de

krijgsmagt der Staten was toen op een geheel andere wijze zamengesteld, als de legers van onzen tijd (1). Zij bestond voor 't grootste deel uit vreemdelingen, die alleen om de soldij en op hoop van plundering dienden, vooral Engelschen, Schotten, Duitschers en Franschen. Op de naamlijst van de 70 lieden, die in het turfschip gezeten hebben, komen dan ook slechts een 23-tal Hollandsche namen voor. De troepen waren verdeeld in vendels van 150 à 200 man, waarvan 10 of 12 een regiment vormden; maar daar de kolonels de soldij ontvingen en de soldaten door hen werden gehuurd, waren, behalve bij de 3-maandelijksche monsteringen, de vendels zelden compleet. De bewapening bestond voornamelijk uit pieken. De helft of een derde deel van de manschappen waren gewapend met vuurroeren of musketten, een soort van haakbussen, die zwaar en onhandelbaar waren en slechts geringe uitwerking hadden. De soldaten moesten hunne wapenen en kriegsbehoeften zelf aanschaffen, zoodat het gedurende het gevecht dikwijls gebeurde, dat er kruid en lood te kort kwam. Ook voor zijne voeding had hij zelf te zorgen. De meeste soldaten gingen bij een zoetelaar in den kost, maar als de soldij niet geregeld werd uitbetaald, dan was de soldaat wel genoodzaakt, om te rooven en te stelen. Excercitiën op het drilveld, waarbij de soldaat aan krijgstuicht wordt gewend, hadden toen nog niet plaats. Ze zijn voor 't eerst in zwang gebragt door *LODEWIJK van Nussau*, bijgestaan door den geschiedschrijver *VAN REYD*, en den overste *VAN DEN CORPUT*, die in 1542 te *Breda* geboren is (2), doch ze werden eerst later te 's *Gravenhage* door *Prins MAURITS* nagevolgd. Geen wonder dus, dat oude soldaten, die hunne zaak in den oorlog geleerd hadden, veel waard waren, maar dat diezelfde veldsoldaten in een

(1) Zie daarover b. v. *DR. FRUIN*. Tien jaren van den 80-jarigen oorlog. *Amsterdam*, 1861.

(2) Men vindt eene uitvoerige levensbeschrijving van dien kundigen en dapperen Bredenaar van den kapit.-ingen. *KUTPER*, in het Jaarboekje voor de Kon. Mil. Akademie van 1852.

garnizoen, waar weinig te verdienen viel, als het er eerlijk toeging, moeilijk tot hun pligt waren te houden. De ongeregelde heden liepen eindelijk dan ook allerwege zóó hoog, dat de Staten den 13^{den} Augustus 1590 — alzo kort na de inneming van *Breda* — genoodzaakt waren bij een *Articul-brief* of *Ordonnantie* op de *Discipline militaire* (1) ernstige straffen daartegen te bedreigen. Het lezen van de strafbepalingen in dien articul-brief voorkomende, is voldoende, om ons een denkbeeld te geven van de losbandigheid, die toen onder de soldaten heeft geheerscht. Wanneer het dus in den eersten tijd na de inneming te *Breda* wat al te schuins heeft toegegaan, dan mogen we die ongeregelde heden niet geheel op rekening stellen van den Gouverneur, omdat ze grootendeels het onvermijdelijk gevolg waren van de zamenstelling van het leger der Staten.

Wanneer men nu echter meent, dat de berooide toestand, waarin zich de stad bevond, en de regtmatige klagten van de burgerij over de afpersingen en knevelarijen van het garnizoen » de eersame, wyse, discrete magistratspersonen » verboden moesten hebben, om telkens, als men daartoe gelegenheid vond, op stadskosten feest te vieren en allerlei noodelooze uitgaven te doen, dan behoeft men, om tot andere gedachten te komen, slechts de rekening in te zien van de partijen, die ten stadhuize gegeven zijn, bij gelegenheid van het huwelijk van den Gouverneur DE HERAUGUIER met Mejufvrouw MARIA VAN GROENEVELD, in de maand Julij 1591 voltrokken.

De Gouverneur had te zijnen huize, aan 't eind van de St. Catarinastraat bij 't Bagijnhof, een bruiloftspartij gegeven, waarop de magistratspersonen » seer heerlyck hebben genoot en onthaelt geweest ». Het bestuur was daarom van oordeel dat men » denselven heer wederom met syn bruit ende frunde ten stadthuize moest over-

(1) Recueil van verscheiden Placaaten &c. betreffende de saaken van den oorlog. JACOBUS SCHELTUS, 's Gravenhage, D. I, Num. 1.

nooden, tot een maeltjdt naer qualiteit der genooden" — waarop dan ook in ruime mate voorhanden waren, al de lekkernijen, die in dien tijd bij dergelijke gelegenheden werden genuttigd, zooals »banquetsuycker, lettere, biscuit, rosquillen, viersaet, geleën, marmeladen, mostachiolen, marchepaine, caneel, pistacijen" enz. Die partij werd vervrolijkt en opgeluisterd door een orchest van 3 muzikanten. Het bruilofstgeschenk der stad bestond uit een toelast wijn; zoodat de onkosten bij die gelegenheid gemaakt, ruim 600 Gulden beliepen (Bijlage XII).

De rol, die HERAUGUIER verder in onze geschiedenis heeft gespeeld, is onbeduidend en ongelukkig geweest. Ongetwijfeld was hij van natuur een dapper en onvertsaaagd soldaat, hij schijnt zelfs een bepaalde voorliefde gehad te hebben voor overrompelingen en gewaagde ondernemingen, maar wij mogen het betwijfelen, of hij de overige eigenschappen, die den waren krijgsbevelhebber vormen, wel in groote mate in zich vereenigde. Men weet, dat HERAUGUIER zich in 1594 aanbod, om *Maantricht* bij verrassing te bemagtigen, doch dat die taak toen aan een ander werd opgedragen, die haar echter niet volvoerde. In 1595 deed HERAUGUIER een aanslag op het kasteel van *Hoei*, maar hij moest die plaats weér spoedig ontruimen (1). In dat zelfde jaar overrompelde hij ook *Lier*, doch daar hij aan zijne soldaten het plunderen niet wist te beletten, was hij genoodzaakt in allerijl en met groot verlies weér af te trekken. Een aanslag op *Bergen op Zoom* met EMMERY DE LIERE, bevelhebber van de *Willemstad* heraamd, leverde geen betere uitkomst op. Wat er verder met HERAUGUIER is voorgevallen, is vergeten geraakt. Uit de rekeningen der stad van 1601 blijkt alleen, dat hij overleden is als Gouverneur van *Breda* den 22sten December van dat jaar (Bijlage XIII). Zijne weduwe kreeg op haar verzoek van de stad eene gratificatie van

(1) Zie het boeiend verhaal van de verrassing van *Hoey* in 1595, door Mevr. A. L. G. BOSBOOM-TORSSAINT, in de Gids 1865.

250 Gulden »gelet sunderling op de loffelyke en goede regiment by den voorscreven heere alhier geplegen". Zijn zoon MAURITS ontving een jaargeld van 1000 Gulden van de Staten, als een bewijs van erkentelijkheid voor de gewigtige diensten door zijn vader bewezen (1).

De commissie van HERAUGUIER's opvolger, JUSTINUS *van Nassau*, is reeds den 27sten December 1601 door Prins MAURITS geteekend.

Na de verovering van 1590 mogt de stad *Breda* gedurende 54 jaren bewaard blijven voor de zaak van *Nederland*. In 1591 beproefde *PARMA* nogmaals, de stad weér in zijne magt te krijgen, ditmaal door middel van omkoopings; doch de toelag werd in tijds ontdekt en de schuldigen gegrepen, en de stads-rekeningen melden, dat hij die gelegenheid »de quartieren van eenen gequartierden persoon om des stanks ende des leelykheits wille" zijn opgehangen in de buitenschansen.

De inneming van *Breda* veroorzaakte groote vreugde in al de Nederlandsche steden. Ze werd alom gevierd met lof- en dankzangen in de kerken, met »vreughdevieren en pecktonnen" op de straten en met schuimende bekers in de raadzaalen. De verovering was ook inderdaad van veel gewigt. *Breda* toch was een groote vesting, die tot verzamelplaats van troepen kon dienen. De inneming was de eerste zegepraal na aanhoudenden tegenspoed, en deed bij de regering, zoowel als bij het volk, de hoop op een betere toekomst herleven. Men kan dus gemakkelijk begrijpen, dat Prins MAURITS geen middelen verzuimde, die dienen konden, om zijn vaderlijk erfgoed en geliefde woonplaats te bewaren voor de goede zaak.

Reeds in 't begin van Junij 1591 deed hij onderzoeken, welke verbeteringen er aan de vestingwerken zouden moeten worden aangebragt. Die opnemingen werden in het werk gesteld door den kapitein-ingenieur ANDREAS

(1) CARPENTIER DE L'ESTAT. *De la noblesse du Cambresis*.

DE ROY, een man »daer Prins MAURITS veel van hield, om syn industrie, wetenschap, verstant in beschansingen en beleg van steden, en onversaegtheit in 't aenvangen en belegeren van approchen". — Waarlijk! de schoonste lofspraak, die aan den militairen ingenieur kan te beurt vallen! De eenige werken, die in dat jaar ondernomen zijn, bestonden echter, uithoofde van het nijpend geldgebrek, waarin de stad verkeerde, slechts in het uitdiepen van grachten voor de poorten.

Tusschen de jaren 1591—1600 zijn op last van de Vereenigde Staten belangrijke en kostbare verbeteringen toegebragt aan de vestingwerken van *Breda*. Ze zijn met groote uitvoerigheid beschreven in een aanteekeningboek van het stedelijk archief, voorzien van het opschrift:

Pro opibus mœnia condito (1),

een regel, die in den aanvang van 't bestuur van Prins MAURITS getrouw werd in het oog gehouden, maar die helaas later, bij het aanleggen van vestingwerken in ons Vaderland, te dikwijls is voorbijgezien. Weinig moeite zou het kosten, om met behulp van die schriften een vrij naauwkeurige beschrijving te leveren van de vestingwerken, zooals ze omstreeks het jaar 1600 er hebben uitgezien, maar er zou in zulk een voorstelling weinig nut gelegen zijn, want de werken, die toen zijn uitgevoerd, hebben een eeuw later weêr plaats moeten maken voor andere, en de regelen, die in 't laatst der 16de eeuw gevolgd werden bij het aanleggen van vestingwerken, zijn niet meer voldoende in onze dagen, nu de belegeraar te beschikken heeft over zulke ontzettende middelen van aanval. Liever zullen wij trachten door het bijeenbrengen van de verschillende beschouwingen, die toen zijn te berde gebragt, duidelijk te doen uitkomen op welke hoogte zich de versterkingskunst in dien tijd in ons Vaderland bevond. Men weet, dat de inneming van *Breda* een der eerste

(1) Sticht muren naar uwe middelen.

wapenfeiten is geweest, die plaats hebben gehad onder het bestuur van Prins MAURITS, een man, die zich later door 't veroveren van meer dan veertig steden en sterke plaatsen zulk een grooten naam heeft verworven in de krijgsgeschiedenis van ons Vaderland. Belangrijk is het dus, te onderzoeken, welke denkbeelden men had over de versterkingskunst in den tijd, toen de invloed van Prins MAURITS in zaken van oorlog zich begon te laten gevoelen. Later zullen wij gelegenheid vinden te doen uitkomen, welke wijzigingen die versterkingskunst gedurende het leven van den grooten man heeft ondergaan, want bij het einde van het leven van Prins MAURITS zijn de werken nogmaals veranderd.

Treffend is het voorzeker, dat in 1590 de inneming van *Breda* 't begin moest zijn van den voorspoed van Prins MAURITS, en dat 33 jaar later de smart een eind zou maken aan zijn leven, als hij zou moeten ondervinden, dat hij niet in staat was die sterkte te redden voor 't geweld van den Spanjaard.

In 1593 zijn eenige grachten uitgediept en een paar bastions vergroot. Het stedelijk bestuur moest voor deze werken een som van 7000 Gulden bijbrengen, doch was genoodzaakt, daartoe de hulp in te roepen van den Raad van State, »omdat de gemeente (die anderssinds genouch is verslaghen mits de diverse condtschappen, die sy van hier en daer daegelyks is ontvangende van preparatieven, die de vyandt is maeckende en de aenslach die hy op de stadt is hebbende) gansch moedeloos in een merckelyke wanhope sal comen te vallen". Ten gevolge van dit smeekschrift werd de regering den 3^{den} Mei 1593 gemagtigd, een leening te sluiten van vierduizend pond, van veertig groot het pond. Later zijn de grachten herhaaldelijk verbeterd, maar de belangrijkste werken zijn in 1597 uitgevoerd, toen de Staten-Generaal, ten gevolge van het drievoudig verbond met HENDRIK IV van *Frankrijk* en ELISABETH van *Engeland*, waarbij zij

op zich genomen hadden door een afzonderlijk korps van 8000 man troepen den vijand van de grenzen verwijderd te houden, het besluit hadden genomen, de vestingwerken van *Breda*, *Bergen op Zoom*, *Oostende* en *Neuzen* te verbeteren. De provincie *Holland* zou daartoe leveren een som van 100000 pond, en bij besluit van den 31sten Augustus van dat jaar werd de ontvanger-generaal, *PHILIPS DOUBLET*, gelast, aan de gecommiteerden van *Breda* te verstrekken een som van 2000 £, om gebruikt te worden tot verbetering van fortificatiewerken.

Prins *MAURITS* drong toen nogmaals bijzonder aan op het uitdiepen van de grachten, om zodoende een behoorlijke stormvrijheid te verkrijgen. Zijn denkbeelden blijken duidelijk uit een brief aan het stedelijk bestuur (Bijlage XIV) en strooken volkomen met de inzichten van dat bestuur, 'twelk eveneens de verdieping der grachten noodzakelijk achtte, »opdat de loffelycke bollewercke defensie, ende heerlycke stryckwerken, soo merckelyke sommen beloopende — namaels niet te vergeefs en onbevoichbaer bevonden en worden tot onuitsprekelyck naedeel van den lande”.

De werken werden uitgevoerd onder toezigt van den gouverneur, den burgemeester en de wethouders der stad. Behalve den ingenieur *DE ROY*, die de voorname ontwerper van de verbeteringen schijnt geweest, vinden wij, dat met de uitvoering belast waren de ingenieurs *VAN RYSWYCK*, *JACOB KEMPE* (1) en *ADRIAAN ANTHONISZ*. Wij laten in de Bijlagen (XV en XVI) volgen een inspectie-rapport van den ingenieur *DE ROY* en een bestek van een der werken. Daaruit zal blijken, dat het oordeel over de fortificatiën

(1) *JACOB KEMPE*, schout van *Gorkum*, was sedert lang als ingenieur in dienst van de Staten. Hij sneuvelde bij de belegering van *Grol*.

ADRIAAN ANTHONISZ. was onder Prins *WILLEM I* aangesteld als ingenieur en raad der fortificatiën; later ontving hij den titel van sterkte-bouwmeester der Vereenigde Nederlanden. Hij heeft veel ontwerpen van vestingwerken vervaardigd en was een bekwaam wis- en sterrekundige. Hij heeft groote diensten gedaan bij de verdediging van *Alkmaar*, waar hij later burgemeester werd.

van dien tijd vooral berustte op het gebruik, dat men daarvan bij het gevecht zou kunnen maken; dat de voorschriften, die aan de aannemers bij de uitvoering der werken gegeven werden, sedert dien tijd in de hoofdzaak dezelfde gebleven zijn, doch dat het profiel, dat de vestingwerken toen soms ontvingen, aanmerkelijk afwijkt van het profiel, dat die werken thans verkrijgen, want boven op de borstwering, die een aanleg van 30 voet en een hoogte van 6 voet boven den wal verkreeg, moest nog gezet worden een kleinere borstwering van 10 voet aanleg en 6 voet hoogte, binnen en buiten regt met zoden opgezet, zoodat die borstwering van boven vierkant moest wezen. Het spreekt wel van zelf, dat dergelijke borstweringen spoedig moesten omstorten. In de andere bestekken van dien tijd worden de zaken bijna letterlijk op dezelfde wijze beschreven.

Uit de verschillende stukken van het stedelijk archief blijkt verder, dat in dien tijd sommige bastions zijn vergroot en van lange flanken voorzien. In het bastion Beulshuys tusschen de Gasthuyseynde poort en het middelste bolwerk en in andere bastions werden »catten of cavaliers gemaakt (1596), dienende tot defensie der bolwercken». De hoofdgracht aan de Ginneken-poort kreeg een diepte van 5 voet onder de laagste ebbe en een breedte van 200 voet. Men vervaardigde daar een kazemat van 19 roeden lengte. Ook werden (1598) »twec fausse-brayes gemaakt voor de casematten van 't selve bolwerck en 't bolwerck van de Ginnekenseytsche-poort, om *à fleur d'eau* te dienen tot defensie van de bolwerken, en daaruit waterpas schietende te bevryden en te defenderen de poincten, soo van de poorte als van de bolwercken daer naest, die op een dangereuse plaetse gelegen zijn».

Prins MAURITS had reeds in Julij 1598 het maken van fausse-brayes »aan de Gasthuyseyndt niet raetsaem gevonden, mits den vyant daerinne van alle canten coste geschieten, en dat het meer tot avantagie van den vyant was als anderssins». Bij een vergadering, die te *Breda*

gehouden werd, vonden Graaf WILLEM *van Nassau*, STEVIN en anderen het maken van deze fausse-brayes ook geenszins raadzaam, doch de gouverneur DE HERAUGUIER en de ingenieur DE ROY namen de uitvoering van het werk op hunne verantwoording, en de Prins keurde later hunne handelwijze goed (1).

Voor de Antwerpsche- of Haedycxe-poorte en voor de Bossche- of Gasthuyseyndsche-poort en tusschen de meeste bastions werden »halve manen, ravelijngewyze geplaatst met wyde diepe grachten tot versekering van deselve poorte en om een uytval in tyde van noode daar deur te behouden».

De borstweringen waren dik 20 of 24 voet, hoog 5 à 6 voet, voorzien van een banket, breed 3 en hoog 1 à 1½ voet. De taluds waren met zoden opgezet »afdruppende contrescarpsche wyze». De ravelijnsgrachten waren diep 5 voet beneden de laagste ebbes, sommige hadden op het maaiveld een breedte van 100 voet en als er grond tekort kwam van 200 voet; bij andere was de bodemsbreedte 30 voet bij den hoek en 60 voet aan de einden, een bewijs alzoo, dat men toen reeds het nadeelige van het evenwijdig loopen van voor elkander liggende vestingwerken inzag. Aan de uiteinde waren die halve manen door traversen gesloten. Op drie verschillende plaatsen werden sortiën en bruggen gemaakt »omdat men sonder dese niet uit of in die halve manen sou kunnen komen». De bruggen lagen tusschen de keel van 't ravelijn in een van de flanken van het daarbij gelegen bastion, waar-schijnlijk, omdat het oudtijds de gewoonte was de poorten gedekt te plaatsen achter de orillons der bolwerken, zooals dat onder anderen bij de versterkingswerken van *Antwerpen* van 1542 plaats had.

(1) Over het nut van de fausse-brayes was later veel strijd. Men kan de verschillende denkbeelden daarover ontwikkeld vinden in de: *Apologia Fortificatoria oder Schutz-Rede von die Holländische Fortification*, durch JOHANN JACOB WESTMULLER. *Franckfurt*, 1641.

Vóór de werken werden couradoren (bedekte wegen) aangelegd, »om tegen dat men eenighen uytval doet, syn reitret te kunnen nemen indeselve couradoren, ende soo onder 't faveur van de defensie van binnen, te comen onbeschadicht in de halve manen, soodat se een bescherming syn voor alle soldaten". De borstweringen waren 6 voet hoog en de terrepleinen $4\frac{1}{2}$ voet ingezonken onder het maaiveld, zoodat de kruin slechts $1\frac{1}{2}$ voet boven den beganen grond uitkwam. Het glacis was breed 3 roeden. De bedekte weg zelve had een breedte van 20 voet en het banket van 3 voet. De taluds waren met klei- of heidezoden opgezet.

In 1599 begon men met het verbeteren der vestingwerken te verflaauwen; wanneer men oordeelde, dat een front niet sterk genoeg was, dan werd daarvoor een buitenwerk aangelegd. Het spreekt wel van zelf, dat door het maken van buitenwerken de uitvoering van meer belangrijke zaken soms vertraagd werd. Het is gedurende langen tijd een groot gebrek geweest van de Hollandsche ingenieurs, dat zij zwakke of kleine werken wilden versterken door het aanleggen van andere meer vooruitspringende fortificatiën — zonder de herstelling der kwaal te zoeken in 't verbeteren van den hoofdwal. Reeds in datzelfde jaar 1599 waarschuwde de ingenieur de Roy in een vergadering met den Raad van State ernstig en in de kernachtige spreekwijze van dien tijd voor de bezwaren, die uit het onvoltooid laten der vestingwerken voortvloeijen; hij drong er op aan, »dat men by tyds de fortificatiën van *Breda* eerstdaags soude voorderen, daar andersinds de fortificatiën tot nog toe gedaan nyet een mispel weert en syn, ende nyet te baeten dat het hoofd bewaert sy als men met ten neers bloot leeght".

Het schijnt wel, dat in 1600 de hier beschreven verdedigingswerken genoegzaam voltooid werden. *Breda* bezat toen een hoofdwal met groote en kleine bastions, een watergracht en een bedekten weg, en de griffier van

de Staten ontving van de stad een zilveren vergulde schaal ten geschenke, omdat hij had bewerkt, dat de Staten subsidiën gegeven hadden voor de voltooiing der nieuwe werken.

In 1606 zijn achter het kasteel nog eenige werken aangelegd, die van invloed waren op den loop van het water; men vreesde zelfs, dat de groote watermolen niet meer zou kunnen malen. Groote verbeteringen zijn in dien tijd echter niet uitgevoerd, en de belangstelling in de Bredasche vestingwerken schijnt ook niet groot geweest te zijn, want in 1610 schreef WILLEM DE HERTOGHE, die toen afgevaardigde van den magistraat te 's *Hage* was, en die we in 1624 als burgemeester der stad zullen aantreffen, „dat de zaken beloopende de fortificatiën niet schynen te lucken, 't is voor een doofmans deur geclopt van sulck te spreken”.

Maar zooals het dikwijls gaat met de vestingwerken, de pas voltooide werken werden in de eerstvolgende jaren slechts gebrekkig onderhouden, en uit de stads-rekeningen blijkt, dat jaarlijks slechts onbeduidende sommen voor herstellingen werden gegeven. Hieraan en ook aan den wonderlijken vorm, dien men aan het profiel der werken gegeven had, was het toe te schrijven, dat de vestingwerken spoedig zóózeer in verval geraakten, dat de stads-regering, bevreemd dat men niet in staat zou wezen een vijandelijken aanval af te slaan, den 5^{den} Mei 1607 eenige Gedeputeerden naar de Staten-Generaal zonden, om te verzoeken, dat men aan een ingenieur zou opdragen de werken in oogenschouw te nemen. Men klaagde voornamelijk, dat de drie stads poorten niet voorzien waren van schotbalken, zoodat de vijand ze door middel van petards, die toen veel in den vestingoorlog werden gebruikt, zou kunnen doen springen. Verder, dat de borstweringen op vele plaatsen zoo waren ingevallen, dat ze met de walgangen gelijk lagen. Sommige grachten hadden slechts een breedte van 110 voet en een waterdiepte van

2½ à 3 voet, terwijl de zandbergen, die in de onmiddellijke nabijheid voor de werken lagen, de verdediging zeer zouden bemoeijelijken. De groote watermolen lag zoo open en bloot voor het vijandelijk geschut, dat hij spoedig zou vernield zijn. Men oordeelde het noodig een groot ravelijn daarvoor te leggen, volgens het ontwerp door den ingenieur ANTONISSEN opgemaakt. Ook moesten de zandplaten, die in de rivier lagen, worden weggeruimd. Op enkele punten waren de bolwerken weêr zóó in den waterachtigen grond weggezakt, dat men zoowel te paard als te voet van buiten naar binnen kon komen; men moest hierin voorzien door het plaatsen van palissaden. Ook was het noodig, de kleine bastions, die op sommige plaatsen buiten de defensielijnen der groote uitstaken, en dus de werking van het vuur belemmerden, geheel weg te nemen.

Natuurlijk gingen die verzoeken en betoogen weêr vergezeld van de noodige geschenken. Griffier AERTSEN ontving ditmaal een hamel, een koppel kapoenen en eenige saucijssen — terwijl daarenboven nog 7 koppels kapoenen en 107 pond saucijssen werden afgezonden, om te *'s Hage* gegeven te worden »aan eenige goede heeren”. Die geschenken deden de verlangde uitwerking, want nog in datzelfde jaar werd een halve maan verhoogd en eenige grachten verdiept, en in het volgende jaar 1608 werd de houten sluis de Meezekist uitgebroken en vervangen door een gemetselde sluis; ook werden eenige grachten verbeterd en traversen geslecht. Het duurde echter nog tot 1611 eer de zaak ernstig werd ter harte genomen. In dat jaar werd de ingenieur HILBRANT SMITS naar *Breda* gezonden, om de ontwerpen van verbeteringen, die reeds vroeger door den ingenieur ABRAHAM VAN NIEVELT waren opgemaakt, te onderzoeken. De Raad van State gaf 6687 Gulden voor het opmaken der groote sluis, het verbeteren en verleggen van wallen en ravelijnen, benevens nog 4000 Gulden voor herstellingen; deze laatste som

werd slechts voor dit ééne jaar toegezegd, later zou men zien — misschien wel met het oog op de Bredasche kapoenen — wat er verder behoorde te geschieden. Belangrijker is het echter, dat in 1611 werd vastgesteld, dat de verbetering en uitbreiding der fortificatiewerken in 't vervolg door de Staten zouden worden bekostigd, terwijl de stad daarin slechts voor $\frac{1}{4}$ gedeelte behoefde bij te dragen. Het stedelijk bestuur trachtte later meermalen van de betaling dezer bijdrage ontslagen te raken, doch alle pogingen daartoe aangewend, bleven vruchteloos.

Algemeene voorschriften aangaande de dienst der fortificatiën bestonden er in dien tijd slechts weinige. Het oudste stuk, dat daarop betrekking heeft, is voor zoover wij hebben kunnen nagaan de Instructie voor den Contre-rolleur van de wercken, meesters ingenieurs, commisen ende conducteurs van de approches, gearresteerd door de Algemeene Staten den 31sten Maart 1599 (1). Dat stuk behelst eenige voorschriften betreffende de wijze van werken, de uitreiking van gereedschappen en de betaling van het werkvolk, ingeval de belegeringswerken door de troepen werden uitgevoerd, en bevat dus meer de regelen, waaraan de aanvallende ingenieur zich heeft te houden, dan bepalingen voor den vestinghouwer. Het schijnt echter, dat men zich niet veel aan die voorschriften heeft laten gelegen liggen, want reeds den 31sten Maart 1600, dus juist een jaar na de uitvaardiging, werd door den Raad van State een ampliatio op de instructie publiek gemaakt, waarbij te kennen werd gegeven, dat de bevelen van het vorige jaar ernstig behoorden te worden opgenomen en nageleefd (2).

Toen echter de Algemeene Staten later geldelijk belang begonnen te krijgen bij den aanleg van nieuwe vesting-

(1) Recueil van verscheide Placaaten, Ordonnantien, Resolutien, Instructien, Ordres en Lysten &c. betreffende de saaken van den oorlog, te water en te lande. D. I, Num. 26.

(2) Recueil &c. D. I, Num. 27.

werken, werden die voorschriften natuurlijk uitgebreid en verbeterd. Eene ampliatio van den 21sten Junij 1606 (1) regelde de wijze, waarop de aanbestedingen moesten worden gehouden. Er werd bepaald, dat de ingenieurs geen andere vestingwerken mochten doen aanleggen dan die hun waren voorgeschreven. Zij mochten ook zelven niet als aannemers optreden; men moest bij het opnemen der werken de meting doen, langs den boven-binnenkant der borstweringen. In 't vervolg moest ook de Rijnlandsche voetmaat gebruikt worden in plaats van de Delftlandsche, die men tot hiertoe had gebezigd. Verder behelst dit voorschrift nog een aantal bepalingen, die echter slechts weinig licht verspreiden over de manier van werken van dien tijd, en die wij dus hier met stilzwijgen zullen voorbijgaan.

Het twaalfjarig bestand van 1609—1621 was voor *Breda* een tijdperk van kalmte en van rust. — Het stedelijk archief bevat weinig belangrijke bescheiden van dien tijd, en de stads-rekeningen getuigen minder van zorg voor de verdedigingswerken, dan wel van het vasthouden aan de oude gewoonte, om telkens op stadskosten feesten en banketten aan te rigten. Bij allerlei gelegenheden hadden ten stadhuize gastmalen en drinkgelagen plaats, en er zijn jaren geweest waarin voor meer geld aan wijn werd verschonken, dan aan het onderhoud der fortificaties ten koste gelegd. De rekeningen zijn op het punt van feestviering zóó uitvoerig, dat ze ons soms menige bijzonderheid doen kennen betreffende de gewoonten van dien tijd. Zoo lezen we b. v. dat HENDRIK SPUI, organist van *Dordrecht*, aanbod, om op het feest, dat de stad in 1618 aan zijn Princelijke Excellentie wilde geven, te komen spelen op »de claesimmetl" 'tzij alleen of wel met accompagnement van 3 of 4 violen, met de luit of andere instrumenten. In dat jaar was 's Prinsen oudste

(1) Recueil &c. D. 1, Num. 28.

broeder PHILIPS WILLEM overleden en MAURITS door erfenis Heer geworden van *Breda*.

Op den 30sten Mei 1620 deed Prins MAURITS zijne plegtige intrede als Heer van *Breda*. Hij werd door de bevolking met alle denkbare teekenen van liefde en achting ontvangen. Het ontbrak bij deze gelegenheid niet aan klok-gelni, eerepoorten, wapenschouwingen en vuurwerken, en de Rederijkers-kamer „Vreuchdendal” schroomde niet, in hoogdravende verzen, die toen schoon gevonden werden, den Prins voor te stellen als een salamander, levende in het vuur door den Spanjaard ontstoken.

Bij het eindigen van het twaalfjarig bestand, besloten de Staten den oorlog tegen de Spanjaarden slechts verdedigenderwijze te voeren. Tot het versterken der grens-vestingen werd twee of drie jaar lang jaarlijks een som van 150000 Gulden uitgegeven, en 50 Carolus Gulden om geschut te gieten (1). Bij die gelegenheid zijn te *Breda* aangelegd hoornwerken voor de drie poorten, voor het bolwerk achter het klooster en voor het kasteel. VAN GOOR zegt, dat die werken in 1622 zijn vervaardigd, doch het plan, waarop ze in zijn werk zijn voorgesteld, is slechts een copij van het plan der vestingwerken, opgemaakt *na* de belegering van 1624 en voorkomende in het werk van HUGO (2). Het is ons niet mogen gelukken, in het stedelijk archief eenige aanwijzing over het maken der hoornwerken te vinden. Ook de resolutiën van den Raad van State, in Bijlage XVII bijeengebragt, helderen de zaak niet genoegzaam op. Ongetwijfeld zijn die werken dus op kosten van de Algemeene Staten aangelegd. Men weet, dat men in dien tijd de gewoonte had, de vervaardiging van vestingwerken aan de troepen aan te besteden. Volgens HONDIUS (3) hadden ze meestal slechts

(1) Besluit van den Raad van State van 28 Julij 1620.

(2) *Le siège de Bréda conquise par le Marquis SPINOLA.*

(3) H. HONDIUS. Korte beschrijving en afbeeldinge van de generale regelen der fortificatie, &c. 's Hage, 1624.

een gering profiel. Bij de roemrijke verdediging van *Bergen op Zoom* in 1622 werden gedurende de belegering verschillende vestingwerken door de soldaten van het garnizoen aangelegd. De hoornwerken moesten bij de verdediging voet voor voet gelegenheid verschaffen, om telkens nieuwe afsnijdingen te maken achter het aangevallen front; tevens moesten ze bij uitvallen en bij het maken van contreapproches dienen tot wapenplaatsen voor de troepen. De rol, die het groote hoornwerk buiten de Antwerpsche-poort bij de verdediging van *Bergen op Zoom* heeft gespeeld, levert het bewijs, dat men het in die dagen niet voldoende achtte, de buitenwerken goed te bezetten en te bewaken, — maar dat men bij de verdediging ook wilde toonen, „dat mensche vleys de beste fortificatie gaf” (1).

De hoornwerken van *Breda* hadden eene lengte van 210 passen en eene breedte van 130. De grachten waren breed 30 passen doch slecht geflankeerd. Het werk voor het kasteel was zelfs nog grooter, want het was 260 passen lang en 200 breed. Wij zullen later gelegenheid vinden te doen zien, dat de denkbeelden, die men over de voortreffelijkheid van die hoornwerken had, voor 't minst genomen zeer overdreven waren.

Na de voltooiing der vestingwerken had *Breda* ongeveer den vorm gekregen van een regthoekigen driehoek. De hypothenusa, die het kasteel bevatte, was eenigzins naar buiten gebroken. De hoofdwal had een omtrek van 4000 pas. Het profiel was zeer hoog en het buitenvlak met zoden bekleed. Om den grond, die bij de verdieping van de grachten verkregen werd, te kunnen bergen, liet men de ruimte achter de *fausse brayes* vullen, en daarmee verviel ook de gelegenheid, om een laag bestrijkend vuur over de grachten te kunnen geven (2). Het

(1) *Saken van Staet en Oorlogh*, door LIEUWE VAN AITZEMA, 1669, I, 119.

(2) MATTHIEU DÖGENS. *Heutiges Tages übliche Kriegerbaukunst*, s 80. Amsterdam, 1648.

flankement had plaats door middel van 13 aarden bastions. Op twee courtinen van de hooge fronten, die niet achter een inundatie gedekt lagen, waren hooge katten, van waar men een ruim uitzigt had over het voorliggend terrein. Onder die courtinen lagen poternen, toegang gevende tot kleine wapenplaatsen voor den wal. De drie poorten waren van gebakken steen vervaardigd; de bermten beplant met hagen van in elkander gevlochten doornen.

De grachten hadden over het algemeen eene diepte van 3 voet, en eene breedte van 150 pas; op sommige plaatsen echter slechts van 70 pas. De buitenwerken bestonden uit 13 ravelijnen, die allen goed door den hoofdwal werden gecommandeerd en geflankeerd. Drie daarvan waren, even als bij vestingen van Spaansche constructie, door middel van bruggen verbonden met de flank van een der nevenliggende bastions; twee andere hadden gemeenschap met den hoofdwal door middel van dammen of beeren, die tevens het water opkeerden in de Mark en Aa. Het ravelijn voor 't kasteel was door een brug met de courtine verbonden.

Voor het midden van twee zijden des driehoeks en voor de drie hoekpunten lagen de vijf hoornwerken. Voor de derde zijde stroomden de beide rivieren in de vesting-gracht. Aan den regter oever van de rivier beneden de stad, lag nog een redoute ter bescherming van de schepen. Die redoute was even als de overige buitenwerken der vesting door een bedekten weg van 3 voet hoogte omringd. De vestingwerken waren in voortreffelijken staat, en hoewel de stad slechts van geringe beteekenis was en naauwelijks 1200 huizen bevatte, was zij onder 't bestuur van Prins MAURITS de leerschool geworden, waar Nederlandsche, Engelsche, Fransche en Duitsche krijgslieden praktische lessen kwamen zoeken van krijgskunde en vestingbouw. Wij zullen thans zien, welke rol die vestingwerken hebben gespeeld bij de verdediging van 1624.

HOOFDSTUK IV.

DE BELEGERING VAN SPINOLA. — OVERHEERSCHING DER SPANJAARDEN.

1624—1637.

~~~~~

Bij het eindigen van het twaalfjarig bestand hadden de Staten, zooals wij reeds vermeld hebben, besloten den oorlog slechts verdedigender wijze te voeren. Men had echter in tijds gezorgd, tractaten van garantie en assurantie te sluiten met *Frankrijk*, *Engeland*, *Zweden* en eenige kleine Duitsche Staten, en — wat meer is — men had het leger weêr voltallig gemaakt, en de grensvestingen versterkt en van het noodige voorzien (1).

Weinige dagen voordat de vijandelikheden hervat stonden te worden, overleed Koning PHILIPS III van *Spanje*. Hij werd opgevolgd door zijn zoon PHILIPS IV, toen nog een jongeling van slechts 16 jaren. Het was alsof bij 't begin van den krijg de personen, die vroeger een belangrijke rol hadden gespeeld, plaats moesten maken voor anderen, want korten tijd daarna overleed ook de landvoogd ALBERTUS (2). Het schijnt wel, dat deze twee onverwachte sterfgevallen oorzaak zijn geweest, dat de Spanjaarden

---

(1) Het besluit van den Raad van State is te vinden bij AITZEMA, *Saken van staet en oorlogh*. 's *Gravenhage*, 1669.

(2) WILLEM LODIEWIJK van *Nassau* was den 10den Julij 1620 overleden,

den oorlog met minder kracht aanvingen, dan anders misschien wel 't geval zou zijn geweest. De eerste vijandelijkheden bepaalden zich van hunnen kant bij de inneming van *Gulik*. Van onze zijde werd in Mei 1622 door Prins FREDERIK HENDRIK, toenmaals Generaal der ruitery van den Staat, een stoute inval in *Brabant* gedaan. De Prins vertrok uit *Breda* met een korps van van 2300 musketiers, 10 kornetten ruitery, 6 halve kanonnen en 20 wagens met ammunitie. Te *Herenthals* gekomen, werd de kolonne versterkt door 23 kornetten ruitery. Het voetvolk bleef in de nabijheid van den Demer liggen, doch soms liepen groote troepen uit, om, zooals MONTANUS (1) het uitdrukt, » te sien wat er te moeskoppen viel”. De ruitery trok naar de omstreken van *Mechelen* en *Leuven*, om brandschattingen te heffen, en (2)

»'t Heught Brussel noch hoe 'thof door vrees was ontset;

»Doen 't voor syn poorte hoorde de spelende trompet”.

Het bijeen trekken van de sterke Spaansche ruitery noodzaakte echter den Prins, om met zijn troepen weêr naar *Breda* terug te keeren.

Het Spaansche leger in de Nederlanden stond in dien tijd onder het bevel van den Markies AMBROSIOUS SPINOLA, die reeds in 1603 MENDOZA was opgevolgd. Hij was een man vol moed en veerkracht en begaafd met uitstekende talenten. Vroeger had hij door de verovering van *Oldenzaal*, *Lingen*, *Logchem*, *Grol*, *Rijnberk* en *Wezel* de kunst, om steden te nemen, in practijk leeren brengen, en was door zijn rijke krijgsservaring en groote bekwaamheid de geduchtste tegenstander geworden, dien Prins MAURITS heeft te bekampen gehad.

Op den 10^{den} Julij 1622 deed SPINOLA door LOUIS DE VELASCO 't beleg slaan voor *Bergen op Zoom*. De bezetting onderscheidde zich door de heldhaftige verdediging

(1) Maurits van Nassouw, Prinse van Oranje, zyn leven en bedryf, door ARN. MONTANUS. *Amsterdam*, 1664, blz. 407.

(2) VONDEL. Geboort-klock van Willem van Nassau.

der buitenwerken en door stoute uitvallen. Daardoor kreeg Prins MAURITS gelegenheid, om met zijne troepen en die van ERNST VAN MANSFELDT uit *Kleefsland* over *Breda* naar *Roosendaal* te snellen, de vijandelijke terugtogtswegen te bedreigen en het beleg, dat reeds 86 dagen geduurd had, te doen opbreken. De ontzetting van *Bergen op Zoom* is het laatste voordeel geweest, dat de Prins, na 't hervatten van den krijg, op den vijand heeft mogen behalen. Zijne verdere levensdagen zijn verbitterd, vooreerst door den aanslag op zijn leven door de zonen van OLDENBARNEVELDT; maar vooral door het mislukken van alle pogingen, om *Antwerpen* aan den vijand te ontweldigen.

De vruchteloze belegering van *Bergen op Zoom* moest SPINOLA bedacht doen zijn op eene andere onderneming. Onder de verschillende plannen, die werden ontworpen, scheen er geen zulke belangrijke uitkomsten te kunnen opleveren, als een belegering van *Breda*. Zoolang die stad in handen was van de Staten, stond men altijd bloot aan invallen en strooptogten in *Brabant*. Waren de Spanjaarden echter meester daarvan, dan konden zij daarentegen zoowel over de rivieren, als over land aanslagen doen in *Holland*, *Zeeland* of *Gelderland* en den handel bedreigen, die gedurende het twaalfjarig bestand tusschen de Brabantsche steden en die van *Holland* en *Zeeland* zeer levendig was geworden.

Verschillende omstandigheden schenen vóór de onderneming te pleiten. Vooreerst kon men op geringen afstand beneden de stad de rivier de Mark gemakkelijk overtrekken en bezetten, en daardoor den toevoer van levensmiddelen en krigsbehoefsten uit *Holland* geheel afsnijden. In de uitgestrekte bosschen bij de stad zou men het hout vinden, dat men tot de uitvoering der belegeringswerken noodig had, en de grond in den omtrek van *Breda* was bij uitnemendheid geschikt voor den aanleg van verschansingen. Daarbij kwam nog, dat, zoowel het hof van *Madrid* als de Aartshertogin ISABELLA

het niet raadzaam achtten, de Spaansche troepen langen tijd werkeloos te laten blijven. Men had wraak te nemen over de ontzetting van *Bergen op Zoom*. De Aartshertogin vreesde wel, dat een beleg van *Breda* een te stoute onderneming zou wezen, maar ze was toch bepaald van oordeel, dat men op de een of andere wijze roem en voordeel moest doen behalen aan de Spaansche troepen.

De belegering van *Breda* was ongetwijfeld een zaak, die met groote bezwaren zou gepaard gaan. De bezetting was talrijk en goed zamengesteld. De Gouverneur bezat dapperheid, talent en ervaring, en SPINOLA had, toen hij in 1607 gedurende de vredesonderhandelingen, die het twaalfjarig bestand vooraf gingen, eenigen tijd te *Breda* vertoefde, gelegenheid gehad, zich in persoon te overtuigen van de sterkte der vesting. Na dien tijd waren de werken nog aanmerkelijk verbeterd en uitgebreid. Moeijelijk zou het ook zijn, om het belegeringsmaterieel over land uit *Brabant* tot voor *Breda* te voeren. Het gunstige jaargetijde was reeds ver verlopen, en men kon er staat op maken, dat de troepen gedurende den winter veel ongemak en gebrek zouden moeten lijden.

Prins MAURITS schijnt wel de eerste geweest te zijn, die het voornemen van SPINOLA heeft geraden. In het stedelijk archief van *Breda* is een brief voorhanden van den 2^{den} Mei 1624, waarin hij het bestuur der stad aanspoort, om toch te zorgen, dat de burgerij, terwijl de levensmiddelen nog goedkoop waren, de noodige granen aanschafte, »omdat se anders in cas van belegeringh in swarigheid sou comen». In diezelfde maand deed hij zijn »bagagie» met schepen en karren naar *Holland* vervoeren. Het was trouwens van algemeene bekendheid, dat de oorlog hervat zou worden, en de Staten schreven den 13^{den} Julij een algemeenen vast- en bededag uit, over al de Vereenigde Nederlanden. De magistraat van *Breda* oordeelde echter, dat de voorbereidselen, die door den

vijand gemaakt werden, *Bergen op Zoom* zouden gelden, en het bestuur van laatstgenoemde stad bedankte, onder dagteekening van den 7^{den} Julij, de regering van *Breda* »voor de goede advertentie hun gedaen, dat de vyant een aanslag op de stad is hebbende” — en veertien dagen later stonden de Spaansche troepen onder Graaf JAN van *Nassau* en Graaf HENDRIK VAN DEN BERG te *Baerle* en *Gilze* ten strijde gereed (1). Nu begreep men te *Breda*, welk lot die stad te wachten had, want eenige dagen later schreef de regering, »dat de vyant maer twee mylen van de stadt is leggende, ende dagelyks van volck versterckt wordt en ons met een vaste belegeringh is dreygende”. Alle maatregelen werden nu genomen, om de vesting in staat van tegenweer te brengen en de bezetting en burgerij van het noodige te voorzien (2).

JUSTINUS van *Nassau*, een erkende natuurlijke zoon van WILLEM I en van EVA ELINCX, de dochter van een Bredaschen goudsmid, was Gouverneur van de stad. Hij was geboren in 1559 (3). In zijne jeugd was hij student geweest aan de Hoogeschool te *Leiden*, en zijn sierlijk schrift, in het Bredasche archief voorhanden, getuigt dat hij gewoon was veel met de pen om te gaan. Hij was gehuwd met ANNA DE MERODE en had twee dochters. In 1583 had hij *Liefkenshoek* helpen innemen. Aan het hoofd van zijne kompagnie was hij tegenwoordig geweest bij de inneming van *Breda* in 1590. Vijf jaar later was hij, als admiraal van *Zeeland*, door de Staten met troepen naar *Frankrijk* gezonden, om HENDRIK IV te

---

(1) Graaf JAN van *Nassau* was tot de Katholieke godsdienst overgegaan. Hij was een zoon van JAN II, oudsten zoon van JAN den Oude, die de Unie van *Utrecht* had bewerkt. Graaf HENDRIK VAN DEN BERG was de zoon van een zuster van WILLEM I en den volle neef van Prins MAURITS. Hij was trouw gebleven aan den Koning van *Spanje*, hoewel zijne dochter gehuwd was met den Graaf v. STIRUM, die in het Staatsche leger diende.

(2) Prins MAURITS was toen nog eenigzins in het onzekere, of de vijand *Breda* zou aantasten of *Heusden*. Zie Res. St. Gen., 28 Julij 1624.

(3) Justinus van *Nassau*. Meest naar onuitgegeven stukken, door Dr. E. B. SWALUE. *Amsterdam*, 1838.

ondersteunen. Bij zijne terugkomst werd hij Gouverneur van *Geertruidenberg*, en in 1601 volgde hij, bij het overlijden van HERAUGUIER, dezen op als Gouverneur van *Breda*. Gedurende de 23 jaren, dat hij met het militair gezag bekleed was, had hij stad en vesting volkomen leeren kennen. Hij paarde aan rijke krijgservearing en kennis een groote mate van voorzigtigheid en wist raad te schaffen in allerlei omstandigheden. Geldzucht, een gebrek dat toen aan vele hooggeplaatste militairen eigen was, kan men hem gewis niet te laste leggen, want uit de stads-rekeningen blijkt, dat hij gedurende zijn veeljarig verblijf te *Breda*, niet een enkele maal geschenken of giften heeft gevorderd. Zelfs komt het serviesgeld van 1000 Gulden 's jaars, dat de stad hem moest uitbetalen, op de rekening van 1624 slechts »pro memorie» voor. Om ingevolge zijn rang en afkomst te kunnen leven, had hij op het Kasteelplein het thans nog bestaande Gouvernementshuis laten bouwen. Eene verdediging van bijna elf maanden heeft bewezen, dat JUSTINUS van *Nassau* als opperbevelhebber van *Breda* op zijn plaats stond.

Als voornaamsten officier en opvolger van den Gouverneur vinden we genoemd CORNELIS DYREX van *Oosterhout*, kapitein majoor, genietende een servitie van de stad van 200 Gulden. De rol, die hij gedurende de belegering heeft gespeeld, schijnt onbelangrijk te zijn geweest.

Het garnizoen had in gewone tijden eene sterkte van 1600 man voetvolk, verdeeld in 17 kompagnieën, en 3 kompagnieën ruiters. Bij het eindigen van het bestand werd de bezetting nog met 8 kompagnieën versterkt, en toen de Gouverneur vernam, dat SPINOLA met zijn leger naar *Breda* trok, deed hij nog 20 kompagnieën, die te *Zwaluwe* in observatie stonden, binnen de stad trekken. Onder deze troepen bevonden zich de garden van Prins MAURITS en FREDERIK HENDRIK. Daarentegen werden 3 kompagnieën ruiters van de Graven van CUYLENBURG en van STIRUM en van den Franschen kolonel VILLEBOIS, uit vreeze dat het

aan fouragie zou ontbreken, naar *Geertruidenberg* gezonden. Het garnizoen had daardoor eene sterkte verkregen van 43 kompagnien voetvolk en 2 kompagnien ruiters (1), of volgens MONTANUS van 7000 man, „versien van alle nooddrift, ammonitie ende proviant, ingenieurs en anderen” (2). In de opgave van MONTANUS is echter waarschijnlijk ook de gewapende burgerij begrepen. Het stedelijk bestuur schijnt met die vermeerdering van bezetting wel te vreden geweest te zijn, want dadelijk bij hunne aankomst ontvingen de drie kolonels HAUTERIVE, MORGAN en v. LOKEREN een pijp Franschen wijn ten geschenke.

De troepen bestonden, behalve uit Nederlanders, voornamelijk uit Franschen, Walen en Engelschen. Onder de officieren bevonden zich WILLEM en LODEWIJK *van Nassau*, natuurlijke zonen van Prins MAURITS (3). Prins EMANUEL *van Portugal*, een zoon van MAURITS' zuster EMELIA, had het bevel over een kompagnie voetvolk. De eenige ingenieur, wiens naam wij vermeld vinden, was HANS VAN DEN BOSCH, eerst den 3^{den} September uit *Grave* binnen de stad *Breda* gekomen.

Wil men echter een goed oordeel vellen over een bezetting, dan moet men niet alleen hare sterkte kennen, maar men moet ook onderzoeken van welk gehalte de troepen waren, en welke betrekking er bestond tusschen officieren en soldaten. De getalsterkte van het garnizoen is niet altijd de hoofdzaak. Een ervaren bevelhebber zal met een handvol dappere soldaten zich met roem kunnen overladen. Onze Vaderlandsche geschiedenis is rijk aan voorbeelden van langdurige verdedigingen, door geringe bezettingen geleverd. Doch laat de bevelhebber van een talrijke bezetting te kampen hebben met ontrouw, aanstekelijke ziekten en hongersnood, dan behoort hij, om

---

(1) AITZEMA, I, blz. 326 en aanteekeningen in het stedelijk archief.

(2) MONTANUS. *Mauritius*, bl. 431.

(3) WILLEM *van Nassau* sneuvelde bij de belegering van *Grol* in 1627. — LODEWIJK *van Nassau*, Heer van *la Lecq*, *Beverweert* en *Odijk*, overleed in 1663.

zijn pligt te kunnen doen, een tact en een overleg te bezitten, die bij de bevelhebbers van dien tijd zeldzamer worden aangetroffen dan dapperheid en zelfopoffering. De verdediging van *Breda*, voortgezet totdat de burgers door ziekten en honger schier tot wanhoop waren gebracht, levert ons weér een voorbeeld van de volharding en de toewijding, waarmede de helden uit het Huis van *Oranje Nassau* voor 't verkrijgen van onze onafhankelijkheid hebben gestreden.

Het wapen, dat in den tijd van Prins MAURITS de hoofdrol vervulde bij de verdediging van vestingen, was de infanterie. De kompagnie voetvolk, de taktische en administratieve eenheid, bestond volgens het Placaet van 1599 (1) uit 133 man; zelden gebeurde het echter, dat zulk een kompagnie voltallig was. Daarvan waren 43 man met spiesen gewapend, 30 met musketten en 44 met haakbussen of vuurroeren. Als officieren der kompagnie worden genoemd een kapitein, een luitenant en een vendrig, 2 sergeanten, 3 korporaals, 2 trommels, een schrijver, een chirurgijn en een provoost. Verder waren nog als bedienden der drie eerstgenoemde officieren bij de kompagnie 3 pagen. De kapitein genoot het geldelijk voordeel, dat aan het bezit der kompagnie verbonden was, maar hij was niet altijd bij zijn troep present, omdat veel kapiteins of hoplieden in het leger nog andere betrekkingen bekleedden. Bij zijne afwezigheid kommandeerde de luitenant. De vendrig droeg het vaandel, waarop een roode leeuw was afgebeeld; de schrijver of fourier hield de administratie. Deze formatie is echter gedurende het bestuur van Prins MAURITS menigmaal veranderd. Het aantal spiesdragers werd langzamerhand tot op 24 verminderd en dat der musketiers op 18. Daarentegen werd de sterkte vermeerderd met een pijper, 6 hellebaardiers en 3 rondassiers. Deze laatsten waren

---

(1) Placaet op het stuck van de Monstringhe, ter voorkoming van alle frauden in 't compleet houden van de kompagnie van 4 Febr. 1599.

voorzien van kleine schilden of rondassen, en vormden een soort van lijfwacht voor den bevelhebber. Bij 't begin van het twaalfjarig bestand werd de sterkte der kompagnie tot 70 man verminderd, en bij het eindigen van dat bestand weêr op 100 man gebragt, behalve bij de kompagnieën van *Groningen* en *Friesland*, die een sterkte verkregen van 150 man. Wij mogen dus aannemen, dat de sterkte der kompagnieën voetvolk, die in 1624 te *Breda* in bezetting waren, omtrent 100 man zal hebben bedragen.

De spiesen, die men noodig had, zoolang de bajonet niet was uitgevonden, hadden een lengte van 18 voet. De musketten moesten geboord zijn op 10 kogels in het pond, hoewel er kogels uit geschoten werden van 12 in het pond. Het kaliber der vuurroeren of harquebussen was zooveel kleiner, dat daaruit kogels van 24 in het pond geschoten werden. Beide soorten van vuurwapenen hadden lontsloten. De musketiers hadden ijzeren gaffels of furketten, om bij 't schieten hun wapen te kunnen opleggen. De spiesdragers en schutters of harquebusiers waren daarentegen gewapend met een kort rapier. Al de soldaten droegen ijzeren stormhoeden, de spiesdragers waren daarenboven beschermd door een ijzeren gorgerijn met borst- en rugstukken. Voldeden bij de monsterring de wapenen niet aan de vastgestelde bepalingen, dan werd de soldaat in de boete geslagen. Was b. v. zijn musket van te gering kaliber, dan betaalde hij 2 gulden. Had een spiesdrager geen stormhoed op, dan gaf hij 10 stuivers, maar was een musketier daarvan niet voorzien, dan kostte hem de nalatigheid één gulden.

De ruitery bestond na 1599 alleen uit kurassiers en harquebusiers. Gedurende het twaalfjarig bestand waren de kompagnieën 70 man sterk, doch daarna werden ze weêr op 100 man gebragt. De kurassiers waren gewapend met een kort zwaard, en een pistool met een loop van 2 voet lengte. De harquebusiers hadden een zwaard,

en een roer of karabijn, waarvan de loop een lengte moest hebben van 3 voet. De vuurwapenen der ruitery waren voorzien van radsloten. De strafbepalingen betreffende het niet nakomen van deze voorschriften waren gesteld in den geest van die voor het voetvolk. Daarenboven was nog bepaald, dat de paarden een hoogte moesten hebben van 15 groote mans palmen, en dat de kleeding der ruitery zou bestaan uit »een casaque of wapenrock». De officieren van een vendel ruitery waren een ritmeester, een luitenant, een cornet, een kwartiermeester, 2 trompetters, een fourier of klerk en een hoefsmid. Onder de twee kompagnien ruiters, die gedurende het beleg te *Breda* in bezetting lagen, was ook de kompagnie ruiters van den Gouverneur, waarvan wij in het vorige hoofdstuk hebben melding gemaakt. Wij zullen dus mogen stellen, dat de bezetting van *Breda* heeft bestaan uit 4900 man voetvolk en 200 paarden.

Het schijnt wel, dat de voorschriften op de monstering over het algemeen zeer slecht werden nagekomen, en dat de inspectien weinig of niets te beteekenen hadden, want op den 17^{den} Augustus 1623, dus slechts één jaar voor de belegering van *Breda*, verscheen een nieuw Placaet op het stuck der Monsteringhe, waarin bij den aanhef gezegd wordt, »dat de ordre en de punctuele voorsieninge die eertyds met groote sorgvuldigheydt gesteldt is op het stuck der monsteringhe, hetsy by nalatigheydt ofte versuym, soo weynigh wordt betracht ende naghekomen, alsof die noyt en ware ghemaectt ofte gepubliceerd». Bij dit nieuwe Placaet, waarbij nog een viertal openlijke of geheime instructiën behoorden, werd breedvoerig voorgescreven, op welke manier de maandelijksche monsteringen moesten worden gehouden, maar de vrees voor bedrog was daardoor niet geheel geweken, want het werd aan de kommissarissen, die de monsteringen moesten doen, uitdrukkelijk verboden, giften, presenten en gratuiteiten aan te nemen of zich door de kapiteins of officieren

te laten tracteren. Ook was bepaald, dat, indien de kapiteinen in weigering bleven om aan de bepalingen van het Placaet te voldoen, de kommissarissen „dienshalve geen querellen met deselve mogten aannemen”, maar dat zij in dat geval hun pligt slechts hadden te doen en hunne bezwaren op de monsterlijsten moesten aantekenen.

De artillerie was in dien tijd op verre na niet zoo goed georganiseerd als de andere wapenen. Sedert 1599 bestonden er wel een aantal instructiën voor verschillende officieren en beambten, die bij de artillerie behoorden (1), maar de vaste artillerie korpsen zijn eerst in 't midden van de 17de eeuw opgericht. Het vestinggeschut werd bediend door eenige constapels of canonniers, die door den Prins in de vestingen werden gezonden, maar voornamelijk door de busmeesters uit de gilden. Het geschut, dat bij de verdediging diende, was voor het grootste gedeelte het eigendom der steden. Bij 't veroveren van sterkten zond de Prins soms de gevonden vuurmonden naar de plaatsen waar hij meende, dat ze 't meest noodig waren. Men vond daarom in de meeste vestingen, behalve enkele mortieren „kamerstukken en irreguliere stucken” van allerlei kaliber. Bij de verdediging van *Breda* waren in gebruik 47 kanons en 2 mortieren. Daar echter de belegering eigenlijk slechts in een langdurige blokkade en uithongering heeft bestaan, kon de artillerie bij de verdediging niet veel uitvoeren.

De artilleristen, die gedurende het beleg door de stedelijke regering waren bezoldigd, zijn volgens de rekeningen van 1624—25 »Jan Willem van der Raeck,

---

(1) Instructie voor den meester generaal der Artillerye of Geschut. Id. voor den contrerolleur van 't geschut. Id. voor de gemeene officieren van den train der artillerie. Id. voor den meester van de vuurwercken. Id. voor den brugmeester met synen contrerolleur. Id. voor den commies en opsieners van de treckpaerden — alle van 30 Maart 1599, en Instructie voor de commies van de artillerie en de munitiën van oorloge in het leger, van 26 Maart 1605.

ammonitie-meester en canonnier dezer stadt, die op een gagie van 7 Gulden ter maent de stadts ammunitie moest gadeslaen, hem dragende ende in tyde van node laetende gebruicken als canonnier", en »Reinier Anthonis Wychmans, hem dragende ende in tyde van node latende gebruicken als canonnier op een gagie van 3 Gulden ter maendt".

De werkzaamheden, die bij het in staat van verdediging stellen onder de leiding van deze mannen hebben plaats gehad, bestonden, volgens die rekeningen, hoofdzakelijk in het herstellen en schoonmaken van »musquetten, slachswaerden, piecken en van koperen lepels tot het geschut". De constapels kregen een gratificatie van 10 Gulden, »van dat sy de beddinghe van het stadts geschut verhoogt ende versien hadden". Voor het droogen, bewaren en verpakken van »buspoeiwer, scherp, salpeter ende andere ammunitie" werd in 1624 slechts 29 Gulden 12 stuivers uitgegeven. Een gedeelte van het buskruid was in 1621 aan de stad geleverd door den oud-schepen BARTHOLOMEUS SNELLEN, tegen den prijs van 48 Gulden de 100 ℔ . In het volgende jaar verkreeg de Prins met veel moeite van den Raad van State, dat er eenige munitie naar *Breda* gezonden zou worden, — doch er was een scherpe order van den Prins noodig, om het stedelijk bestuur te dwingen die ammunitie kosteloos in bewaring te nemen. Men ziet dus wel, dat de vesting-artillerie in dien tijd nog niet veel te beteekenen had.

Als krijgswetboek gold in die dagen de *Articul-brief* of *Ordonnantie* op de *Discipline Militaire* van 13 Augustus 1390 (1). Er was ook nog een Instructie voor de Auditeurs Militair in de Frontiersteden van 16 Junij 1600 en een Placaet van den 16^{den} December van dat jaar, waarbij verschillende zaken waren geregeld, maar de strafbepalingen, die in dien tijd bestonden, zijn, voor

(1) MR. H. VAN DER HOEVEN. Opmerkingen over de Nederl. strafwetgeving voor het krijgsvolk te lande. 2^e druk. *Breda*, 1866, blz. 15.

't minst genomen, zonderling te noemen. Zoo werd b. v. iemand die voor de tweede maal den naam des Heeren »ydelycken voert, syn tonge met een gloeyende yser doorsteken'', terwijl degenen die kwaad spraken van den Raad van State of de Staten Generaal of met hen den spot drevén, »sonder genade gestraft moesten worden aan lyf ende leven''. Het behoeft wel niet gezegd te worden, dat die barbaarsche wetten dikwijls eenvoudig werden ter zijde gelegd of naar de denkbeelden van het oogenblik gewijzigd. Soms werden ze echter ook met gestrengheid toegepast.

In November 1623, dus slechts eenige maanden vóór het beleg, was onder de bezetting van *Breda* een oproer ontstaan, omdat de kapiteinen, bij het uitbetalen der leening, eigendunkelijk kortingen hadden gedaan, voornamelijk om te voorzien in het onderhoud van vreemde predikanten. Een 100-tal soldaten was daarop te hoop geloopt. Meer uit »dommigheid dan uit mutinatie'' hadden die lieden eenige baldadigheden gedaan en een wachthuis overweldigd. Daar men echter voor ernstiger ongeregeldeheden bevreesd was, werd Prins FREDERIK HENDRIK met een paar gecommitteerden van de Staten naar *Breda* gezonden, om de orde te herstellen. Vier van de schuldigen werden opgehangen, 30 of 40 kregen hun paspoort, en de overigen lieten zich tevreden stellen, mits men beloofde, dat men hun alle 8 dagen een leening zou uitbetalen van 40 stuivers, zonder eenige afkorting of belasting. Dit staaltje zal wel voldoende zijn, om te doen zien, welke verhouding er in 't begin van het beleg bestond tusschen de kapiteinen en de soldaten.

Behalve over de militaire bezetting had de Gouverneur nog te beschikken over 8 vendelen gewapende burgers, sterk te zamen ongeveer 1800 man, die onder bevel stonden van den Drossaart JAN VAN AERSSEN, Heer van *Wernhout*. Alle mannelijke ingezetenen tusschen de 20 en 70 jaren waren aan de gewapende dienst onder-

worpen, wanneer zij namelijk in staat waren, om de wapenen te dragen en niet behoorden tot het bestuur van Godshuizen of liefdadige gestichten. De burgers moesten zelf hunne wapenen, kruid en lood aanschaffen, wachten en togten doen en 's winters het ijs uit de grachten hakken. Zij waren onderworpen aan een afzonderlijken krijgsraad en reglement, en hadden met de bezetting niets gemeen. Eerst op den 30sten Augustus 1624, dat is eenige dagen na de aankomst der Spanjaarden voor de stad, werd op verzoek van de stedelijke regering en op last van den Prins bepaald, »dat Mynheer den Drost mede in den crygsraet sal compareren en adviseren en resolveren gelyck andere personen van voors. raede ten besten vande stadt ende burgerij”. Nadat deze bepaling gemaakt was, werd de dienst tusschen de troepen en de burgerij op de volgende wijze verdeeld. De Fransche kolonel HAUTERIVE kreeg het bevel over de Walen en Franschen, om daarmee de fronten aan de Ginnekenpoort te bewaken. De kolonel MORGAN moest met de Engelschen de fronten aan de Bosch-poort bezetten, en kolonel VAN LOKEREN kreeg de Nederlandsche troepen, om de fronten aan de Antwerpsche-poort te verdedigen, maar hij moest twee kompagniën afstaan aan MORGAN en HAUTERIVE. De burgers namen aan, »alle de bolwercken rondom de stad te bewaken dach ende nacht”.

Voordat wij nu een aanvang maken met het verhalen van de belangrijkste gebeurtenissen, die gedurende de belegering hebben plaats gehad, zal het noodig zijn, te doen opmerken, dat wij, behalve over het uitvoerig verhaal van de belegering door HUGO, biechtvader van SPINOLA, slechts over weinig belangrijke openlijk bekend gemaakte beschrijvingen hadden te beschikken (1). AITZEMA geeft

---

(1) *Le Père HUGO. Le siège de la ville de Bréda, conquise par les armes du roi Philippe II et par la valeur du marquis Spinola (1625), traduit par de Chifflet. Antwerpiae, 1631.* — AITZEMA. *Saken van staet en oorlogh. 's Hage, 1669.* — MONTANIUS. *'t Leven en bedryf der Prinsen van Oranje Maurits en*

niet veel meer dan eene woordelijke vertaling van het werk van HUGO, en de overige geschriften zijn voor de militaire geschiedenis van minder waarde. Maar de stukken en bescheiden over de verdediging van 1624—25 in het stedelijk archief van *Breda* voorhanden, zijn zeer belangrijk. Ze bestaan voornamelijk uit een soort van dagverhaal van de hand van Mr. GERARD HAVERMANS, destijds griffier der stad en wachtmeester van de gewapende burgers (Bijlage XVIII), en uit brieven en rapporten van den magistraat aan de Prinsen MAURITS en FREDERIK HENDRIK en de antwoorden daarop ontvangen, voor 't grootste gedeelte in cijferschrift. De belangrijkste van deze stukken worden in de Bijlagen (XIX—XXIX) medegedeeld. Men kan daaruit zien met hoeveel kommer en ellende men gedurende de belegering heeft te kampen gehad. De brieven van Prins MAURITS zijn zeer fijn en net geschreven en tot smalle reepjes gevouwen, die met een klein zegel zijn digtgemaakt. Ze waren, voor 't geval dat de bringers door het water moesten waden, in kleine beurzen besloten en met was bedekt. Wij hebben niet kunnen ontdekken, op welke manier die brieven bezorgd zijn. Waarschijnlijk heeft dit meestal plaats gehad door den stadsbode WILLEM JANSZ. VAN DER NEYE, want uit de stadsrekeningen blijkt, dat hij meermalen belooningen ontving »van dat hy een brieve adresserende aen syne Furst. Gen. overgelevert, en het antwoord wederom gebragt heeft». Ook vinden wij in de rekeningen enkele malen uitgaven aan fooijen, gegeven aan trompetters, die brieven hebben bezorgd en aan »eenen tambouryn die nieuwe maren

---

Frederik Hendrik. *Amst.*, 1664. — Articulen dewelcke door den gouverneur en 't garnisoen van Breda versocht en met den marquis Spinola veracordeert syn. *Dordrecht*, 1625. — Plaecaet van drossaert, burgemeester en schepenen van Breda van 1 Jan. 1625. — Extract uit Articulen gemaekt tusschen die van den magistraet van Breda en den marquis Spinola, 1625. — FREDERIK VAN DER MEYE, geneesheer der bezetting te Breda. Twee verhandelingen over de volksziekten te Breda tijdens het beleg van 1625. Uit het Latijn vertaald. *Breda*, 1793.

brachte". Zeker is het, dat de briefwisseling met den Prins nimmer geheel is afgebroken geweest. Maar enkele malen zijn ook de bode, die brieven overbragten »geschreven met cyfferen ende fantastycke teyckenen" door de Spanjaarden gevat. Na veel hoofdbrekens is de sleutel van het geheimschrift eindelijk gevonden door een secretaris van SPINOLA — een bewijs, dat men reeds in dien tijd niet te veel geheimen aan 't papier mogt toevertrouwen. In de Bijlage XX hebben wij zulk een brief »met cyfferen en fantastycke teyckenen" met de oplossing gegeven.

Op den 21sten Julij 1624 verliet SPINOLA de stad *Brussel*, met het plan om *Breda* te gaan belegeren. In de nabijheid van *Turnhout* monsterde hij zijn leger, dat eene sterkte bleek te hebben van 13 regementen of 198 kompagnien te voet en 39 kompagnien te paard, of te zamen genomen van 18000 man, allen oude en goed geoefende soldaten.

Den 23sten kwamen de troepen te *Gilze*, twee uren gaans van *Breda*. Hier werden de maistres de camp of kolonels bijeengeroepen en geraadpleegd over de onderneming. Geen van hen durfde echter eene belegering van *Breda* aanraden. Men wees op de talrijkheid van het garnizoen, op de sterkte der vesting, op de onderwaterzettingen, en vooral ook op de waarschijnlijkheid, dat men gedurende het beleg door het veldleger der Staten zou worden aangevallen. Van deze verschillende bedenkingen gaf SPINOLA berigt aan de Aartshertogin; hij vroeg ook het gevoelen van Graaf HENDRIK VAN DEN BERG, toenmaals Gouverneur van *Gelderland*, en van den kolonel FONTAINE, die 't bevel voerde over de Spaansche troepen in *Vlaanderen*.

Bij een latere bijeenkomst van kommanderende officieren, stelde SPINOLA aan ieder in 't bijzonder de vraag, of het niet raadzamer zou zijn te beproeven, *Breda* door insluiting en uithongering te bemagtigen, dan door kracht van wapenen. De bezwaren, die tegen dat plan werden in 't midden gebragt, bestonden voornamelijk in den

verbazenden omvang, dien men aan de liniën zou moeten geven, — in de moeilijkheid, om een stad uit te hongeren, die goed van het noodige voorzien was, — in 't gevaar, dat de Staatsche troepen de communicatie van den belegeraar voortdurend zouden bedreigen. Men maakte ook de opmerking, dat men den belegerde gemakkelijk zou kunnen te hulp komen uit de versterkte punten *Zevenbergen*, *Geertruidenberg* en *Heusden*, terwijl *Antwerpen*, *Lier* en *'s Bosch* driemaal verder van den aanvaller verwijderd waren. Slechts één officier was, ondanks al deze bezwaren, gestemd voor een blokkade. Men kon — zoo oordeelde hij helaas te regt — aan Prins MAURITS geen grievender slag toebrengen en zijn grooten naam niet beter afbreuk doen, dan door hem *Breda*, waarop hij zooveel prijs stelde, te ontnemen. Het was ook in 't geheel niet zeker, dat men te *Breda* van alles zoo wél voorzien zou zijn, dat er volstrekt aan niets gebrek zou ontstaan. Eene stad, die geen eigen middelen van bestaan heeft, en die alles van buiten moet krijgen, kan, als ze slechts goed is ingesloten, altijd worden uitgehongerd. Zoodra er gebrek begint te komen, ontstaat er ook tweespalt tusschen burgers en militairen, en daarmede kan de aanvaller dan zijn voordeel doen. Het gevolg van deze beraadslaging was, dat drie kolonels belast werden met het verkennen van het terrein rondom de vesting.

Van Graaf VAN DEN BERG ontving SPINOLA een goed gemotiveerd voorstel, om *Grave*, *Ravestein* of *Gennep* te belegeren. Om gevolg te geven aan dien voorslag, ging een korps van 5000 man naar *Grave*, om die plaats te belegeren, maar door het dralen en de besluiteloosheid van verschillende bevelhebbers moest de onderneming weder worden opgegeven en trokken de troepen onverrichter zake weér naar de omstreken van *Breda* terug.

Gedurende den tijd, dat die troepen afwezig waren, was de hoofdmagt der Spanjaarden te *Gilze* gebleven.

Men had in die schrale streek veel te lijden door gebrek aan drinkwater. Daaruit vloeiden allerlei ziekten en ongemak voort, zoodat SPINOLA zich genoodzaakt zag, om zijne legerplaats te versterken door het aanleggen van een twaalfstal redouten.

Op den 27sten Augustus bezette MEDINA met 10 kompagnien paarden en 4000 man voetvolk het dorp *Ginneken*. Dienzelfden dag kwam PAUL BAILLON met 14 kompagnien ruiters benevens eenige vuurmonden te *Terheyden*. Hij vatte post bij de sluizen, waardoor men het water op de Mark kon loozen, bij den Konijnenberg en bij de groote Warande. Acht Hollandsche schepen, die door »contrarie wint stil lagen», werden genomen, maar — 't geen erger was — reeds op den eersten dag van de berenning was de scheepvaart met *Holland* gestremd en een deel van de active middelen, die tot het stellen van de inundatie om de vesting moesten dienen, den vijand in handen gevallen. In de nabijheid van *Ginneken* vielen dien dag eenige schermutselingen voor; de belegerden schoten uit 7 vuurmonden van de wallen, maar de constapels verstonden hunne zaak zóó slecht, dat niemand dan een molenaar werd getroffen, en een kompagnie kavallerie der bezetting, die buiten stond, genoodzaakt werd, in allerijl weêr naar binnen te rennen.

Twee dagen later kwam SPINOLA in persoon te *Ginneken*. Hij beklom den toren en wees van daar de verschillende kwartieren aan, die door de troepen moesten worden bezet. Dadelijk werd een begin gemaakt met het aanleggen van een circumvallatie-linie bij *Heusdenhout*, den *Ypelaer*, *Ginneken* en tusschen de Mark en Aa. De schorsmolen op de Leye werd versterkt en daarbij ter bescherming van de arbeiders drie redouten aangelegd. Ook de stelling bij de Duivelsbrug werd in staat van verdediging gebracht.

Wij zullen thans kortelijk vermelden, welke maatregelen te *Breda* genomen werden gedurende den opmarsch der Spanjaarden en de berenning der vesting.

Zoodra men vernam, dat de Spaansche krijgsmagt zich in de rigting van *Breda* begon te bewegen, deed de Gouverneur magazijnen aanleggen, om gedurende het beleg de bezetting en de burgerij van levensmiddelen te kunnen voorzien. Er werd een voorraad bijeengebragt van 8200 maten rogge, 2800 maten haver, 3600 pond kaas en 3600 pond stokvisch. De groote zaal van het kasteel werd tot graanzolder ingerigt.

De burgerij kreeg last, om zich voor een jaar van het noodige te voorzien. In 't begin werd behoorlijk gevolg gegeven aan dit bevel, maar toen SPINOLA uit zijn legerplaats te *Gilze* troepen zond naar de zijde van 's *Hertogenbosch* en zijn kamp deed versterken, meenden de inwoners van *Breda*, dat het gevaar voor een belegering geweken was. Zij lieten het huisraad, dat ze hadden weggezonden, weêr terugkomen en weigerden, uit vreeze van te veel levensmiddelen te krijgen, den aankoop van een 100-tal ossen en van een paar scheepsladingen kaas. De Gouverneur stond ook aan de boeren uit den omtrek toe, met hunne vrouwen en kinderen in de stad te komen, om ze te onttrekken aan de mishandelingen en aspersingen der Spanjaarden. Vroeger had men hun den toegang tot de stad ontzegd; en dat men ze nu binnen liet, was volgens Hugo een groote fout »*car ces gens-là ont des estomachs & des dents, qui détruisent beaucoup de bien*”.

Om geld te krijgen, tot betaling van soldij en arbeidsloon, moesten de burgers van allen rang en stand onder eede verklaren hoeveel geld, goud en zilver ze hadden, en dat aan het bestuur ter leen geven. Daardoor kreeg men een som van 3 tonnen gouds bijeen. De Raad van State magtigde den 4^{den} September den Gouverneur, noodmunten te doen slaan. Er werden zilveren munten gemaakt van 1, 2 en 3 Gulden, en koperen van 2½ en 1 stuiver. Bij herhaling deed men huiszoekingen en volkstellingen, om te kunnen nagaan, hoelang de voorraad van mondbehoefsten zou kunnen strekken. In de Bijlagen

kan men zien, welke uitkomsten die onderzoekingen op verschillende tijdstippen hebben opgeleverd. Om daarvan een kort overzicht te geven, laten wij hier eene enkele opgave volgen:

In de visitatie gedaen den 30sten en 31sten Oct. en 1sten en 2^{den} Nov. 1624.

Is bevonden datter in de stadt syn borgers en lantlieden, mannen en kinderen. . . . . 6309.

Soldaten, vrouwen en kinderen. . . . . 6802.

Daeronder niet gerekent en is de mesnage van den Heere Gouverneur, ende die in 't casteel en inde hoornwercken, hutte en in de stalle syn. . . . . mem^{ie}. (1).

Rogge . . . . . 11983 veertelen (2).

Terwe . . . . . 130 "

Brouwgoet. . . . . 7317 "

In het stads-magazijn waren toen voorhanden 3000 maten koren en 300 ossen. Wekelijks werden 18 ossen geslagt en het vleesch verkocht voor 3 groot het pond. De huur van de graanzolders bedroeg 636 Gulden.

Om een vrij uitzigt te verkrijgen over het terrein vóór de vesting, werd een aantal huizen onder *Ginneken* en *Princenhage*, die te dicht bij de werken stonden, afgebroken of verbrand, houtgewassen en boomen geveld en de molen van CESAR voor de Haagdijksche-poort vernield. Het Belcrumsche bosch achter het kasteel gelegen, in eigendom behoorende aan den Prins, werd door de burgers en soldaten omgehouden en een groot gedeelte van het hout met wagens en schepen naar de stad vervoerd, waarvoor men een som van 733 Gulden betaalde. Het overige hout werd aan de soldaten afgestaan, die het afhakten en op den halse binnenbrachten".

(1) In de verhandeling van FR. VAN DER MEYE wordt de bevolking van burgers en militairen op 15000 zielen gesteld. Dit getal is dus waarschijnlijk te groot.

(2) Een Bredasche veertel of zak is gelijk 0,805 mud. Een maat is $\frac{1}{4}$ veertel.

Militaire gebouwen waren er in dien tijd te *Breda* nog weinige. Behalve die van 't kasteel, en die reeds in het vorige Hoofdstuk zijn vermeld, bestonden in de vesting drie wachthuizen boven de poorten, wachthuizen in de meeste bastions en buitenwerken, de »buspoeiyertoren» en de gevangentoren, die bij het afbreken van den ouden ringmuur waren blijven staan, en eindelijk de spilschuur, een soort van arsenaal of magazijn, waarvan de gevel nog in de Nieuwstraat in wezen is, en herkenbaar aan de thans digtgemetselde groote poort-opening. Voorts waren er nog eenige ruitersstallen en barakken tot huisvesting van troepen. Het grootste gedeelte van de bezetting lag echter in de kerken of was bij de burgerij in kwartier. Het stedelijk bestuur had het onderhoud der militaire gebouwen en bruggen op zich genomen voor eene som van 19500 Gulden in het jaar. In deze som was echter ook het serviesgeld begrepen.

Bij het in staat van verdediging stellen der vesting zijn ook eenige veranderingen of bijvoegingen aan de werken gemaakt, waarover wij thans met een enkel woord dienen te spreken. Wij hebben vroeger reeds doen zien, dat de hoornwerken, die bij het eindigen van het bestand aangelegd zijn, moesten dienen, om het doen van uitvallen gemakkelijk te maken. Daartoe waren die werken echter niet zeer geschikt, want hun *tracé* veroorloofde niet, een krachtig vuur te geven over het voorliggend terrein, vooral niet in een tijd, toen het laden der vuurwapenen nog zóó langzaam ging, dat een musketier per dag slechts 10 of 12 schoten kon doen. Daarenboven was er geen bedekte weg, om de terugtrekkende troepen te kunnen opnemen. Om deze reden werd er onder 't bestuur van *JUSTINUS van Nassau* bij 't begin van de belegering, op 140 passen vóór de hoornwerken, een bedekte weg gemaakt, in den vorm van een kroonwerk en van ruime wapenplaatsen voorzien. In de vleugels van deze werken waren houten poternen

gemaakt, om de troepen te kunnen uit- en inlateu (1). AITZEMA en zijne navolgers noemen die hoornwerken barlongs. Zie hier op welke wijze die benaming schijnt ontstaan te zijn. In den Latijnschen text van het werk van HUGO — de eerste uitgave is van 1626, de tweede van 1629 — wordt gezegd, dat de werken om hunnen vorm hoornwerken (*cornuta*) heeten. In de Spaansche vertaling van 1627 leest men, dat de werken in het Vlaamsch hoornwerken heeten met toespeling op tanden of hoornen. De Fransche vertaler (1631) beschrijft de werken op dezelfde manier, doch noemt ze barlongs (langwerpige vierhoeken). Hij zegt daarover het volgende: *„Ils firent faire avec toute diligence des cornes devant les barlongs et ravelins, avec un fossé, bordé en dehors de la contrescarpe de bonnes grosses estacades à pointes de fer croisées, autant pour la défense de l'approche que pour oster aux soldats les moyens de s'enfuir”*. AITZEMA neemt het woord barlong, alsof het een technische term was, onvertaald over, en zoo werd het weêr door anderen nageschreven. — Uit die beschrijving zien wij duidelijk, dat de Gouverneur in den beginne niet veel staat maakte op de trouw van de bezetting, die over het algemeen slechts bestond uit jonge, pas aangeworven soldaten, die van den oorlog geen ondervinding hadden en niet gewoon waren aan de krijgstucht. De soldaten van dien tijd dienden voor 't grootst gedeelte om den broode en niet uit pligtsbesef of vaderlandsliefde. Ze waren daarom veel bruikbaar in het veld, als er van tijd tot tijd wat te plunderen of te »moeskoppen” viel, dan bij de verdediging van een vesting, waar niets te halen was.

Op den 30sten Augustus — dus 3 dagen voor de insluiting — werd tusschen de hoornwerken nog een

---

(1) De beschrijving van het *tracé* van dergelijke kroonwerken voor hoornwerken is o. a. te vinden in de *Nouvelle Fortification* de NICOLAS-GOLDMAN. Leide, 1645, blz. 218.

viertal buitenwerken aangelegd, „synde hoirnwercken, maer niet soo wyt uyt springende als d'ander". Buiten de Haagdijsche-poort werd ook een tenaille gemaakt, van de halve maan voor de poort tot aan het hoornwerk, „om te bedecken en te bevryden de brug voor de poorte".

De aanleg van deze werken schijnt van wege de Staten door den Gouverneur te zijn betaald; waarschijnlijk zijn ze voor 't grootste gedeelte door de troepen vervaardigd. In de stads-rekeningen vinden wij alleen vermeld, dat het polderbestuur van het Aabroek 100 Gulden ontving, dewijl de gelanden van dien polder een brug hadden moeten maken, omdat de weg door het aanleggen van nieuwe fortificatiewerken was afgesneden. De overige werkzaamheden, die bij 't in staat van verdediging stellen der vesting moesten worden verrigt, zijn daarentegen door het stedelijk bestuur betaald. In 1622 kostte het uitdiepen van grachten, het maken van kaden, het herstellen der wachthuizen en bruggen, het leveren van stroo en lantarens aan de wachten en het aankooopen van geneesmiddelen aan de stad 1727 Gulden. Gedurende het bestand kostte het gewoon onderhoud der fortificatiewerken gewoonlijk slechts 1200 Gulden. Toen men zag, dat er een beleg ophanden was, zijn op aandrang van den Gouverneur nog eenige bestaande werken verbeterd, borstweringen verhoogd, dammen uit de rivieren geruimd, palissaden en hekelwerken gesteld op de dijken, beeren en wegen, en schotbalken in de poorten geplaatst. Deze werken hebben aan de stad gekost 5731 Gulden, doch zij ontving gedurende 1624—25 van de Staten voor oorlogslasten een som van 8548 Gulden.

Een van de krachtigste verdedigingsmiddelen, waarover de Gouverneur te beschikken had, was zeker de onderwaterzetting. Door middel van de groote sluis bij de Ginneken-poort, die toen twee overwelfde openingen had van 19 voet wijde, kon men het water in de Mark en Aa opstoppen. Daardoor werden niet alleen de lage

landen tusschen en langs die rivieren en ten westen van de stad ondergezet, maar men kon door de openingen in de steenen beeren en door de sluis de Meezekist de vestinggrachten tot op een behoorlijke diepte vullen.

Wanneer men de sluizen in de dijken bij *Terheyden* bij vloed opende en bij ebbe weér sloot, dan raakten de landen aan de noordzijde van *Breda* onder water. De inundatiën werden dus boven de stad gesteld door opstuwing, en beneden de stad door inlating van vloedwater.

Het is thans niet meer mogelijk, na te gaan hoever die inundatiën zich over het terrein hebben uitgebreid. Voorzeker zal de waterstand gedurende de elf maanden, dat het beleg heeft geduurd, zeer verschillend zijn geweest; want de watermassa, die door Mark en Aa wordt afgevoerd, was alleen afhankelijk van de regens, die vielen op een niet zeer uitgestrekte en toen nog weinig bebouwde landstreek. Maar bij regenachtig weder kwam het water zeer spoedig naar *Breda* afstroomen, want het verval der Mark boven de stad is de helft grooter dan het verval van die rivier beneden de stad.

De Bovenmark, die te *Hoekeind* onder *Merxplas* haren oorsprong neemt, langs *Wortel*, *Hoogstraten*, *Minderhout*, *Meir* en *Ginneken* stroomt en te *Breda* voor de groote inundatie-sluis eindigt, was eertijds een belangrijke waterstroom. In haren loop neemt zij acht verschillende kleine beken op. In 1330, onder de regering van KAREL V, ontstond er een regtsgeding over het onderhoud der rivier, die bij *Hoogstraten* 24 à 30 voet breed, en bevaarbaar was voor schepen van 43 voet lang en 10 voet breed. De vloed deed zich tot op een halve mijl van *Hoogstraten* gevoelen. Later zijn er veel verzandingen en bogten ontstaan en is de rivier aanmerkelijk smaller geworden. Ze werd in 1816 voor 't laatst bevaren tot aan de Meerselsche dreef, 21000 el boven *Breda*, door een schip dat met 4 à 5000 kan bier was bevracht. Hoewel er toen veel water was, had men toch met

talrijke belemmeringen te kampen en kon men slechts weinig reizen doen.

Het verhang der rivier was zeer sterk en bedroeg 0,53 à 57 el per 1000 el, ongeveer gelijk staande met dat van de Maas bij *Roermond*. De watermolens, die er op staan, zijn van later tijd. De olie- en schorsmolen te *Hoogstraten* is in 1673 gebouwd. De korenmolen van *Meersel* dagteekent van 1637.

De Aa of Weerij's nam haar oorsprong in twee takken, in de heiden te *Bracht* en *Westdoorn*, die bij de grenzen van *Noordbrabant* te zamen komen. De rivier stroomt langs *Zundert*, *Rijsbergen* en *Princenhage*. Door het aanleggen van de vestingwerken in 1682 zijn de twee monden, de Gampel en de Donk, waarmede zij vroeger in de Mark uitstroomde, vervallen, en loopt de rivier thans in de vestinggrachten uit. Te *Caarschot* bij *Rijsbergen* staat een oliemolen op de rivier. Het verhang is ongeveer als dat van de Mark, doch de breedte over het algemeen genomen veel minder.

De Aa gaf toentertijde zeer veel water, vooral na den aanleg van de Turfvaart, een zijkanaal in 1618 en volgende jaren gegraven door MARCELIS SNELLEN en andere ingezetenen van *Breda*, ten einde de turven uit de moeren tusschen *Zundert* en *Roosendaal* met vaartuigen naar *Breda* te kunnen brengen (1). Dit kanaal, waarvoor de stad 8000 Gulden heeft bijgedragen, schijnt in 1622 gereed geweest te zijn, want MARCELIS SNELLEN leverde in dat jaar voor de wachten reeds 2760 ton graauwe turf, tegen 3 stuivers de ton. Hoewel het kanaal van stuwen voorzien was, kwam er toen zooveel water af, dat men in dat jaar de Benedenmark moest verdiepen en de kaden verhoogen. De scheepvaart schijnt

---

(1) De uitgifte van heidegronden en hooge veenen in de *Bovenmoeren* tusschen *Zundert* en *Calmphout* aan de familie SNELLEN enz., dagteekent reeds van den tijd van Prins RENÉ DE CHALONS. De *Benedenmoeren* zijn in 1618 door MARCELIS SNELLEN c. s. gekocht van Prins PHILIPS WILLEM van Oranje. De kwitantie is geteekend door Prins MAURITS.

op de Turfvaart nog al belangrijk te zijn geweest, want in 1624 werd voor de wachten 4369 ton turf geleverd, tegen 2 stuivers de ton. De Turfvaart was toen nog niet tot *Breda* doorgetrokken; zij stroomde bij *Cuarschot* onder *Rijsbergen* in de Aa. Spoedig ondervond men echter, dat de 24 groote turfschepen, — met de letters A, B, C enz. gemerkt — slechts bezwaarlijk uit de Aa in de stad konden komen. Men was daarom genoodzaakt, even boven *Breda* een verbindingskanaal te graven, tusschen de Aa en de Mark van omtrent 330 el lengte. Dat kanaal was aan beide einden door schutten en overlaten gesloten. Het was eerst in 1646 dat de Turfvaart van *Rijsbergen* tot bij de zamenkomst van de Bijloop en Aa bij de herberg »de Oranjeboom» werd doorgetrokken.

Betreffende de inundatie, die door het inlaten van vloedwater gesteld werd, moeten wij doen opmerken, dat het vloedwater aan den Dintelmond omtrent 7 voet boven de ebbe opliep en vrijelijk de rivier de Mark kon binnenstroomen. Waarschijnlijk was in 1624 de waterstand bij ebbe te *Breda* twee of drie voet hooger dan thans, nu de rivier aan haren mond door sluizen is gesloten (1). Bij vloed zal het water waarschijnlijk nog ruim een halven voet hooger gestaan hebben. Uit de teekeningen in het werk van Hugo kan men, evenmin als uit de voortreffelijke figuratieve kaart van CALLOT (2), met eenige zekerheid opmaken, tot hoeverre de inundatie zich wel kan hebben uitgestrekt, maar ze zal zeker belangrijk geweest zijn, want een van de voornaamste bezwaren, die tegen het

(1) De fondamenten van de kaaimuren langs den Nieuwenweg liggen 0.60 + A.P. De gewone waterstand te *Breda* is thans 0.00 A.P.

(2) Het beleg van *Breda* door SPINOLA in 1624—25, gegraveerd op last der Aartschertogin in 74 blad. Een exemplaar van dit zeldzame plan bevindt zich in het plaatkabinet in het Trippenhuys te *Amsterdam*. Daarbij is in 1754 door den toenmaligen bezitter aangeteekend:

»Le Siège de *Bréda*, extrêmement rare. Les planches en sont perdues. Mr. HILLE, parfait connoisseur et amateur d'estampes m'a dit qu'une partie des planches se trouvent gâtées chez un chaudronnier à Nancey, ou il les a vu et manié, qui sont actuellement fondues. 16 Nov 1754».

ondernemen van de blokkade door de Spaansche officieren werden gemaakt, was (1): »*Que la ville ne se pouvoit boucler qu'avec une enceinte très-grande; que telle enceinte ne pouvoit estre moindre de quatre ou de cinq heures de chemin, à cause de plusieurs endroits bas & enfoncez, dont les uns sont marescageux naturellement, & les autres regorgent quand on arrête le cours de la rivière*». Ongetwijfeld hebben dus de onderwaterzettingen de belegeringswerken van SPINOLA zeer bemoeijelijkt.

De eerste maatregelen, die door de Spanjaarden genomen werden, bestonden in het versterken van *Ginneken* en *Terheyden*, en weinige dagen later ook van *Teteringen* en *Princenhage*. CLAUDE DEL RYE, Baron van *Balançon*, bezette *Teteringen*, de Graaf d'ISENBURG met de Duitsche troepen *Princenhage*. Bij de keuze van deze stellingen gaf SPINOLA blijk van een helder inzicht. Hij liet slechts vier kwartieren versterken, om zijne magt niet te veel te verdeelen. De wachten in de vier verschansingen konden nu, zonder de troepen te veel af te matten, sterk genoeg genomen worden, om de uitvallen der belegerden af te slaan. Al de kwartieren, behalve dat van *Ginneken*, werden omringd door gesloten liniën. De borstweringen kregen een hoogte van 8 voet en een dikte van 11 voet. Het banket werd 3 voet breed. De gracht kreeg een diepte van 7, een bovenbreedte van 10, en een bodembreedte van 4 voet. Het kwartier van *Terheyden*, dat zeer uitgestrekt was, werd in tweeën verdeeld, beide deelen onder bevel van BAILLON, die zijn legerplaats vestigde op den Konijnenberg, waar thans het fort *Spinola* ligt. CAROLUS ROMA bezette en versterkte met de Italianen de sluizen ten noorden van het dorp. Digt bij de stelling van BAILLON werd een schipbrug over de Mark geslagen. Boven en heneden die brug deed men staketsels door de

---

(8) HUGO, blz. 12.

rivier heijen. De toegangen tot de brug werden verdedigd door middel van eenige verschansingen.

Tusschen de kampementen van *Teteringen* en van *Terheyden* werd dwars door de lage landstreek de Vucht een dijk gelegd, dien men den Zwarten dijk noemde, en die door eenige redouten verdedigd werd.

Zoodra de verschansingen van de vier kwartieren gereed waren, werd er een aanvang gemaakt met het vervaardigen der circumvallatie-linie. Zij bestond uit een borstwering van 30600 pas lengte, geflankeerd door een zeventigtal bastions, redouten en andere werken, die in den regel 4 à 300 pas van elkander lagen. De contravallatie-linie kreeg eene lengte van 16000 pas, was een paar honderd pas digter bij de stad, en op dezelfde manier geflankeerd. Om, tusschen die twee liniën door, de aanvalswerken rond te gaan, had men een marsch te doen van 3 uren gaans.

De borstwering der linie was hoog 3 voet, breed van onderen 7 en van boven 3 voet. De grachten waren over het algemeen droog en hadden een breedte van 7 voet.

De redouten hadden eene binnenruimte van slechts 30 voet in 't vierkant. Ook de bastions waren klein. De borstweringen der courtinen kregen een hoogte van 13 en een dikte van 15 voet. Om over het lage land tusschen *Princenhage* en *Terheyden* te komen, werd een dijk aangelegd van 2500 pas lengte, 23 voet aanleg en 6 voet hoogte. Hij werd van boven geheel belegd met planken, ten einde er het geschut overheen te kunnen voeren. Men was genoodzaakt dit werk te maken, dewijl men vreesde, dat het water 's winters zóó hoog zou worden, dat men met schuiten over de inundatie zou kunnen varen, om de stad van levensmiddelen te voorzien.

Al deze werken werden uitgevoerd in den ongeloofelijk korten tijd van slechts 17 dagen. SPINOLA had er den slag van, om bevelhebbers en soldaten aan te moedigen

en hen zoowel als de edelen en vreemde vorsten, die de belegering uit weetgierigheid kwamen bijwonen, nacht en dag aan 't werk te houden. Om den ijver van de soldaten te vermeerderen, nam hij een zeer eenvoudig middel te baat. Hij liet aan de troepen slechts halve soldij geven, maar hij betaalde de verdiende arbeidsloozen daarentegen ruim en naauwgezet.

Uit deze vlugtige beschrijving van de liniën en werken, volgt ten duidelijkste, dat SPINOLA geen ander doel had, dan door uithongering de stad tot de overgave te dwingen. Overal waar de inundatie de liniën voor de uitvallen der belegerden beschutte, waren de werken slechts van een onbeduidend profiel; daarentegen waren de werken op alle punten, waar het garnizoen of het ontzettingsleger kon aanvallen, veel sterker en ook beter geflankeerd.

Gedurende dit tijdperk van de belegering was er voor den Gouverneur van de vesting slechts één enkel middel, om den vijand afbreuk te doen. Hij moest onafgebroken vele en krachtige uitvallen laten doen, om de Spaansche soldaten het werken met spade en schop te beletten, en hen te dwingen, onder de wapenen te blijven. Hij moest beproeven, aan de zijde van *Terheyden* de gemeenschap met *Holland* open te houden, en door herhaalde uitvallen naar den kant van *Ginneken* en *Princenhage* den vijand verhinderen, de posten van *Terheyden* en *Teteringen* te versterken. Maar de Hollandsche geschiedschrijver zegt: »de belegerden gaven den Spaenschen tydt hare dubbele circumvallatie mitsgaders schansen en redouten te voltrecken". In het Journaal van HAVERMANS vinden wij slechts van de volgende uitvallen gewag gemaakt.

In den nacht van den laatsten Augustus rukte eene kolonne uit en verjoeg de Spanjaarden uit de boerderij te *Boeymeer*. De Spaansche infanterie-wacht riep de kavallerie te hulp, »maer de cavalerie ging loopen". Bij deze onderneming zijn eenige officieren en soldaten gesneuveld en gevangen genomen.

Een week later ligte een kompagnie ruiters van den ritmeester BERGAIGNE een vijandelijke wacht te *Princenhage* op.

In den nacht van den 9^{den} September deed kolonel v. LOKEREN en de kapitein van de lijfwacht van Prins MAURITS een uitval met 600 man voetvolk en twee vendelen ruiters, in de rigting van *Zuilen* (1) bij *Princenhage*. Hoewel het gevecht drie uren lang duurde, werd geen van de Spanjaarden gekwetst. Daarentegen verloor de kommandant van de garde het leven.

Bij een schermutseling aan de zijde van *Teteringen* werd de luitenant van de kompagnie ruiters van den Gouverneur gekwetst.

Eenige dagen later werden eenige huizen onder *Teteringen* in brand gestoken, de Spaansche wachten verjaagd en eenigen »doot gesmeten».

Was men op deze manier slechts voortgegaan, dan zou men de Spanjaarden, die afgemat waren door het werken, veel afbreuk hebben kunnen doen, en welligt gedurende langen tijd de voltooiing der liniën hebben kunnen verhinderen. SPINOLA zelf oordeelde zijne krijgsmagt veel te gering, om zulke uitgebreide liniën te vervaardigen en te verdedigen en de convooijen met krijgsbehoefsten en leeftogt te beschermen. Hij liet daarom nog 25 kompagniën Duitschers werven, en men verkreeg nog twee regementen voetvolk van den Graaf VAN TILLY. Tien Spaansche kapiteins werden ridmeester gemaakt, op voorwaarde, dat zij zelve voor de oprigting van hunne kompagniën ruiters zouden zorg dragen.

Wat kan nu wel de reden geweest zijn, dat er bij 't begin van de belegering zoo weinig uitvallen zijn gedaan? Twee jaren vroeger had de verdediging van *Bergen op Zoom* het nog doen zien, van hoeveel gewigt krachtige offensieve bewegingen van den verdediger zijn. De Gouverneur had gedurende zijn loopbaan te veel bewijzen

---

(1) Thans het kerkhof bij den straatweg.

gegeven van moed en veerkracht, om te mogen twijfelen aan zijnen goeden wil. De getalsterkte van het garnizoen van ongeveer 7000 gewapenden was zeker ook groot genoeg, om uitvallen te kunnen ondernemen.

Wanneer men echter in aanmerking neemt, dat bij een uitval, door kolonel v. LOKEREN gekommandeerd, 5 uren lang werd geschermteld zonder dat een enkele Spanjaard getroffen werd, — dat men genoodzaakt was, het overloopen uit de buitenwerken naar den vijand te beletten, door het stellen van palissaden, — dat men de verregaande baldadigheden, door het garnizoen bedreven, niet durfde straffen (Bijlage XXII), — dan mogen wij wel tot het besluit komen, dat de Gouverneur geen vertrouwen genoeg kon stellen in zijne bezetting, om ze ver buiten de werken te durven zenden. Misschien rekende hij ook wel wat te veel op ontzet of op het opbreken van 't beleg bij den naderenden winter. 't Kan ook zijn, dat hij het voornemen had, den vijand aan te grijpen, als hij met zijne loopgraven wat digter bij zou zijn gekomen. Dit echter is zeker, dat men zich door de belegeringswerken letterlijk heeft laten vastsnoeren. Men had vooral bij 't begin van de belegering den vijand rusteloos moeten aanvallen, toen hij nog in een wijden kring om de stad lag, en zijne verdedigingsliniën niet voltooid waren.

Terwijl de belegeraar genoegzaam ongestoord aan zijne verschansingen werkte, bezette Prins MAURITS met de Staat-sche troepen *Gennep*, *Mondelheim* en *Kleef*, en trok daarna met zijn leger naar *Breda*. Op het eerste gerucht, dat de Prins in aantocht was, liet SPINOLA *Oosterhout* bezetten. Eenige dagen later kwam de Prins met een leger van 24000 man voetvolk, doch zwak aan ruitery (1) in de nabijheid der stad, en sloeg zijn legerplaats op te *Made*, een paar uur van *Breda*. Zonder verwijl gaf SPINOLA het bevel over het kwartier van *Ginneken* aan MEDINA.

---

(1) MONTANUS, blz. 434.

Hij snelde met 7000 man voetvolk en 30 kompagniën paarden de bezetting van *Oosterhout* te hulp, en liet tusschen die plaats en *Made*, op slechts 3000 pas afstands van het Staatsche legerkamp, in allerijl een retranchement opwerpen. Hier had SPINOLA het den Prins nu afgewonnen, want, waren de hooge zandheuvelen bij *Oosterhout* door de onzen in tijds bezet, dan had men de wagens met levensmiddelen tot bij de inundatie kunnen laten komen, en dan den voorraad verder met schuiten naar *Breda* kunnen vervoeren, want de inundatie was bevaarbaar en de Zwarte dijk onvoltooid en slechts hier en daar door kleine redouten verdedigd.

Tusschen de verschansingen bij *Oosterhout* en de legerplaats van *Made* lag eene uitgestrekte heide, bij uitnemendheid geschikt, om er, naar de vechtwijze van dien tijd, slag op te leveren. SPINOLA liet door zijne ruiters deze heide bewaken. Hij stelde, onder bedekking van zijne ruitery, 7 stukken in batterij; daarachter werd het voetvolk geschaard. De rechter vleugel van zijne stelling was aangeleund tegen een groot gebastionneerd en gepalissadeerd fort. De linker vleugel was gedekt door de inundatie. In deze stelling wachtte SPINOLA nu twee dagen lang den aanval af, maar het schijnt, dat de Prins zich niet sterk genoeg gevoelde, om het gevecht te beginnen. Toen SPINOLA zag, dat de Staatsche troepen hunne verschansingen niet verlieten, gaf hij de kolonels JAN van *Nassau* en FUGGER last, om op de hoogten tusschen *Oosterhout* en *Terheyden* ten zuiden van de onderwaterzetting, nog een vijftal fortten aan te leggen. Later werden lange courtinen of verbindingen tusschen deze fortten gemaakt, waardoor ze een gedeelte werden van de groote circumvallatie-linie. Twee en twintig dagen lang stonden de troepen nu in hunne verschanste stellingen werkeloos tegenover elkander. Het was, alsof de Prins op het laatst van zijn leven veel van zijn geestkracht en voortvarendheid begon te verliezen. Misschien deden zich reeds sporen

gevoelen van de ziekte, die hem weldra in 't graf zou slepen (1). Gedurende die dagen viel er weinig van belang voor. Er had slechts een kampstrijd plaats tusschen eenige Spaansche bevelhebbers en Fransche officieren in dienst van de Nederlanden. Ook werd beproefd, om het kasteel van *Antwerpen*, dat slechts een zwakke bezetting had, door verrassing te nemen, maar toen deze poging door de waakzaamheid van een schildwacht mislukte, en de Prins verder geen kans zag, iets in 't belang van *Breda* te ondernemen, brak hij zijn legerkamp op, en vertrok met een deel van de troepen naar *Roosendaal*, terwijl FREDERIK HENDRIK met de overigen naar *Sprang* toog. »*Sa retraite de Made — zoo schreef de Fransche gezant d'ESPERTES aan zijn Koning — au jugement du Marquis a été une des belles actions qui se soit faite il y a longtemps, d'avoir retiré et divisé une armée en plein jour à la vue d'une plus puissante, même des deux tiers de cavalerie, les sentinelles à la portée du pistolet, sans aucune perte ni désordre*» (2). Zoodra de Prins te *Roosendaal* gekomen was, overviel hem eene ongesteldheid, die zóó snel toenam, dat hij naar 's *Gravenhage* moest worden vervoerd. SPINOLA keerde naar zijn hoofdkwartier van *Ginneken* terug.

Na het mislukken van de ontzetting van *Breda* hoopte men, dat de Spanjaarden gedurende den winter het beleg zouden moeten opbreken. Men wilde ook beproeven, tegen het voorjaar zooveel troepen bijéén te brengen, dat men de Spanjaarden zou kunnen aantasten. Te dien einde werd de Graaf VAN MANSFELDT naar *Engeland* en *Frankrijk* gezonden, om troepen te werven. Op zijne reis naar *Engeland* leed de Graaf schipbreuk, doch hij had het geluk, het leven te redden en 14000 man op de been te brengen. In *Luik* en in

(1) VAN DER CAPELLEN. Gedenkschriften 1621—1654. *Utrecht*, 1778, blz. 348.

(2) NIJHOFF. *Bijdragen* &, blz. 80.

Duitschland wierf hij ook nog een paar duizend man. De Staten trachtten van hunne zijde de krijgsmagt zoo veel doenlijk te versterken, door het aannemen van krijgsvolk in naburige landen.

Zoodra de troepen van den Prins in hunne kwartieren te *Roosendual* en in de *Langstraat* waren gekomen, begon men op allerlei wijzen den vijand het opzamelen van levensmiddelen te beletten. De Spaansche troepen kregen daardoor al spoedig zulk een groot gebrek, dat ze zich voeden moesten met het vleesch van doode paarden. Daarentegen hadden de troepen van den Prins, die bij de groote rivieren lagen en toevoer uit *Holland* konden krijgen, in ruime mate al wat ze behoefden.

Te *Breda* waren de magazijnen in dien tijd nog zóó wel gevuld, dat men reeds in 't laatst van September aan een tiental winkeliers kaas, stokvisch en andere levensmiddelen kon leveren, die ze dan weér met een geringe winst konden uitverkoopen. Daar echter de burgers goed voorzien waren, werd hiervan weinig gebruik gemaakt. De vesting was ook niet zóó naauw ingesloten, of men kon het vee nog buiten de stad laten grazen, waardoor het rundvleesch slechts 6 stuivers het pond kostte. Om het inzamelen van groenten en het weiden van vee buiten de poorten te beletten, en den belegerde tevens te verhinderen, zijne boden naar alle zijden heén te zenden, liet *SPINOLA* dicht bij de stad drie gesloten fortten met batterijen aanleggen, die door loopgraven met elkander en met de liniën in verbinding waren. Deze aanvalswerken zijn echter niet geheel voltooid geraakt. De batterij te *Ginneken* was de grootste en met 9 stukken geschut bewapend; die van *Princenhage* en *Teteringen* waren kleiner. Hoewel de bezetting langs verschillende poorten een uitval deed, om den arbeid te verhinderen door geschutvuur, schijnen de batterijen toch spoedig gereed geweest te zijn en goede diensten te hebben gedaan; want, zoodra men eenige dagen gevuurd had, begon men te *Breda* schaarschte

van levensmiddelen te krijgen. Men was daardoor genoodzaakt, slecht voedsel te gebruiken; het gevolg daarvan was, dat in Februarij van het jaar 1625 aanstekelijke ziekten ontstonden. Het gewone voedsel van de soldaten was brood, besmeerd met raapolie. Het beste middagmaal kon men houden ten huize van den beul, die open tafel hield, en waar de soldaten voor den prijs van ongeveer 3 stuivers onthaald werden op gebraden hondenvleesch. De beul had van de stadsbestuurders in last gekregen, tegen een belooning van 10 Gulden 's maands alle honden te dooden, die hij kon magtig worden. Hij wist hun vleesch smakelijk toe te bereiden, en men kan begrijpen, dat het aan zijne tafel nimmer ontbrak aan vrolijk gezelschap, dat zich het Chinesche middagmaal goed liet smaken. Het gebrek aan levensmiddelen was oorzaak, dat velen uit de hoornwerken naar den vijand liepen, doch daar SPINOLA de deserteurs naar de vesting terugzond en galgen deed oprigten, om de overloopers op te hangen, was hieraan spoedig een eind gemaakt.

Om bestand te zijn tegen een aanval van het ontzettingsleger, liet SPINOLA gedurende den winter uitgestrekte verschansingen vervaardigen en een circumvallatie-linie achter en tusschen de vier versterkte kwartieren. De borstweringen van deze werken waren hoog 10 voet en van boven dik 6 voet. De grachten hadden een bovenbreedte van 18 voet en een diepte van 7 voet. Het tracé was zeer zamengesteld, want men zocht in dien tijd de sterkte der aanvalswerken vooral in hun aantal. Om een hoog denkbeeld te geven van de sterkte der Spaansche verschansingen verhaalt AITZEMA, dat de Spaansche kwartieren bestonden uit 178 verschillende werken, „die finalyk een labyrinth vormden van fortificatiën”.

Ten einde de stad van levensmiddelen te kunnen voorzien, deed Prins MAURITS in de bijgelegen havensteden een flottille uitrusten van 18 platboomde vaartuigen, met schotvrije boorden en gewapend met vier of zes ijzeren

en metalen vuurmonden en de noodige musketiers. De schepen werden met graan en andere mondbehoefsten volgeladen. Gedurende dien tijd bragt men te *Breda* 14 ponten in gereedheid. Zij werden bezet met 300 soldaten, gewapend met vuurroeren en handgranaten. Men had het voornemen die ponten de rivier de Mark te doen afzakken, als de schepen uit *Holland* in aantogt waren.

SPINOLA kreeg echter in tijds kennis van den aanslag. Hij liet ter plaatse waar de vaartuigen moesten aankomen, bij *Terheyden* staketselwerken maken. Tusschen de redouten op den Zwartten dijk, werd een gesloten rij palen geheid van 2400 pas lengte, want bij vloed was de inundatie bevaarbaar, en bij ebbe kon men er doorheen waden. Hij liet ook de bezetting van *Terheyden* versterken.

Toen de flottille gereed was, om onder zeil te gaan, veranderde eensklaps de wind, die tot hiertoe gunstig was geweest. Het weder werd regenachtig; al wachtende verbruikte de bemanning der schepen een groot deel van den voorraad, vooral de kaas. Een gedeelte van het graan begon door de vochtigheid te schieten en bedierf, en de geheele onderneming, waaraan de Prins zooveel zorg had besteed, viel in duigen.

Men had gerekend, dat de winter de onzen behulpzaam zou zijn, om den vijand van voor *Breda* te verdrijven. De verstandige maatregelen, die SPINOLA wist te nemen, om in het onderhoud van zijne troepen te voorzien, het beleid en de voortvarenheid, die Graaf VAN DEN BERG en ALEXANDER DE HES (1) aan den dag legden, om de convoijen met levensmiddelen tusschen de depôtplaats *Lier* en de belegeraars te geleiden en te beschermen, maar vooral de zachtheid van den winter waren oorzaak, dat de Spanjaarden het veld konden blijven houden. De Staatschen trachtten wel, door hunne ruitery de con-

---

(1) AITZEMA noemt hem ALEXANDER DE HEER; hij was luitenant van 't geschut.

voovien op te ligten en de vijandelijke legerplaatsen onder water te zetten door het afdammen van de Mark; maar het beleid van SPINOLA verijdelde alle pogingen en de Spanjaarden bleven, ondanks al de bezwaren, waarmede ze te kampen hadden, rustig in hunne loopgraven.

Langzamerhand begon het gebrek aan leeftogt, maar vooral aan geneesmiddelen zich in de stad sterker te doen gevoelen. Aanstekelijke ziekten, de pest, scheurhuik en roode loop sleepten 5000 menschen naar het graf; dat is alzoo een derde van de bevolking. Om de burgerij niet noodeloos te beangsten, werden de lijken zonder klokgelui of uiterlijke teekenen van rouw bijgezet. Ten einde de bevelhebbers der troepen tot volharding aan te sporen, bleef men de soldij van de overleden soldaten voortdurend uitbetalen. Daardoor verschaften men een groot geldelijk voordeel aan de officieren, en hun eigenbelang werd sterk geprikkeld, om de verdediging tot het uiterste te rekken, »want — zegt AITZEMA — het gout is sterker dan getrouwigheyt”.

De uitwerking van het geschutvuur van den aanvaller schijnt over het algemeen genomen niet groot geweest te zijn. Het vuur werd geopend met een 70tal schoten, meestal van 24 ^{ers}, op den 26ten September 1624, bij gelegenheid, dat een Poolsch vorst de belegeringswerken kwam bezichtigen. In Februarij 1623 schreef de Drossaert aan Prins MAURITS, dat de vijand de stad dagelijks beschoot »met canon en granaden, niet sonder groote schade van stads borgers en soldaten, endat hy met granaden eenige huysen byna geheel had omverre gesmeten”. Toen de bezetting later cenigzins ongeduldig begon te worden, kwam een overlooper uit de vesting het berigt brengen, dat de soldaten verlangden, dat de belegers hun geschut wat meer »quansuys op de stadt soude doen spelen”, opdat ze onder dat voorwendsel zich met meer eer zouden kunnen overgeven. Hoewel SPINOLA wel wist, dat hij de stad niet door geschutvuur in zijne magt kon

krijgen, gaf hij echter aan dit verlangen gehoor, en liet de bolwerken en gebouwen der stad beschieten uit de drie batterijen, waarvan wij reeds hebben gesproken. Toen echter Graaf PHILIPPUS VAN MANSFELDT, die onder GUSTAAF ADOLF had gediend, eenige veranderingen aan het geschut en de mortieren had doen aanbrengen, schijnt men te eere van het nieuwe materieel het vuur, vooral van de batterij van *Ginneken*, wat te hebben versterkt. Men stelde zich veel voor van die veranderingen, die hoofdzakelijk bestonden in de schuine plaatsing der zundgaten en in de geringere metaaldikte der vuurmonden. Een bom, die gelukkig zonder te springen viel op het kruidmagazijn der stad, deed zien, dat men met de holle projectielen groote afstanden kon bereiken. Daarom schafte men te *Breda* het luiden der klokken af bij den aanvang der Godsdienstoefeningen, die op veranderlijke tijdstippen plaats hadden; de wachten trokken op, zonder dat de trom werd geroerd, en, om de soldaten tot volharding aan te sporen, reed de vrouw van Drossaert AERTSEN dikwijls »in haar carosse de wallen rond”.

Zoodra de winter voorbij was beproefden de Staatsche troepen nogmaals, te *Zevenbergen* de Mark af te dammen. Men liet drie schepen geladen met ballast, steen en zoden zinken, om te dienen tot steun voor een waterkeering, die men wilde maken van hout, rijswerk en aarde. Een arm van de rivier werd door sluisdeuren afgesloten. Men wilde beproeven, eenige schuiten met proviand over de onderwaterzetting heen naar de stad te voeren.

SPINOLA, die door zijn spionnen berigt kreeg van de voorbereidselen door het ontzettingsleger gemaakt, nam de noodige maatregelen, om de volvoering van deze plannen te verhinderen. Bij springvloed, als er het meeste gevaar was, werden de posten van *Terheyden* versterkt. Wanneer het vloedwater kwam opzetten, liet men de sluizen bij *Terheyden* openen en het water op het land stroomen. Het werd opgehouden, totdat het begon te ebben. Dan

opende men de sluizen, en de arbeid, die te *Zevenbergen* verrigt was, werd door den stroom weggevoerd. Om de werking der spuistroomen nog te versterken, liet men op verschillende punten en over een gezamenlijke lengte van 3000 voet de Markdijken doorsteken, waardoor de watermassa, die op het land stroomde, zeer werd vergroot. Tusschen de schipbrug van *Terheyden* en het kwartier van *Princenhage* werd een dubbele rij palen over het land geslagen, en de dijken, door het maken van veldwerken en het in hatterij brengen van geschut, in geduchten staat van tegenweer gebragt. Boven en beneden de brug werden nog een paar staketselwerken in de rivier geplaatst. De schipbrug zelve was met veel zorg zamengesteld. De masten waren nedergelaten, om de vijandelijke vaartuigen op te houden. Op de brug waren verschansingen gemaakt van hout en steen. Sommige schepen waren doorboord en de openingen met stoppen gesloten, om ze gemakkelijk te kunnen laten zinken. Bij de buitenste paalrij lag een brander gereed, om de vijandelijke schepen te vernielen.

De Staatschen deden van hunne zijde al wat ze konden, om de openingen in de rivierdijken te sluiten. Men maakte een paar forten, om de arbeiders, die de coupuren moesten digten, te beschermen. De belegerden verbeterden en verhoogden de Markdijken, om zoodoende te trachten de vijandelijke legerplaatsen boven de stad te doen onderloopen.

Om het water, dat langs de Bovenmark en Aa afstroomde en dat door de sluizen in de vestinggrachten werd opgehouden, naar de Benedenmark af te voeren, liet SPINOLA aan de zijde van *Princenhage*, doch onder bereik van het musketvuur der vesting, een kanaal graven van 2200 voet lengte. Vóórdat het kanaal gereed was, braken de dijken of dammen door. Het water stroomde met zooveel kracht af, dat een poort en een ravelijn van de vesting zeer werden beschadigd. De drie

schepen, die te *Zevenbergen* gezonken lagen, raakten los en werden door het water weggevoerd. Men ziet dus wel, dat de inundatie boven de stad aanmerkelijk hooger moet gestaan hebben, dan die op de benedenlanden, sedert dat de Spanjaarden de sluizen bij *Terheyden* in hunne magt hadden.

Nogmaals beproefden onze troepen, te *Zevenbergen* de rivier af te sluiten, door middel van een dam met paalwerk. Er werden schepen met levensmiddelen in gereedheid gebragt, maar een hevige wind vernietigde het begonnen werk en wierp de schepen op het drooge. Toen men de schade trachtte te herstellen, namen de stormen zoozeer in hevigheid toe, dat men den arbeid moest opgeven en de zaak uitstellen, totdat het zachte voorjaarsweder het hervatten van het werk zou gedoogen.

De Gouverneur van *Breda* liet zoo spoedig doenlijk de schade herstellen, die door den stroom van 't water aan de vestingwerken en toegangen was ontstaan. Langzamerhand begon er nu groot gebrek aan voedsel te komen. Een pond spek kostte na den winter 13 stuivers en een maat olie een gulden. Om de burgerij geld te laten verdienen, werd er bepaald, dat de ambachtslieden, die geen werk hadden, op de gewone soldij met de troepen konden dienst doen. Tot hiertoe hadden de soldaten om de twee nachten wacht gehad, door dezen maatregel kon men ze drie nachten rust geven. Niettegenstaande deze verligting begon de geest onder de bezetting bepaald slecht te worden. Om de soldaten rustig te doen blijven, »werden allerlei licentiën ende abuysen» door de vingers gezien, tot groot nadeel van degenen, die trouw hun dienst deden. Zamenscholingen werden streng verboden, en als de soldaten bijeenliepen, dan kwamen dadelijk »de capiteinen hun propoosten interromperen om daerdoor den wech van alle mutinatie afte snyden». Men ziet wel, dat het met de verdediging van *Breda* op een eind begon te loopen.

Graaf VAN MANSFELDT was reeds den 11^{den} Februarij met zijn hulpleger in *Zeeland* aangekomen. Na veel tegenspoed gelukte het hem, het voetvolk met vaartuigen naar *Geertruidenberg* te vervoeren. Toen men daar aankwam, begon het te vriezen, zoodat men de troepen niet kon ontschepen. Het weder werd ruw en de eene storm volgde den anderen op. De schepen slingerden en stootten geweldig op elkander, het volk lag opeengepakt en was daarbij slecht gevoed. Weldra kwamen er koortsen, zeeziekten en aanstekelijke kwalen. Twee duizend man verloren daarbij het leven, »by dosynen smeed men se in het water, veelal eer se den geest ghegheven hadden". Het was gelukkig, dat de Spanjaarden door sneeuw en ijs belet werden, tegen die beklagenswaardige troepen op te rukken, want van de 40000 bijeengeraapte manschappen waren er geen 4000 in staat, om een musket te laden. Velen vulden den loop geheel en al met kruid, zoodat ze niet wisten waar den kogel te plaatsen. Het spreekt wel van zelf, dat dit hulpleger niets uitrigtte en spoedig verliep. Zoo mislukte ook deze poging, om *Breda* te ontzetten. Het is inderdaad alsof de laatste dagen van Prins MAURITS telkens vergald moesten worden door slechte tijdingen. Weinige dagen na het ongeval aan de infanterie te *Geertruidenberg* overkomen, verongelukte ook de ruitery, die met schepen over zee uit *Frankrijk* werd overgevoerd. Men beproefde nogmaals te *Zevenbergen* de Mark af te dammen, door het storten van steen en klei in netten gepakt, maar een hevige watervloed spoelde het begonnen werk weg, en veroorzaakte daarenboven veel schade aan de verdedigingswerken van *Breda* en van *Roosendaal*.

Op het laatst van de maand Maart vonden de Spanjaarden middel, om een spion met levensmiddelen en tabak beladen, binnen de stad te krijgen. Misleid door de ongekunstelde verhalen van den verrader, vertrouwde JUSTINUS van *Nassau* hem een' brief toe, voor Prins

MAURITS bestemd. Deze brief werd natuurlijk, even als het antwoord van den Prins, door SPINOLA gelezen. Hij werd daardoor naauwkeurig onderrigt, zoowel van den benarden toestand, waarin men te *Breda* verkeerde, als van den geringen spoed, waarmede het ontzettingsleger bijeen kwam. De Spaansche bevelhebber achtte nu het oogenblik gunstig, om den 30sten Maart op Paaschdag de vesting op te eischen. De Gouverneur wees echter, in overleg met den krijgsraad, de gedane voorstellen kloekmoedig van de hand.

Ondertusschen begon het veldleger der Staten, zamengesteld uit de bezettingen van verschillende vestingen en de troepen, die te *Roosendaal* hadden overwinterd, bij *Geertruidenberg* en in de *Langstraat* bijeen te trekken.

SPINOLA meende, dat men, om een afleiding te maken, de een of andere sterkte der Spanjaarden zou doen aanvallen. Hij zond daarom eenige troepen naar 's *Hertogenbosch*, *Rijnberk* en *Wezel*, om de bezettingen te versterken. Toen hij echter uit onderschepte brieven van Prins MAURITS ontwaarde, dat die krijgsmagt bestemd was, om *Breda* te ontzetten, deed hij de afgezonden troepen onverwijld weér terugkeeren.

Prins MAURITS liet door een spion de kerk van *Ginneken*, die tot magazijn was ingerigt, in brand steken. Hierdoor verloren de Spanjaarden 4000 zak tarwe. Het ontsteken van het kruidmagazijn mislukte, dewijl SPINOLA weér uit onderschepte brieven kennis had bekomen van den toeleg. Het verbranden van krigsbehoefsten zou zeker zeer noodlottig geweest zijn voor de Spanjaarden, want zij hadden zulk een gebrek aan geld, dat zij genoodzaakt waren, de Koninklijke domeinen te verpanden, om in het onderhoud van de troepen te voorzien. Ook leed SPINOLA een groot verlies, toen een zijner meest vertrouwde raadslieden, de beroemde GONSALES DE CORDOVA, die 't geheele beleg had bijgewoond, verplaatst werd naar het leger van *Italië*. Daarentegen werkte de tijding van het overlijden van

Koning JACOBUS I van *Engeland* allernadeeligst op het Staatsche leger. De Engelsche soldaten begonnen sterk over te loopen, en het werd noodzakelijk, de troepen bijeen te trekken en hun afleiding en bezigheid te verschaffen, door het houden van exercitiën, enz. Door het verzamelen van die troepen, moesten de Spanjaarden ook hunne benden tusschen *Hoogstraten* en *Antwerpen* zamentrekken; hierdoor ontstond zulk een gebrek aan fourage, dat de Spanjaarden genoodzaakt waren hunne paarden te voeden met heide en boombladeren. — Het krijgsvolk sloeg aan het plunderen, en verrigtte allerlei baldadigheden, en om de opgewondenheid niet te doen toenemen, durfde men zelfs de uitgesproken doodvonnissen niet laten voltrekken.

In 't laatst van April ontving men te *Breda* de droevige tijding van het overlijden van Prins MAURITS, die den 23ten dier maand te 's *Hage* was bezweken. De smart over het mislukken van alle pogingen, die aangewend waren tot ontzet van *Breda*, schijnt zijn dood te hebben verhaast, en de laatste woorden, die van zijn stervende lippen zijn gevloeid, getuigden van zijne groote belangstelling in het lot van die geliefde stad.

Na zijn overlijden volgde zijn broeder Prins FREDERIK HENDRIK hem op, als kapitein en admiraal van de Vereenigde Provinciën. Negentien dagen voor zijn afsterven had Prins MAURITS zijn broeder in het huwelijk laten treden met EMILIA VAN SOLMS. Die verbindtenis werd zonder praal voltrokken en terstond »na d' echtpleeging wierd de strydbare bruidegom uit de schoot der liefde, van minnelonckjens afgerukt en 't harnas aangeschoten" (1). Hij vertrok naar het leger te *Waalwijk*.

Het krijgsvolk van beide oorlogvoerende partijen was echter langzamerhand moedeloos geworden. De Spaansche ruiters, vermoeid en afgemat door het onafgebroken werken, verlieten het leger. Daarentegen liepen de vreemde

(1) MONTANUS. Leven en bedryf van Frederik Hendrik, blz. 18.

krijgslieden, door Graaf van MANSFELDT aangeworven, met geheele hoopen naar den vijand over. De belegeraars wierpen tabak en kaas naar de verdedigers, die de beleefdheid beantwoordden met een snede brood. Toen echter Prins FREDERIK HENDRIK met zijn troepen naar *Breda* trok, werd de strijdlust der belegerden weêr eenigzins opgewekt, zoodat ze toen weêr wat »liberaalder schoten tegen de Spanjaarden”.

Door de beweging, die de Staatsche troepen maakten, toen de Prins zijn hoofdkwartier van *Waalwijk* naar *Dongen* overbragt, werd SPINOLA genoodzaakt, zijn posten tusschen *Oosterhout* en *Teteringen* te versterken. De Prins zond eenige ruiters en voetknechten naar *Oosterhout*, om den toren, die door 21 Bourgondische soldaten bezet was, te bemagtigen, maar de bezetting weigerde kloekmoedig zich over te geven. De deur van den toren werd door petards geopend, toren en kerk raakten in brand, doch de aanvallers moesten bij de nadering van de Spaansche ruitery onverrichter zake weêr aftrekken. Vijf van de heldhaftige verdedigers kwamen om in de vlammen, en de overigen werden, bedekt met afgrijselijke brandwonden, aan SPINOLA voorgesteld, die hen ruim beloonde en aan den sergeant, die 't bevel over den kleinen troep had gevoerd, een vendel schonk.

Op den 15^{den} Mei, even na middernacht, brak de Prins met het leger op. Hij gaf den Engelschen kolonel VERE last, om met eene kolonne Britsche, Duitsche en Fransche soldaten het kwartier van *Terheyden* aan te tasten. Daar men echter door de inundatie den aanval langs geen andere wegen kon doen, dan over den hoogen weg van *Geertruidenberg* en *Made* naar *Terheyden*, of over den noordelijken dijk der Mark, kon men wel verwachten, dat het gevecht bloedig zou zijn.

Even beneden het dorp *Terheyden* stroomde toen een waterleiding in de Mark uit. Het is thans een onbeduidende vliet geworden, doch in dien tijd was dat water

zóó breed, dat de overtocht moest geschieden door middel van een veerpont. Een kleine lunet met open keel verdedigde den noordelijken Markdijk. De weg van *Geertruidenberg* was afgesloten door een travers, een kleine redoute, twee coupuren en een vrij groot gesloten aarden fort, waarvan de ingang verdedigd was door een houten tambour. Langs dezen weg had de hoofdaanval plaats, voorafgegaan door een troep uitgelezen musketiers en 200 piekeniers. De artillerie en de bagage bleef bij de achterhoede, de infanterie marscheerde in 't midden en de kavallerie was op de vleugels. De Prins bevond zich te midden van zijn troepen en scheen vol vertrouwen op den gunstigen uitslag der onderneming.

Zoodra de dag begon aan te breken, liet de Prins alarmeringen doen voor verschillende punten van de linie, en een schijnaanval op het kwartier van *Teteringen*. SPINOLA had echter bij tijds berigt gekregen van het plan. Hij had de bevelhebbers BAILLON en ROMA te *Terheyden* doen waarschuwen. Overal waren de noodige maatregelen genomen, om den aanval te kunnen afslaan. De troepen stonden onder de wapenen, de wachten waren versterkt en alle belangrijke punten der circumvallatielinie met schildwachten bezet.

Met onstuimigheid vielen de Engelschen aan langs het accès van *Geertruidenberg*. De wacht in de redoute werd door middel van handgranaten verjaagd. Spoedig waren de redouten, de beide coupuren en de houten tambour vóór het fort door onze troepen bezet, en men maakte zich gereed, om de flanken van het fort te beklimmen en de vlag van het werk te doen wapperen. Maar daar de kogels der Spanjaarden vlogen in de rigting van den weg, hadden de voerlieden de wagens met haken en ladders in den steek gelaten en waren weggereden. Men was daardoor buiten staat, om de middelen, die men noodig heeft bij een beklimming, in tijds aan te voeren, en de bestorming van het fort mislukte.

Door het voorwaarts dringen van de aanvallers op den weg van *Geertruidenberg*, waren intusschen de Italianen, die de lunet op den Markdijk bezetten, genoodzaakt dat werk te verlaten, omdat dit werk in de keel open was.

Zoodra ROMA vernam dat de Spanjaarden aan het wijken waren, zond hij in allerijl een troep voetvolk onder kapitein FENICE, om de redoute te helpen verdedigen, maar die troepen konden de vlugtelingen niet tot staan brengen en moesten weldra terugtrekken. Zonder aarzelen stelde ROMA zich nu in persoon aan 't hoofd van de troepen, hij viel met onstuimigheid op de Engelsche kolonne aan, wierp degenen, die reeds de redoute beklommen hadden, omlaag, en joeg de overigen terug. Velen werden daarbij gewond of nedergestoken. De vlugtelingen vonden veelal den dood in het mocras of onder het geschutvuur der Spanjaarden, die de Staatsche kolonne, welke zich niet kon ontwikkelen, onafgebroken beschoten, en daarop natuurlijk een groote uitwerking hadden. Kolonel VERE moest terugtrekken, doch hij wist door dapperheid en verstandige maatregelen zijne troepen voor geheelen ondergang te bewaren. Hij deed zich daarbij kennen als een bedaard en bekwaam officier. Het verlies van de Engelschen was echter groot; dat van de Spanjaarden betrekkelijk gering.

Daar gedurende het gevecht de wind uit het zuiden kwam, had men noch te *Breda* noch in de Spaansche kwartieren iets van den strijd gehoord. Twee boden waren naar SPINOLA gezonden, om hem berigt te geven van den aanval, maar beide waren hem in een van de bijgelegen posten voorbij gereden om hem in zijn hoofdkwartier te *Ginneken* te gaan zoeken, zoodat de strijd geëindigd was, vóórdat hij er iets van had vernomen.

Door het gevecht voor *Terheyden* waren de Spanjaarden opmerkzaam gemaakt op de gebreken van hunne verdedigingswerken aldaar. Waren de palissaderingen b. v. op grooter afstanden van de redoute en coupuren geplaatst

geweest, dan had de aanvaller die werken niet door het bewerpen met handgranaten kunnen doen ontruimen. Men had de traversen ook zóó moeten aanleggen, dat de Staatschen er zich niet achter hadden kunnen dekken tegen de werking van het geschutvuur. Het was ook een groote misslag, dat de lunet op den Markdijk zóó was aangelegd, dat dit werk ontruimd moest worden, zoodra de aanvallers de voorste werken op den Geertruidenbergchen weg hadden genomen.

Om in deze gebreken te voorzien, werd het kwartier van *Terheyden* door den aanleg van andere verschansingen versterkt. Langs de Oosterhoutsche heide werd een goed geflankeerde linie van 2000 pas lengte aangelegd, en achter de lange courtine tusschen *Teteringen* en *Terheyden* kwam een sterke wacht van kavallerie en infanterie. Men liet op verschillende punten van de linie wachthuizen maken van vlechtwerk. De posten, die het digst bij de vestingwerken der stad stonden, zorgden, dat het berigt van de nederlaag van het ontzettingsleger behoorlijk aan het garnizoen bekend werd gemaakt.

Ondertusschen waren de levensmiddelen te *Breda* tot een ontzettende hoogte in prijs gestegen. Men betaalde 48 Gulden voor een kalf van slechts weinige dagen oud en 150 Gulden voor een varken. Een naauwgezette huiszoeking leerde, dat de voorraad koren bij de burgers niet meer bedroeg dan 23 maten. Op gestrenge straffen werd nu aan de bakkers verboden, brood te verkoopen aan anderen dan aan de chefs, die aan ieder persoon $\frac{1}{4}$ pond brood daags verstrekten. Hierdoor raakten de Fransche en Engelsche soldaten aan het morren, en begonnen zij zelfs de winkels der bakkers te plunderen. De schuldigen werden wel gegrepen, doch het bestuur zag zich genoodzaakt, het verbod op het verkoopen van brood weér op te heffen.

Door het mislukken van den aanval op de stelling te *Terheyden*, waarvan men zich zooveel had voorgesteld,

was de Prins in groote verlegenheid geraakt. Hij had geen hoop, dat een herhaling van den aanval op dat punt, 't welk dagelijks meer en meer werd versterkt, een betere uitkomst zou opleveren. Hij bezat geen magt genoeg, om andere en nog sterker punten van de linie aan te grijpen; daarenboven was *Terheyden* de sleutel der positie.

Onderwijl deed SPINOLA al wat in zijn vermogen was, om zijne werken te versterken en zijne troepen voor te bereiden tot het gevecht. Vooral liet hij niets onbeproefd, om 's Prinsen plannen te leeren kennen. En hierin was het geluk hem weêr bijzonder dienstig. De vrouw van den spion, die vroeger de brieven, die tusschen Prins MAURITS en de stad gewisseld werden, aan de Spanjaarden had laten ontcijferen, werd naar het Staatsche legerkamp gezonden. Zij wist van den Prins gedaan te krijgen, dat haar man andermaal met de bezorging van een brief werd belast. Bij dat schrijven gaf de Prins kennis van het mislukken van den aanval op *Terheyden*. Hij verlangde voorts door het ontsteken van lichten op den toren onderrigt te worden, hoeveel dagen men de stad nog zou kunnen houden. Daar hij weinig kans zag, om de belegerden te hulp te komen, voegde hij er den raad bij, de kapitulatie niet tot op het allerlaatste uit te stellen, want als alle middelen waren uitgeput, dan zou men zich ook op onteerende voorwaarden moeten overgeven.

Terwijl men zich in het Spaansche hoofdkwartier bezig hield met het ontcijferen van dien brief, kwam op klaar lichten dag een ruiter van Graaf VAN STIRUM, die eerst bij 't begin van de belegering uit *Breda* naar *Geertruidenberg* was gezonden, en die alle wegen rondom de stad goed kende, met een afschrift van dien brief de stad in rennen. Hij werd ontvangen met een saluut van negen kanonschoten, en 's avonds kondigden elf lichten op den toren den Prins aan, dat men nog voor even zooveel dagen levensmiddelen bezat.

Nu begon de kans voor den aanvaller schoon te staan. De Fransche soldaten van Graaf VAN MANSFELDT liepen met geheele benden naar den vijand over, het hulpteeger kon niets van belang ondernemen. De voorraad levensmiddelen was binnen de stad bijna uitgeput, aanstekelijke ziekten namen met iederen dag zoozeer in hevigheid toe, dat 3 geneesheeren, 6 heelmeeesters en 5 apothekers naauwelijks toereikend waren, om de lijders te helpen (1). De geneesmiddelen waren slechts tot fabelachtige prijzen te bekomen. Een hoeveelheid tabak, — die men toentertijde tegen 't scheurbuik aanwendde — en die men vroeger voor 5 Gulden kocht, kostte nu 1200 Gulden. Daarbij kwam nog, dat men nimmer eenig convooi met levensmiddelen van de Spanjaarden had kunnen nemen, omdat men bij het hulpteeger gebrek had aan ruitery. De Prins liet beproeven, de magazijnen van den vijand in brand te doen steken, maar ook deze poging mislukte. De brandstichters werden gegrepen en gestraft.

Door dezen zamenloop van omstandigheden kwam de Prins al spoedig tot de overtuiging, dat hij niets kon uitvoeren in 't voordeel van de belegerde stad, en trok daarom op den 27sten Mei onder een hevigen storm met zijn troepen naar *Dongen* terug.

Op last van SPINOLA schreef Graaf HENDRIK VAN DEN BERG aan den Gouverneur, dat het hulpteeger was afgetrokken, en dat, wanneer hij nu de vesting wilde overgeven, een eervolle kapitulatie zou worden toegestaan. De Gouverneur, naijverig op zijn goeden naam, weigerde echter in onderhandeling te treden, en verklaarde, dat hij sinds 3 dagen in 't bezit was van goede berigten uit het leger. Hierop zond VAN DEN BERG de onderschepte brief in cijferschrift met de vertolking daarvan naar *Breda*. De Gouverneur moest nu ontwaren, dat de belegeraar volkomen naauwkeurig onderrigt was, in welken benarden

---

(1) FRED. VAN DER MEYE. Verh. over de ziekten te Breda tijdens het beleg van 1624—25.

toestand hij verkeerde. Hij was dus wel genoodzaakt, toetstemmen in het aanknoopen van de onderhandeling.

Op den laatsten Mei togen Graaf HENDRIK VAN DEN BERG en MICHAEL ROUTART, secretaris van SPINOLA, door vele edelen begeleid het Spaansche kwartier uit. Uit de vesting kwam Baron VAN DYDEN, kapitein van 's Prinsen lijfwacht, sergeant-majoor DE LA CASE, kapitein ZOUCHE, Drossaert AERTSEN en de burgemeesters Jonkh'. DE HERTOGE en BARTHOLOMEUS SNELLEN. Al de voorwaarden, gesteld door den Gouverneur en door het stedelijk bestuur, werden toegestaan, behalve »vrijheid van concientie voor de hervormden" en het verlot om hunne lijken op het kerkhof te begraven (1). Daarentegen werd bedongen, dat het leger met krijgseer zou mogen uittrekken en zich begeven naar *Geertruidenberg*. De infanterie met »slaende trom, vliegende vaandels, de lont aan beide zijden ontstoken, een kogel in den mond, de bandelier met kruyt, loot en lont versien". De kavallerie met »blaesende trompret en vliegende cornet". Voorts mogt de bezetting medenemen vier groote stukken geschut en twee mortieren »met alle hare equipage ende amunitie, om elck ses schoten te schieten". Twaalfhonderd wagens en zes schepen zouden 12 dagen lang beschikbaar worden gesteld, om de goederen van den Prins, van den Gouverneur en van het garnizoen weg te voeren. In het Relaes van de amunitie die door het garnizoen medegegeven werd, komt voor »het oudt verrot turfschip onder een pannendak" (2). Van beide zijden werden twee gijzelaars gesteld.

Toen al die zaken waren geregeld, ging men aan den maaltijd. Later kwam ook de Gouverneur met de overige

---

(1) AITZEMA, blz. 412.

(2) Articulen van Breda; oft accoort, dat de borgers becomen hebben, met de uittreckinge, ende groote amunitie gevonden in deselve stadt, en is overgegeven met appointement aen de Conincklyke Majesteit van Spaenjen, den 5den Juny 1625. *Breda*.

kolonels uit de stad. Veel Spaansche officieren kwamen aanzitten en »men deed malcander seer groote caressen”.

Op den 5^{den} Junij trok het garnizoen uit. Graaf HENDRIK VAN DEN BERG stelde zich met 3 kompagnieën Spanjaarden aan 't hoofd van de kolonne. De kompagnie van ritmeester BERGAIGNE opende den trein, de andere kompagnie ruiters vormde de achterhoede. De kavallerie zag er zeer slecht uit, want behalve de cornetten was bijna niemand gemonteerd. Daarop volgde de infanterie, sterk 5000 man, »dewelcke treffelyck fraij was so van personen als van wapenen”.

Tusschen de soldaten marscheerde JUSTINUS *van Nassau* met zijn echtgenoot en kinderen en de beide zonen van Prins MAURITS. SPINOLA had aan 't hoofd van een luis-terrijken staf plaats genomen tusschen de contravallatie-linie en de stad. Hij deed groote eerbewijzingen aan den eerlijken grijzen Gouverneur en zijn gevolg, »*et les loua hautement, des bons devoirs qu'ils avoient faits à garder la place*” (1).

De buit van krigsbehoefsten, die de Spanjaarden te *Breda* vonden, was voor dien tijd zeer belangrijk, en bestond uit 45 stukken geschut, 430 musketten, 500 vuurroeren, 133000 pond buskruid, 54000 pond lont, 2000 groote kanonkogels en een groot aantal kleine, 4000 pond musketkogels, 2000 handgranaten, 341 bommen en velerlei andere krigsbehoefsten. Hieruit blijkt genoegzaam, dat de actieve verdediging niet groot is geweest. Een garnizoen van zes- of zevenduizend man, voorzien van al het noodige, had maanden lang lijdelyk de voltoojing der belegeringswerken afgewacht — en toen de burgerij eindelijk geen voedsel meer bezat, viel de vesting met tal van vuurmonden en krigsbehoefsten van allerlei aard den vijand in handen. Men heeft in 't begin SPINOLA gelaakt, dat hij de verdedigers op zulke gunstige voorwaarden had

---

(1) *Hugo*, blz. 150.

laten uittrekken, doch waarschijnlijk ten onregte, — want de strijdmiddelen der verdedigers waren op verre na nog niet uitgeput en de woelingen, die plaats hadden in *Italië*, *Frankrijk* en *Duitschland*, verboden SPINOLA zijne troepen langer voor *Breda* te houden, dan hoogst noodzakelijk was.

Na de inneming werden voorname officieren gezonden naar de Infante en naar den Koning van *Spanje*, om 't berigt over te brengen van de behaalde overwinning. De landvoogdes kwam in persoon naar *Breda*, om de belegeringswerken in oogenschouw te nemen. Men zond een groot convooi met levensmiddelen naar de uitgehongerde stad. De Baron DE BALANÇON, die het bevel had gevoerd over het kwartier van *Teteringen*, en die zich gedurende het geheele beleg gunstig had onderscheiden, werd bekleed met het opperbevel. HENDRIK MONTENS, die 33 jaar vroeger bij de inneming met het turfschip, burgemeester was van *Breda*, werd weér in zijn post hersteld. Ter eere van de Hertogin werden groote spiegelgevechten en militaire vertooningen gegeven, die, hoewel daarbij geen bloed stroomde:

«Etoient aux regardants un plaisir redoutable
Une douce frayeur, une peur agréable».

SPINOLA ontving, ter belooning dat hij zonder veel bloedvergieten zooveel vijanden had overwonnen en eene zoo sterke vesting had vermeesterd, het Kommandeurschap van St. Jacob, een zeer belangrijke en winstgevende betrekking in *Spanje*.

Het verlies van *Breda* bragt in den beginne in *Holland* groote verslagenheid te weeg, maar spoedig zag men toch in, dat «de kreits dezer geweste wel was ingecrompe, dat men wel landen verloor, maar geen vastigheid» (1). Men oordeelde, dat de Spanjaarden uit die stad niet veel van belang konden ondernemen, wanneer men slechts,

---

(1) MONTANUS. Fred. Hendrik, blz. 27.

door het plaatsens van gewapende vaartuigen op de Nederlandsche rivieren, den vijand verhinderde, met zijn schepen naar *Holland* te komen. Daarentegen had de belegering aan *Spanje* 8 millioen Gulden gekost (1). Men moest uit geldgebrek alle oorlogsbelastingen en tollens laten bestaan en daarenboven 's Konings domeinen verpanden, en kon er dus in de eerste jaren niet aan denken, eenige zaak van belang op touw te zetten. Het Spaansche leger raakte daardoor uiteen. Een deel ging naar *Vlaanderen*, een ander deel onder Graaf VAN DEN BERG naar *den Rijn*, de overigen trokken onder VAN MANSFELDT naar *Duitschland*.

De belegering van *Breda* was inderdaad de laatste groote offensieve onderneming van de Spanjaarden bij hun verblijf hier te lande. Van dien tijd af is de strijd van hunne zijde slechts verweerender wijze gevoerd, indien men namelijk uitzondert eenige minder belangrijke bewegingen, meestal gemaakt tot afleiding. Daarentegen ging Prins FREDERIK HENDRIK al spoedig tot den aanval over, en verwierf zich door de inneming van *Grol*, 's *Her-togenbosch* en *Maastricht* een onsterfelijken naam. Wij zullen weldra gelegenheid hebben dien held teanschouwen op de velden van *Breda*, waar het hem gelukte door zijn groote talenten en dapperheid den naam, dien SPINOLA door volharding en rusteloozen ijver verworven had, geheel in de schaduw te stellen.

Zoodra de Spanjaarden meester waren geworden van *Breda*, werd er een garnizoen in gelegd van 3000 man voetvolk en 7 kornetten paarden. Men achtte het niet alleen noodzakelijk, de vesting in behoorlijken staat van tegenweer te brengen, maar men wilde er een soort van wapenplaats van maken, waar men altijd troepen bij de hand zou vinden voor de eene of andere onderneming. De burgers, die niet tot de R. K. kerk behoorden, werden op

---

(1) Journael ofte een kort ende waer verhael van 't beleg van *Breda* in 1637 &c., door HENRY HEXHAM. *Delft*, 1638.

herhaalden en uitdrukkelijken last van de Infante van hunne posten en bedieningen ontzet. Het onderwijs in de scholen werd opgedragen aan de Jesuiten en de openbare uitoefening van de Hervormde leer op zware straffen verboden. Om deze redenen verlieten velen de stad, en gingen zich elders voor vast nederzetten. Natuurlijk werden degenen, die achterbleven, daardoor des te meer gekweld door inkwartiering en knevelarij van het krijgsvolk, dat door slechte betaling van de soldij meermalen aan het muiten raakte.

Op last van den Gouverneur DE BALANÇON en van twee gevolmagtigden van de Infante, werd in April 1629 eindelijk een begrooting van kosten opgemaakt, tot het aankoopen van huizen en erven en het bouwen van barakken, tot huisvesting van 5000 man. Men rekende dat men daartoe zou noodig hebben eene som van 193725 Gulden (1). Toen nu, na de inneming van 's Hertogenbosch in September van datzelfde jaar, de 1000 manschappen van de bezetting van *Breda*, waarmede men de bezetting van 's Hertogenbosch tijdelijk had versterkt, naar hun garnizoen terugkeerden (2), en die stad tevens tot verblijfplaats van zieken en geblesseerden werd aangewezen, was men genoodzaakt, zonder dralen met het bouwen te beginnen, en reeds op den 23sten October werden de noodige voorbereidende maatregelen getroffen. In Februarij van het volgende jaar kreeg de stedelijke regering verlof, om eene leening te sluiten van

---

(1) Stedelijk archief. Visitatie en Estimatie &c. om binnen Breda te timmeren tot logeren van garnizoen, 1629.

(2) Deze troepen bestonden uit 200 Bourgondiërs, 100 Walen en verder uit Duitschers en Nederlanders met 20 bootsgezellen. Bij het marscheren naar 's Bosch moesten ze van *Vlijmen* af, ter halver lijve door het water marscheren. Ze werden bij de burgers ingekwartierd voor 45 stuivers per maand, voor ieder bed. De briefwisseling van den bevelhebber van 's Bosch met de Staten van *Brabant* enz. geschiedde over *Breda*. Wanneer het den boden gelukte, *Breda* te bereiken, dan werden daar vier teeckens gedaen tot een lose (leus), dat de hode wel doorgelopen was". — Verzameling van zeldzame stukken over het beleg van 's Hertogenbosch in 1629, door Dr. C. R. HERMANS.

25000 Gulden, ten einde in de kosten van bouwen te kunnen voorzien; tot afkwijting ontving het bestuur maandelijks eene som van 2000 Gulden uit de bede of belasting van *Brabant*.

Gedurende het bouwen der barakken raakten de zaken te *Breda* meer en meer in de war, voornamelijk omdat de Gouverneur, een Bourgondiër van geboorte, de belangen van de burgerij zeer slecht behartigde, maar daarentegen niets verzuimde, wat strekken kon, om zich bij het Spaansche bestuur aangenaam te maken. Daardoor haalde hij zich de jaloezij en den haat op den hals van allen, die met hem te doen hadden (1), en toen hij in 1650 in zijne waardigheid vervangen werd door JEAN DE MAISIÈRES, Heer van *Chault*, *Vallon*, *Noiret* &c., was de stad zoozeer ontvolkt geraakt, dat het bij de telling, in 't begin van 1651 door de Spaansche gedeputeerden gedaan, bleek, dat er 700 huizen ledig stonden en de geheele bevolking tot 7202 zielen was verminderd.

De uitgaven, die in 1652 voor het bouwen van barakken gedaan zijn, bedroegen te zamen 70252 Gulden 10 stuivers 2 penningen. De rekening is gedaan aan eene commissie van Schepenen en Tienmannen der stad en aan S^r. ALEXANDER VAN LAMSWEERDE, contrerolleur van Zyn Conink¹. Majesteits Fortificatiën der stad *Breda*. Van al de gebouwen, die toen zijn gesticht, is niets anders overgebleven, dan de blokken woonhuizen, genoemd de Hooge Barakken. Die blokken zijn aanbesteed den 16^{den} April 1630 (2).

Zoodra de verschillende gebouwen en barakken woonbaar waren, werd het garnizoen versterkt. In 1634 bedroeg het 700 paarden en 4000 man voetvolk. Op verzoek van de regering kreeg men jaarlijks eene tegemoetkoming van 15000 Gulden, om serviesgeld aan de

(1) *Histoire du siège de Bolduc*, par DANIEL HEINSIUS, *Lug. Bat.* 1631.

(2) Stedelijk archief. Besteck waernaer men maecken sal een vierdobbel baracq binnen der stad van Breda, der metselrye aengaende.

inwoners te kunnen uitbetalen (1). De burgers moesten eigenhandig in ontvangst nemen, voor ieder kapitein die ingekwartierd was, per maand 9 Gulden, voor een luitenant of cornet 5 Gulden en voor een ruiter 40 stuivers. Ieder maréchal de camp — behalve de Gouverneur, die op het kasteel woonde — kreeg 120 Gulden in 't jaar, de sergeant-majoor 90 Gulden, de overige officieren naar evenredigheid. Zij moesten daarvoor zelf voor hunne woning zorgen. Men hoopte door die geldelijke bijdragen de burgers te bewegen, hunne vervallen huizen weêr op trekken, maar de finantiën der stad werden daardoor niet veel verbeterd, want het bestuur was niet eens in staat, om op behoorlijke wijze in het onderhoud der barakken te voorzien. In een scherpe missive van October 1634 gaf de tesorier-generaal BRECHT uit *Brussel*, aan zijn » *Tres chers seigneurs et especiaux amys* » te kennen, dat wanneer men niet oogenblikkelijk zorgde, dat de soldaten goed gehuisvest werden, men nog vóór den winter op stadskosten de noodige herstellingen zou laten doen.

In 1636 werd GOMAR FOURDIN, een man bekend door zijn dapperheid en beleid, Gouverneur van *Breda*. Hij was bestemd, om als kampvechter op te treden tegen den grooten stededwinger, die in het volgende jaar het erfgoed zijner vaderen zou ontweldigen aan den Spanjaard, en daarbij toonen zou, dat zijne dapperheid en talent bij de belegering van vestingen van grooter waarde was, dan de volharding en de rustelooze werkzaamheid van SPINOLA.

---

(1) Register der acten magistrael der stad Breda, 1634.

HOOFDSTUK V.

DE BELEGERING VAN PRINS FREDERIK HENDRIK. — DE LAATSTE JAREN DER OUDE VESTINGWERKEN.

1637—1682.

In het begin van de maand Februarij 1635 werd te *Parijs*, tusschen de Nederlandsche staatslieden PAUW en KNUTT en den kardinaal DE RICHELIEU, een verbond gesloten van gemeenschappelijken oorlog tegen *Spanje*. Bij dat tractaat kwam men overeen, dat beide partijen een leger zouden te velde brengen van 25000 man voetvolk en 5000 paarden. Verder verbond men zich, om noch vrede noch bestand te sluiten, dan gezamenlijk en met onderling goedvinden. De Prins verkreeg door zijne hooge geboorte het opperbevel over de vereenigde krijgsmagt, en de Fransche maarschalken CHATELLON en BREZÉ werden onder zijne bevelen geplaatst. Verder werd vastgesteld, dat de veroveringen, die men zou maken in *Vlaanderen*, *Artois*, *Luxemburg* en *Namen*, aan de Franschen moesten komen; terwijl de Staten daarentegen zouden verkrijgen de landstreek tusschen *Damme* en *Hulst*, *Gelderland* en alle plaatsen in *Brabant*, die nog in 't bezit waren van de Spanjaarden. Onder deze laatsten behoorde natuurlijk ook de stad *Breda*. Men ziet dus, met hoeveel zorg de beerenhuid vóór het aanbreken van den oorlog werd verkocht.

In dienzelfden tijd wist HUGO DE GROOT, gezant van *Zweden* bij het Fransche hof, het sluiten van een verbond, tusschen *Zweden* en *Frankrijk*, tot wederzijdsche bescherming tegen *Oostenrijk* en *Spanje*, te bewerken.

RICHIEU vond weldra gelegenheid, om aan *Spanje* den oorlog te verklaren. Een heraut van wapenen met een wapenrok van violet carmozijn, voor en achter versierd met de wapenen van *Frankrijk* en *Navarre*, voorzien van een blaauwe stok met leliën bezaaid en aan 't eind versierd met een gesloten kroon, wierp de oorlogsverklaring te *Brussel* voor de voeten der herauten van den kardinaal Infant FERDINAND, broeder des Konings van *Spanje*, die sedert 1634 als landvoogd het bevel voerde in de Spaansche Nederlanden.

Den 19^{den} Mei 1633 trok een Fransche legermagt van 20000 man over de grenzen. Prins FREDERIK HENDRIK, die eenigen tijd aan jicht geleden had, voegde zich tien dagen later met de Staatsche troepen te *Meersen* voor *Maastricht* bij de Franschen. De gemeenschappelijke krijgsmagt was sterk 52000 man voetvolk en 9000 ruiters. De veldtogt, die in *Brabant* werd gedaan, liep, vooral door de slechte verzorging der Fransche troepen, allergeleukigst af. Toen het Fransche leger door ziekte en gebrek was weggesmolten tot 6000 man voetvolk en 2000 paarden, trok het in 't begin van 1626 met schepen van *Rotterdam* naar *Calais* terug. Nog in datzelfde jaar deed de kardinaal Infant een inval in *Frankrijk*, en stroopte tot in de nabijheid van *Parijs*. Door de uitputting van het Staatsche leger was Prins FREDERIK HENDRIK buiten de mogelijkheid krachtige hulp te verleen; hij wist echter door gestadig de grenzen te bedreigen, den kardinaal te noodzaken de helft van zijne krijgsmagt in de Nederlanden te behouden.

Op aansporing van den Franschen gezant, kolonel CHARNASSÉ, besloten de Staten in 1637 de vesting *Duinkerken* te doen belegeren. De Franschen beloofden een onder-

steuning van 3000 man infanterie en 600 ruiters. Voorts kwam men overeen, dat als de stad genomen werd, ze het eigendom zou blijven van de Staten. De Prins bracht daarop een leger van 21000 man voetvolk met 3000 paarden bijeen, en Graaf HENDRIK CASIMIR *van Nassau*, Gouverneur van *Friesland* (1), trok met een korps van 71 kompagnieën infanterie en 43 vendelen ruiters naar de zijde van *Nijmegen*. Om het leger van den Prins te vervoeren, werden 3 à 4000 schuiten gehuurd van 25 tot 40 last inhoud. Men trachtte de Zweden aan te sporen tot het maken van eene afleiding. Men liet hun weten, dat men een sterk leger te velde bracht „ende een groot dessein voor hadde” — maar de Zweden hadden de handen zoo vol met den oorlog tegen Keizer FERDINAND III, dat van hunne medewerking verder geen sprake was.

Den 9^{den} Julij passeerde de Prins met zijne schepen de Kil. De verzamelplaats was *Rammekens* bij *Vlissingen*. Twee dagen later kwamen de Fransche hulptroepen aan. Het leger werd nu verdeeld in drie brigaden. De Franschen en Walen, sterk 51 kompagnieën te voet, stonden onder bevel van den kolonel HAUTERIVE. De Engelschen met de regimenten van SOLMS en BREDERODE vormden een korps van 33 kompagnieën, onder kolonel MORGAN. De brigade van Graaf WILLEM *van Nassau* (2), veldmaarschalk der Staten, bestond uit 3 Duitsche en 3 Schotsche regimenten, te zamen sterk 63 kompagnieën.

De ruitery werd mede in 3 brigaden verdeeld, die gekommandeerd werden door den heer VAN STAKENBROEK, luitenant-generaal der kavallerie, door den Hertog van BOUILLON en door Graaf VAN STIRUM, commissaris-generaal der kavallerie. Met inbegrip van het korps van Graaf HENDRIK CASIMIR, kon de Prins nu beschikken over een krijgsmagt van 30 à 55000 man.

---

(1) Graaf HENDRIK CASIMIR was de zoon en opvolger van Graaf ERNST CASIMIR, die bij de verovering van *Roermond* in 1632 sneuvelde.

(2) Hij was de kleinzoon van JAN *den Ouden*, broeder van Prins WILLEM I.

Veertien dagen lang wachtte men te *Rammekens* op een gunstigen wind, om naar *Vlaanderen* over te steken. Op de tijding, dat de Spanjaarden hunne troepen bijeenbragten, om eene landing te beletten, veranderde de Prins eensklaps van plan. Op den 21sten, des morgens vroeg, ligtte de vloot het anker. Des middags werd het voetvolk en het materieel ontscheept te *Noordgeest*, een half uur van *Bergen op Zoom*. De ruitery verzamelde zich bij *Wouw*. Den volgenden dag hield men nachtkwartier te *Roosendaal* en op den 23sten Julij kwam de Prins met zijne troepen op de heide van *Ginneken* voor *Breda*. Twee dagen te voren was onverwacht Graaf HENDRIK CASIMIR met 90 kompagnïën, zoo te voet als te paard, te *Oosterhout* verschenen. Nog dienzelfden dag verschanste hij zich te *Teteringen* en aan de groote warande bij *Terheyden*, waardoor de voornaamste toegangen tot de stad waren afgesloten (1).

Voordat wij nu de stellingen gaan aanwijzen, die door het aanvallend leger werden ingenomen en de werken, die door de troepen zijn uitgevoerd, zal het noodig zijn een korte beschrijving te geven van het terrein, waarop de belegeraars hunne krachten moesten beproeven en van de voornaamste punten, waarover in den loop van ons verhaal zal worden gesproken, of die op de schetskaart der belegeringswerken zijn aangewezen. — Het spreekt wel van zelf, dat deze beschrijving slechts oppervlakkig zal kunnen zijn. — De terreinen vóór de vestingen van ons Vaderland zijn sedert de 17de eeuw, door den aanleg van kanalen, dijken, wegen en dergelijke werken op vele

---

(1) AITZEMA. *Saken van staet en oorlog*, II^{de} Deel. — *Mémoires de Frederic Henri Prince d'Orange*. Amsterdam, 1733. — Frederick Hendrick van Nassauw Prince van Orangien, zyn leven en bedryf, door J. COMMELIN. Utrecht, 1652. — Journael ofte een ware ende kort verhael van 't vermaerde beleg van de stad Breda, gheschreven door HENRY HEXHAM, Quartiermeester van 't regiment van den heere colonel Goring. Delft, 1638. Dit Journael is door AITZEMA op vele plaatsen woordelijk gevolgd. — MARCI BOXHORN. *Historia Obsidionis Bredæ*, Lugd. Bat., 1640. — Bijdragen tot de Geschiedenis van Noordbrabant, door Dr. C. R. HERMANS. 's Bosch, 1845. — Stedelijk archief van Breda.

plaatsen aanmerkelijk veranderd. Vóór *Breda* zijn wel is waar geen zeer belangrijke werken tot stand gebragt, maar het land heeft toch, uit een krijgskundig oogpunt beschouwd, hier en daar eene andere gedaante gekregen; wij mogen daarom de veranderingen, die sedert den tijd van **FREDERIK HENDRIK** hebben plaats gehad, thans niet onopgemerkt voorbijgaan.

Vroeger hebben wij reeds, bij de beschrijving der Bredasche wateren, doen zien, dat de gewone waterstand in dien tijd veel hooger was dan thans. Door den aanleg van dijken, kaden en van betere waterloozingen, moet, sedert de 17de eeuw, de gewone waterstand inderdaad nog al belangrijk zijn verlaagd. Wanneer men zich nu de straat- en spoorwegen, die in onze eeuw zijn aangelegd, wegdenkt, dan zal het terrein, zooals wij het thans kennen, sedert den tijd van **FREDERIK HENDRIK** geen zeer groote veranderingen hebben ondergaan. Van de uitgestrekte werken, die in 1637 door de Nederlandsche troepen zijn aangelegd, is weinig meer overgebleven. Wanneer men de gedeelten der linie, die ten zuiden van de stad bij het Mastbosch liggen, en die thans nog den oneigenlijken naam van de Spaansche batterijen dragen, uitzondert, dan zijn de laatste sporen dier werken door de hand van den krijgsman en van den landbouwer weggewischt. Als men, met de oude figuratieve kaarten in de hand, den omtrek der vesting doorzoekt, dan rijst slechts op zeer enkele punten het vermoeden, dat men eene plaats betreedt, waar voor meer dan twee eeuwen de krijgsman van den grooten stedewinger den grond heeft omwoeld.

Bij de beschrijving van de belegering van 1624 hebben wij reeds vermeld, dat men toen, om een vrij uitzigt over het terrein te verkrijgen, allerwege bouwhoeven en lusthoven had afgebroken en verbrand, boomen geveld en beplantingen vernietigd. Gedurende de twaalfjarige overheersching der Spanjaarden, werden de inwoners van *Breda* en omtrek onafgebroken geteisterd door de troepen.

En wanneer binnen de stad, waar de krijgsman stond onder het oog van zijne bevelhebbers, een 700tal huizen ledig bleven staan, dan kan het wel geen verwondering baren, dat de 440 huizen, die voor 't grootst gedeelte tusschen de Bossche- en Ginnekensche-poorten waren vernield, nog niet waren herbouwd. Beplantingen zullen ook wel niet verrigt zijn in een tijd, toen de Spaansche soldaten straffeloos wegnamen al wat hun goeddacht. Dit ging zelfs zóó ver, dat de Spaansche ingenieurs FRANÇOIS CORNELISSEN, MICHEL PEETERS en GILLE COUWAN, zonder schadevergoeding de eigenaars van den omtrek beroofden van al 't geen ze tot het onderhouden en verbeteren der vestingwerken noodig hadden. Men begrijpt dus wel, dat het terrein voor de vestingwerken ten naastenbij gebleven was in den toestand, waarin het verkeerde, toen onze troepen in het ongelukkige jaar 1623 waren afgetrokken.

In de nabijheid van de stad, tusschen de Mark en de Aa, lagen drassige weilanden, die, hoezeer de rivieren veel water aanvoerden, niet geheel waren ondergeloopen. Ze waren gescheiden van het Mastbosch, door eene hooge en duinachtige heide. Deze heide is thans in welig bouwland herschapen. Men moet echter in aanmerking nemen, dat het Mastbosch, in 1503 door Graaf HENDRIK van Nassau aangelegd, sedert den tijd van Prins FREDERIK HENDRIK aanmerkelijk is vergroot.

Aan den linker oever van de Mark lag het kasteel *Bouvigne* of *Bouverijen*, zooals men het toen meestal noemde. De overblijfsels van het oud adelijk slot waren weggebroken door den raadsheer KEERMANS, een dienaar van Prins PHILIPS WILLEM van Oranje en Drost van Breda, en vervangen door het kasteel, dat thans nog ongeveer in denzelfden toestand aanwezig is. Het slot, in 1614 door den Prins aangekocht, was sedert dien tijd het eigendom gebleven van de Heeren van Breda. Het was omgeven door een breede en diepe watergracht en kan aangemerkt worden als een steunpunt van den regter vleugel der stelling tegen de rivier.

Tusschen het Mastbosch en de rivier de Aa lag het gehucht *Boeymeer*. Het bestond uit eenige bouwhoeven en arbeiderswoningen. Vroeger had daar het nonnenklooster *Vredenburg* gestaan, doch dat gesticht was bij de insluiting van 1577 door de troepen van HOHENLO geplunderd en verbrand. Op eenigen afstand achterwaarts lag een vervallen schans, een overblijfsel van de werken van SPINOLA. Ze kreeg van onze troepen den naam van Papenmuts.

Tusschen de Aa en de Benedenmark was het terrein dicht bij de stad over het algemeen genomen laag, maar tusschen *Princenhage* en de stad zag men hooge bouwlanden, die nimmer onder water raakten en die in den tijd toen de streek nog minder bebouwd was, zelfs voor kavallerie geschikt waren. Die hooge landen strekten zich uit tot dicht bij de vestingwerken. Het dorp *Princenhage* was toen reeds een welvarende plaats. Tusschen *Princenhage* en de Mark lag de kapel van *Gageldonk* en het kasteel *de Eemer*. De kapel, thans nog in wezen, is een overblijfsel van de heerlijkheid *Gageldonk*. In vroeger tijd had daar een sterk kasteel, door watergrachten omgeven, gestaan, doch dat gebouw was ten tijde van FREDERIK HENDRIK weggebroken en door een bouwhoeve vervangen. De bouwhoeve is thans nog gedeeltelijk in wezen. Een oude kelder en een overwelfd vertrek schijnen afkomstig van het oude slot.

Het kasteel *de Eemer* maakte vroeger een deel uit van de heerlijkheid *Gageldonk*. Het was een sterk gebouw door een watergracht omringd. Deze beide punten waren door een lage en gedeeltelijk onder water staande terreinplooi gescheiden van de bouwgronden bij *Princenhage*. Thans wordt het water uit die streek afgevoerd door een paar waterleidingen, die bij *Princenhage* aanvangen en door duikers van de Benedenmark afgesloten zijn. Achter deze moerassige streek kon dus de gemeenschap tusschen *Princenhage* en *Terheyden* gemakkelijk plaats hebben, vooral als *de Eemer* en *Gageldonk* goed waren bezet.

Het land tusschen *Terheyden* en *Ginneken* aan de oostzijde van de stad, was, behalve de streek langs de rivier, over het algemeen hoog gelegen, maar aan de noordzijde tusschen *Teteringen* en de Benedenmark lag het uitgestrekte moeras de Vucht of Vocht geheeten. Door dit moeras lag de Zwarte dijk, in 1624 door SPINOLA aangelegd. Het stond in dien tijd genoegzaam geheel onder water en was verder met elzen en gagelstruiken bezet. Deze laagte is thans, door het aanleggen van dijken en kaden en het maken van sluizen bij het Calooische gat en in den ouden weg naar *Terheyden*, in polderland herschapen. Ten noorden van de Vucht kon men over hooftgronden naar *Terheyden* komen, langs de zuidzijde van het moeras was het mogelijk de Mark te bereiken.

De belangrijkste punten van dit terreingedeelte waren vooreerst het dorp *Terheyden*, 1½ uur van *Breda* op den regter oever van de Mark gelegen. Verder de versterkingen aan de groote warande, gedurende de belogering van 1624 door SPINOLA vervaardigd. Die versterkingen waren na het beleg niet geheel gesloopt. Men heeft ze later, toen men het in 't belang van de verdediging der vesting noodzakelijk achtte dat punt te bezetten, meermalen verbeterd en vergroot; de tegenwoordige schans *Spinola* ligt wel op de plaats, waar de aanvalswerken gelegen hebben, doch ze heeft eerst later den vorm ontvangen, dien ze thans nog bezit.

Ten oosten van *Terheyden* en de Mark lag een uitgestrekte waterpoel, de Segge genaamd (1). Door het maken van een kanaal in den Emiliapolder in 1740, is aan deze landstreek een betere uitwatering gegeven. Zij draagt thans den naam van Binnenpolder.

Op de hoogte de Emelenberg, ¼ uurs van *Breda*, stond het vorstelijk jacht- of lusthuis, het Speelhuis genoemd.

---

(1) Segge of Zegge is een oud Bredasch woord, dat moeras of turfveld beteekent. Bij *Rucphen* is een dergelijke lage landstreek, die ook de Zegge geheeten wordt.

Het was in 1620 door Prins MAURITS gebouwd en bestond uit een sterk achthoekig gebouw, waarboven een toren uitstak van drie verdiepingen hoog, en die met een koepel was gedekt. Het gebouw was omringd door een sterrebosch, en door een breede laan met het kasteel van *Breda* verbonden. Die laan is voor een deel vervallen ten tijde van WILLEM III, toen de vestingwerken der stad zijn veranderd. Het Speelhuis is in 1824 afgebroken, en de Belcrum- of Speelhuispolder heeft een verbeterde afwatering ontvangen.

Regt tegenover het kasteel begint de grond zich te verheffen. De oostzijde der stad is geheel door hoge gronden omringd. Ze sluiten aan tegen de zandbergen bij *Ginneken* en komen bij het zuidelijkste deel der stad tot dicht aan de vestingwerken. In deze streek lagen de kapellen van *Teteringen* en *Heusdenhout*. De bewoners van *Teteringen* behoorden toen tot de buitenpoorters van *Breda*. De kapel was in 1624 afgebroken, doch de dienst was in 1636 weder hervat. De kapel van *Heusdenhout* is thans nog in wezen; het is een onbeteekenend gebouwtje door eenige bouwhoeven omringd.

Het Huis te Ypelaer, thans de Groote IJpelaar gheeten, was een zeer oud omwaterd slot, reeds sedert 1280 bekend: het ligt aan de oostzijde van het riviertje de Molenleije, en is thans in een buitenplaats veranderd. Aan de Leije, ter plaatse waar nu de bouwhoeve de Blaauwekei staat, was het gehucht *Molengracht*. Het bestond uit eenige bouwhoeven en onbeduidende woningen.

De Leije, de grensscheiding tusschen *Teteringen* en *Ginneken*, was in dien tijd een beek, die nog al veel water afvoerde. Bij de plaats, waar ze in de Mark valt, aan de zandbergen, stonden de overblijfsels van een aantal huizen, die in 1624 waren afgebrand. Later zijn, in 't belang van de vesting, die zandbergen afgegraven; de plaats is weder met huizen bezet en is steeds het geliefkoosde uitspanningsoord van de bewoners van *Breda*.

Ten noorden van de steenen brug, die thans aan het gehucht *Zandberg* over de Leije ligt, stond toen een molen, die door het water van de beek in beweging gebragt werd.

Het dorp *Ginneken*, certijds behoorende tot de heerlijkheid *Ulenhout*, was in het midden der 14de eeuw, bij het overlijden van *Raso van Gaveren*, het eigendom geworden van *JAN VAN POLANEN*. De kerk was, zooals wij vermeld hebben, bij de belegering in 1623 afgebrand, doch sedert dien tijd weder opgebouwd. Ze staat aan de Mark bij de Duivelsbrug. De legende zegt, dat de duivel gedurende een donkeren nacht op deze plaats de kerkklok uit den toren in de rivier heeft geworpen.

De voornaamste wegen, welke in dien tijd naar de stad of er om heen voerden, zijn thans nog voor 't grootste gedeelte in wezen. Het zijn de landwegen naar *Princenhage*, *Teteringen*, *Ypelaer* en *Ginneken* over de hooge landstreek, en naar *Boeymeer*, *Antwerpen*, *Terheyden* en *Hoogstraten* door het lage veld. Rondom de stad vond men aan de oostzijde den weg van *Ginneken* over *Ypelaer*, *Heusdenhout* en *Teteringen* tot aan de Vucht, en aan de zuidzijde den weg van *Ginneken* over de Duivelsbrug, de herberg de Oranjeboom naar den weg van *Antwerpen*. Verder was er nog een weg van *Princenhage* langs *Gageldonk* en de *Eemer* naar *Terheyden*. Voegt men daarbij nog den Zwartten dijk door de Vucht, dan ziet men, dat *Breda* lag in 't midden van een vierhoek van wegen, en dat de zijden van dien vierhoek een lengte hadden van ongeveer een uur gaans. De ruimte tusschen *Terheyden* en de Vucht kan als een afzonderlijk terreingedeelte aangemerkt worden, dat aan het noordelijke hoekpunt van den vierhoek is toegevoegd. De belegeraar behoefde dus slechts bruggen te slaan over de Mark boven en beneden de stad en over de Aa, om buiten de lage landen, die in de onmiddellijke nabijheid van de stad liggen, een weg te bezitten, geschikt om

zijne verschillende troepenafdeelingen met elkander in gemeenschap te doen zijn.

Uit deze korte beschrijving volgt, dat de vesting langs een groot gedeelte van haren omirek omringd was door lage landen, die, hoewel ze niet onder water stonden, toch te drassig waren, om daarop belegeringswerken aan te leggen, maar dat daarentegen de hooge gronden, die in de rigting van hare hoekpunten liggen, alleszins voor den aanval geschikt waren. In een tijd toen de belegeraar nog niet geleerd had, de aangevallen fronten door parallellen in te sluiten, en de verdediger gewoon was veelvuldige en krachtige uitvallen te doen, moest men vooral zorgen de vleugels der aanvalswerken tegen die uitvallen te dekken. De vooruitspringende hoornwerken voor de Haagdijsche- en Ginneken-poorten wezen zich daarom als van zelve aan tot fronten van aanval, omdat de terreinen regts en links van de aanvalswerken door lage en drassige landen zouden zijn gedekt. Het hoornwerk voor de Bosch-poort was aan alle kanten door hooge landen omringd en dus minder geschikt. De aanvalswerken tegen het hoornwerk voor 't kasteel lagen aan de regter zijde door de Mark en het lage land beter beschut tegen de uitvallen. Van een aanval tegen één of meer van de bastions kon natuurlijk geen sprake zijn, omdat men dan door de ver vooruitspringende hoornwerken zeer van ter zijde zou worden genomen. — Men ziet dus, dat *Princenhage*, *Ginneken* en *Teteringen* de punten moesten zijn, waar de hoofdkwartieren der drie verschillende brigaden zouden worden gevestigd. De kwartieren werden nu op de volgende wijze verdeeld.

Te *Princenhage*, op den weg van *Antwerpen* naar *Breda*, werden onder bevel van Graaf WILLEM van *Nassau* zeven regementen voetvolk geplaatst, namelijk het regiment van Graaf WILLEM, dat van *Noord-Holland*, dat aan Graaf HENDRIK behoorde; voorts de regementen van ERENREITER, BEVERWEERT en de drie Schotsche onder

BALFOUR, HAMONT en SANDELIN. Ook kwamen daar twee regimenten ruitery onder LA FORCE en BROCHUM.

Prins FREDERIK HENDRIK nam zijn hoofdkwartier in de boerderij achter *Bouvigne*. Zijn korps bestond uit de vijf Fransche regimenten CHATILLON, HAUTERIVE, CANDALE, MAISONNEUVE en dat van den Franschen afgezant CHARNASSÉ en vier Engelsche van MORGAN, HERBERT, GORING en CULPEPER. Het bezette den weg van *Hoogstraten* en de hooge landstreek tusschen het Mastbosch en de stad. De gedelegeerden van de Staten werden in het kasteel *Bouvigne* gehuisvest.

Op de Bovenmark vond men een groot turfschip. Het werd gebruikt, om een brug over te slaan, die zóó breed was, dat er 12 à 15 paarden in 't front overheên konden. Aan de oostzijde van de Mark, te *Ginneken*, werden geplaatst de twee Waalsche regimenten onder BREDERODE en SOLMS, met het regiment van Graaf JOHAN MAURITS van *Nassau*, die in 1636 naar *Brazilië* was vertrokken.

Tusschen de zandbergen, de Molengracht en het dorp *Teteringen* werd het grootste gedeelte van de ruitery onder STAKENBROEK geplaatst.

Het dorp *Teteringen* werd bezet door 30 vendelen van Graaf HENDRIK CASIMIR. De overste IJSSELSTEIN vatte post te *Terheyden* met eenige kompagniën voetvolk en ruiters. Bij de rivier werden een paar redouten opgeworpen, om den toevoer van levensmiddelen over de Mark naar de stad te beletten. Graaf HENDRIK CASIMIR zond den kolonel VARICK met 20 kompagniën infanterie (HEXHAM zegt 12) naar de groote warande, waarbij, even als ten tijde van SPINOLA, een schipbrug over de Mark werd gebouwd, om de gemeenschap met Graaf WILLEM te *Princenhage* te verzekeren. Daar echter de afstand tusschen *Princenhage* en *Terheyden* nog al belangrijk scheen, werd kolonel BOSHUYSEN met 8 kompagniën infanterie geplaatst bij de kapel van *Gageldonk*.

Op den 26ten Julij, des morgens vroeg, werd een begin gemaakt met het opwerpen van de circumvallatie-linie, nagenoeg evenwijdig en op eenigen afstand achter den vierhoek van wegen, dien wij hierboven hebben aangewezen. Daartoe waren gekommandeerd omtrent 5000 werkers. Ieder soldaat moest een eind, lang een rijnt. roede, gereedmaken. De linie nam een aanvang bij *Bouvigne*, en ging langs de schans *Papenmuts* over *Princenhage*, *Gageldonk* en *de Eemer* naar de Mark. Het oostelijk gedeelte begon achter *Terheyden* en ging over de schans *Spinola*, den Zwartten dijk, langs *Teteringen*, *Heusdenhout* en *Ginneken* tot tegen de Bovenmark. Zij was op de hoogste punten geflankeerd door redouten, hoornwerken en halve manen. Op verschillende punten lagen traversen. De borstwering kreeg een hoogte van 8 voet en een dikte van 3 voet met twee banketten. De gracht was diep 7 en breed 12 à 14 voet. Om het naderen van de ruitery te beletten, werd een deel van de aarde aan de zijde der contrescarp opgezet. — Deze uitgestrekte linie werd voor een deel vervaardigd door een 3000-tal Duitsche boeren, die door hongersnood gedwongen waren hun land te verlaten en in *Holland* brood waren komen zoeken. De werken waren in een week tijds gereed.

De Mark werd bij *Bouvigne* en de Aa ter hoogte van schans *Papenmuts* afgedamd, waardoor de lage landen en moerassen boven de stad ter diepte van 4 à 5 voet onder water werden gezet, „welck water voor de retranschementen lach als een zee”. Door de onverwachte verschijning van den Prins voor *Breda*, waren de inundatiën niet gesteld en de wateren van Mark en Aa, die de vesting hadden moeten dekken, deden thans groote dienst voor de liniën van den belegeraar.

In den nacht van den 31sten Julij werd door den kwartiermeester-generaal PERCEVAL met 150 Engelsche en evenveel Fransche werkers, halverwege tusschen *Ginneken* en *Breda*, bij den watermolen op de Leije, een kleine

redoute en een lunet opgeworpen, om den vijand het doen van uitvallen te beletten. Het verdient te worden opgemerkt, dat bij deze belegering geen andere contravallatie-werken zijn aangelegd.

Wij zullen thans nagaan, hoe de zaken te *Breda* gedurende de berenning gesteld stonden. Eenigen tijd voor de insluiting schijnt het garnizoen slechts een sterkte te hebben gehad van 1300 man, maar weinige dagen voor de berenning werd het met 2200 man vermeerderd, zoodat de bezetting weér de gewone sterkte van 3500 man had verkregen. De getalsterkte der bezetting bedroeg dus ongeveer een tiende deel van die van den aanvallers.

De Gouverneur GOMAR FOURDIN, een Belgisch edelman, volgens den levensbeschrijver van FREDERIK HENDRIK uit *Diest* geboortig »en een man hoogdragende van ziele en in den oorlog zeer ervaren», was met de stad en vestingwerken goed bekend. Hij had vele verwanten onder de burgerij van *Breda*. Zijne moeder woonde in de stad, en er was een procureur FOURDIN, wiens naam in de oude archieven op vele bladzijden wordt gevonden. Van het stadsbestuur genoot hij een serviesgeld van 1000 Gulden. Hij bewoonde het kasteel. Zijn wachtmeester was JOHAN CONRADIN; deze had een serviesgeld van 200 Gulden. Er was slechts één ingenieur bij de bezetting; volgens DÖGEN was zijn naam KNOCHT. Toen hij sneuvelde, was er onder de bevelhebbers niet een, die in staat was zijne betrekking waar te nemen. De vier kapiteins der burgerij waren doctor MONTENS, JAN DE BRUIN, JAN HULSHOUT en CHRISTIAAN DE ROY. De beide eerstgenoemde waren tevens schepenen. JAN HULSHOUT was lid van den raad der tienmannen, CHRISTIAAN DE ROY was secretaris. Het blijkt dus wel, dat de Spanjaarden bij de bevolking niet veel sympathie hadden, want de mannen van den tabbaard waren tevens ook genoodzaakt het zwaard te dragen. De Drossaert was KAREL OLLO VAN HAESTRECHT, Heer van *Druynes*. Mr. PIETER VAN HEGELSOM was burgemeester, doch de oud-president

en schepen J. VAN DER VINNE nam een deel van de dienst als burgemeester waar. We vonden ten minste een aantal stukken, die door hem in die kwaliteit zijn onderteekend.

Men mag onderstellen, dat er gedurende de belegering talrijke conferentiën en vergaderingen ten stadhuize werden gehouden, want de concierge bragt voor gedronken wijnen en bieren, gedurende de maanden Augustus en September, in rekening de som van 654 Gulden 9 stuivers 3 oort.

Ongetwijfeld had de Gouverneur al spoedig eenig vermoeden, dat de beweging, die onder de Staatsche troepen plaats greep, de stad *Breda* zou kunnen gelden. Den 7^{den} Julij vertrok de Prins uit 's *Gravenhage* naar het leger en drie dagen later gaf de Gouverneur FOURDIN een ordondantie (Bijlage XXX), waarbij gelast werd, dat de vrouwen, die niet tot de huisgezinnen van burgers of militairen behoorden, de stad moesten verlaten, en waarbij verder aan de schoone sekse wordt te kennen gegeven, dat zij, die het zouden wagen, zonder vergunning terug te keeren, door den beul met een zweep zouden worden uitgedreven.

Een naauwkeurig onderzoek naar den voorraad levensmiddelen deed zien, dat daarvan een voldoende voorraad voorhanden was. Men vond, dat er waren 4798 zak rogge, 2054 zak tarw, 4472 zak gerst, 857 zak boekweit en 1549 zak haver. De magistraat was daardoor in de mogelijkheid, om de prijzen, waartoe de levensmiddelen gedurende het beleg verkocht moesten worden, zeer laag te stellen. Deze prijsbepaling van den 25sten Julij wordt in Bijlage XXXI medegedeeld. Op poene van 25 Gulden en met verbeurdverklaring der verhandelde waren, mogten de winkeliers tot geen hooger prijs verkoopen, dan den vastgestelden. Men maakte een lijst op van het voorhanden vee, en wekelijks werd onderzocht, » of het opgeschreven bestiaal noch in wesen, geslagen of ziek was ». Wie zonder vergunning een stuk vee had geslagt, betaalde een boete van 50 gulden.

De vestingwerken waren over het algemeen genomen

in goeden staat. Belangrijke uitgaven voor nieuwe werken komen op de rekeningen der stad gedurende het twaalfjarig verblijf van de Spanjaarden wel niet voor, maar jaarlijks werden toch eenige gelden voor het onderhoud der werken besteed.

De bewapening schijnt niet groot geweest te zijn. Op den dag der overgave waren nog 58 zware en ligte vuurmonden, meestal van brons, voorhanden. De voorraad kruid was ook slechts zeer gering.

Bijzondere voorbereidselen voor de verdediging schijnen door de bezetting niet gemaakt te zijn. Toen op den 21sten Julij Graaf HENDRIK CASIMIR de stad onverwacht berende en de voornaamste toegangen bezette, was de verbazing, die daardoor te *Breda* ontstond, niet gering. De poorten werden gesloten, de toegangen versperd, de alarmklokken geluid en een troep van 400 man snelde naar buiten, om te trachten een aantal koeijen en schapen naar binnen te brengen, doch werd door de ruiters van den Graaf met verlies van eenige dooden, gekwetsten en gevangenen, genoodzaakt terug te keeren.

Gedurende het maken van de werkjes aan de Leije kwamen 17 Spanjaarden een verkenning doen, doch zij werden spoedig genoodzaakt met overhaasting terug te trekken. Op den 2^{den} Augustus, des morgens te 5 uur, kwam een troep van 150 man uit de Ginneken-poort. Zij viel de bezetting aan van de twee werkjes. Zoodra de wacht toesnelde, trok de troep, die trouwens slechts eene verkenning kwam doen, weder terug. Maar den volgenden dag, op hetzelfde uur, kwamen nogmaals 200 man naar buiten; men trok de bovengenoemde werkjes voorbij, de halve maan werd aangegrepen en de wacht moest, daar het werk van achteren open was, wijken. Weldra kwam de ritmeester BERINGEN van 's Prinsen lijfwacht met zijne ruiters te hulp; de Spanjaarden werden teruggedreven en tot onder het geschutvuur der vesting vervolgd. Een twintigtal kanonschoten bragt de onzen tot staan.

Omstreeks dien tijd kwam de Keurvorst van *Bohemen* met zijne twee broeders en tal van Engelsche edelen bij den Prins, om de belegering bij te wonen. Zij kwamen dagelijks in de sappen «zooveel als eenig cadet, die zyn fortuyn soeckt te maecken».

Zoodra de kardinaal Infant vernomen had, dat de Prins de vesting *Breda* had ingesloten, verzamelde hij in allerijl de krijgsmagt, die langs de Vlaamsche kust stond, te *Antwerpen*. Hij deed uit de sterkten *Gennep*, *Gelder* en *Stevensweerd* zooveel troepen komen, als men slechts eenigzins kon missen, en verscheen den 2^{den} Augustus aan het hoofd van een korps van 20000 man te *Groot- en Klein Zundert* en te *Rijsbergen*, een uur gaans van het kwartier van Graaf *WILLEM*. Spoedig werden er hutten gebouwd, en veldwerken op de voornaamste accessen aangelegd, en dagelijks werd het kwartier van *Princenhage* door de vijandelijke ruiterbenden bestookt. De Prins deed daarop de stelling van *Gageldonk*, die het zwakste was, versterken, en stond gedurende veertien nachten in persoon met een gedeelte der troepen tusschen *Princenhage* en het Mastbosch, aan de schans *Papenmuts*, gereed om hulp te verschaffen, waar ze noodig zou zijn. Drie weken lang bleef de kardinaal werkeloos te *Rijsbergen*, zonder dat hij eenigen ernstigen aanval op de linie durfde ondernemen. Om eene afleiding te maken, trok hij met zijn leger naar *Heusden*, maar de Prins detacheerde een korps van omtrent 4000 man, om hem te vervolgen. De kardinaal staakte daarom de beweging, en trok naar de Maas; hij bemagtigde *Venlo* en *Roermond*. De Prins riep de gedetacheerde troepen naar *Breda* terug.

In den nacht van den 13^{den} Augustus werden de aanvalswerken wederom opgevat. De ingenieur *PERCEVAL* trok nogmaals met zijn 300 werkers uit, om bij *Ginneken* «den gront te breeken», zooals men toen het openen der loopgraven noemde. Er werd een sappe gemaakt van 500 pas lengte, tusschen de werkjes aan de Leije en

de zandbergen, waar een batterij werd gebouwd voor vier stukken, om het doen van uitvallen aan die zijde te verhinderen. Twee dagen later maakten de Engelschen links van de batterij een sappe van 76 roeden lengte door eene redoute gedekt. De Frauschen vervaardigden eene sappe van wat meerder lengte aan de regter zijde, mede aan het hoofd door een redoute verdedigd. De batterij kreeg nu een bewapening van 7 vuurmonden, en de sappen werden gebragt op een breedte van 12 voeten, om er met voertuigen en geschut doorheen te kunnen. Het vuur van de belegerden schijnt gedurende de eerste werkzaamheden nog al hinderlijk te zijn geweest, want de sappen, die toch niet gerigt waren naar de vestingwerken, moesten door kandelaars en fascines tegen de uitwerking van het vuur worden beveiligd (1).

In den nacht van den 18^{den} trokken de kolonels HAUTERIVE en MORGAN ieder met 10 kompagnïen in de loopgraven. In elke nadering werden ongeveer 250 man aan den arbeid gezet. De Engelschen verlengden hunne sappe 72 roeden, de Franschen, die eenige werkers meer hadden, 80 roeden. Aan de einden werden groote logementen of wapenplaatsen gemaakt. De belegerden onderhielden een hevig vuur, vijf of zes man kwamen om te alarmeren, doch werden natuurlijk gemakkelijk weêr teruggewezen. Lord MORGAN, die als oudste kolonel het bevel voerde, werd daarbij „in zyn broeck geschoten“. Den volgenden nacht, te 3 ure, deden de belegerden een uitval; hun doel was, de loopgravenwacht in de Fransche nadering af te snijden, doch ze werden zóó wel ontvangen, dat ze spoedig weêr moesten afstrekken. Een Spaansch sergeant, die zich bij dien uitval zeer dapper had gekweten en gekwetst was blijven liggen,

---

(1) De schetsteekeningen der blinderingen voor sappen en andere dekkingsmiddelen, in het Journaal van BOXHORN gegeven, zijn slechts kopijen van die, welke voorkomen in het werk van SPECKLE van 1630, en worden daarom hier niet medegedeeld. Dergelijke zaken zijn ook te vinden bij DÖGEN, enz.

ontving van den Prins — »soodanigh beminde Syne Hoogheyt valeancije'' — eene vereering van 4 dubbele pistoletten.

Gedurende den wapenstilstand, die gesloten werd, om de belegerden het lijk van een gesneuveld kapitein te laten zoeken, zond de Prins den ingenieur PERCEVAL, gekleed als een sergeant en met een hellebaard op schouder, om te trachten de vestingwerken te verkennen. De Gouverneur van *Breda* had een dergelijk denkkeeld ten uitvoer gelegd. De beide vermomde sergeanten geraakten in gesprek met elkander. De Spanjaard wilde aan zijn tegenpartij eene beleefdheid bewijzen, en deed uit het hoornwerk een flesch rijnwijn en goed Bredaasch bier aanrukken. Er werd gedronken op het welzijn van den Prins, van den kardinaal, en de Spanjaard informeerde met belangstelling naar de gezondheid van den ingenieur PERCEVAL, die zoo-doende genoodzaakt was »syn eyghen ghesontheyt bescheyt te doen''. Des avonds werden de beide naderingen nog een 60 roeden verlengd en van groote wapenplaatsen voorzien. Men was nu slechts op een afstand van twee of drie steenworpen van het hoornwerk verwijderd. — Tot de aflossing werden van ieder regiment 30 man gekommandeerd om te werken. Men vorderde in den volgenden nacht weder 23 roeden; aan het eind van de sappe werd een zigzag gemaakt van 10 roeden lengte, zoodat men nu slechts 3 roeden van de gracht verwijderd bleef. In deze nadering werd een batterij voor 12 stukken gemaakt. De aanvallers werden echter zeer gekweld door het musketvuur, doch men ziet wel, dat men door 't ge-weervuur van dien tijd het maken van loopgraven niet kon verhinderen, want in vijf nachten was men genaderd van de rivier de Leije tot bij den grachtsboord van het hoornwerk. — Uit de dagverhalen blijkt niet, dat men bij den aanleg van deze werken door geschutvuur is gehinderd.

Ondertusschen had ook Graaf HENDRIK CASIMIR een geregelden aanval tegen het hoornwerk voor 't kasteel onder-

nomen. Aan het eind van de eerste nadering werd een groote wapenplaats en een batterij gebouwd. De nadering werd vervolgens in tweeën gesplitst; de eene tak was gerigt naar het hoornwerk, de andere naar de gracht.

Ook de veldmaarschalk Graaf WILLEM *van Nassau* ondernam een aanval tegen het hoornwerk voor de Haagdijsche-poort. Er werden twee batterijen aangelegd, de eene bij een schorsmolen bij den weg naar *Princenhage*, de andere tusschen het Huis te Zuylen — op de plaats van het tegenwoordige kerkhof — en de stad. Van daar gingen twee naderingen uit; ze werden gemaakt onder bescherming van eene loopgraafwacht van 1000 man.

Om de naderingen van de Engelschen en Franschen voor de Ginneken-poort met elkander in verbinding te stellen, werd nagenoeg evenwijdig aan de gracht van het hoornwerk een loopgraaf gemaakt, alzoo een soort van parallel. In den regel werden de sappewerken aanbesteed. De eerste ingenieur in de Engelsche sappe was kapitein WATKENS; sergeant ADAMS was »meester van de sappe». Hij had 27 sappeurs aangenomen, die van wege de Staten ieder 2 Rijksdaalders daags ontvingen. Men was nu ook zoo nabij gekomen, dat men bij den arbeid last begon te krijgen van de handgranaten. Ook vielen er van tijd tot tijd groote granaten in de sappen, maar de uitwerking van het worpvuur was aan beide zijden onbeduidend. Het meeste last had men van 't geweervuur, zoodat men genoodzaakt was de sappen door blinden te dekken. Het bewapenen der batterijen ging daarentegen nog al gemakkelijk. De batterij voor twaalf stukken was in drie dagen tijds gereed en gewapend met zes halve kartouwen, daarenboven maakte men nog een batterij voor acht stukken, een voor vier en een werpbatterij voor twee mortieren. De meeste belegeringsbatterijen werden aangelegd in 't verlengde van de lange takken der hoornwerken of van de bedekte wegen daarvoor, en moesten dus dienen, om die lijnen te enfileren. »Ons kanon,

— zoo schrijft HEXHAM — speelde geweldiglyk op het Ginnekens bolwerk en langs den wal, om des vyands stukken te dismounteren”.

In den avond van den 6^{den} Augustus, op het oogenblik dat Graaf HENDRIK *van Nassau*, kolonel van het Noord-hollandsch regiment, de aflossing der loopgravenwacht in de werken van Graaf WILLEM kommandeerde, deed de vijand een uitval met 200 man. Er had een hevig gevecht plaats; kapitein VERSCHUER, die het bevel voerde in de sappe, ontving 14 wonden. Spoedig echter werden de Spanjaarden teruggedreven en de loopgravenwacht vervolgde den vijand tot buiten de sappen. Men streed piek tegen piek, zwaard tegen zwaard; de Engelsche vaandel-drager HAMILTON »grabbelde hand tegen hand met een van de vyandelyke officieren en sloeg hem dood”. — Zoodra de troepen weër naar binnen getrokken waren, liet de Gouverneur FOURDIN verzoeken, een gekwetst officier te mogen opnemen. Het was de overste CANTELINS (1), die, in boeren-kleederen vermomd, in de stad had weten te komen en bestemd was, om het bevel op zich te nemen, als FOURDIN mogt komen te vallen. Hij overleed twee dagen later aan zijne wonden.

In dien tijd scheen het de gewoonte, om de sappeurs des nachts bij licht te laten werken. In den nacht van den 26sten Augustus kwamen twee mannen met lange vuur-roeren gewapend »kruypende op haer buyck van haer contrescarp” naar het sappehoofd. Zij konden bij het licht van den lantaren den werkmeester en nog een soldaat doodschieten. Des anderen daags werd last gegeven, de sappen met blinden te dekken. Er werden 200 musket-korven aangevoerd, en op den top der trancheën geplaatst. De loopgraven werden verder verdiept en verbreed. Den volgende dag kwam een kolonne van 200 man, om in de Fransche sappen, de dekkingen of blinden in brand te

---

(1) DÖGEN noemt hem CANTELMO. Blz. 80.

steken. Zij werd echter na een scherp gevecht teruggedreven, en men was in staat de sappe te voltooiën tot aan de contrescarp, waar eenige palissaden werden uitgenomen, die men den volgenden dag aan den Prins ten geschenke zond. Hij schonk den brenger tot belooning een pak nieuwe kleeren. Men vond bij deze gelegenheid een paar vijandelijke mijnovens, die echter niet geladen waren. — De Engelschen ontvingen den volgenden dag gelijke belooning, toen zij de waterdiepte in de gracht voor 't hoornwerk hadden kunnen peilen, die slechts vier à vijf voet diep bevonden werd; wel een bewijs, dat er geen inundatie voor de vesting was gesteld. — In de wapenplaats, die in den bedekten weg van het hoornwerk werd gemaakt, plaatste men een paar mortieren, om het bastion aan de Ginneken-poort te bewerpen.

De naderingen waren nu zoo ver gevorderd, dat men op den laatsten Augustus het vervaardigen van een rijdsdam over de gracht kon ondernemen. De eerste poging mislukte; want men moest het werk opgeven, toen 16 arbeiders het leven hadden verloren en velen waren gekwetst. De Prins bood nu een som van 2500 Gulden aan voor het maken van den dam. Zes sappeurs van kolonel GORING namen het werk aan voor 1500 Gulden en huurden daartoe het noodige volk. De arbeiders, die het rijshout moesten aanvoeren, kregen 1000 Gulden. Den volgenden morgen waren de 22 sappeurs, die aan den dam hadden gewerkt, allen gesneuveld of gewond, en was de dam gevorderd tot op een afstand van 15 voet van het escarp-talud. Daar de dam niet van blindingen was voorzien, was men door het hevig geweervuur op het punt van het werk te moeten staken. Men had gerekend, dat men het werk gedurende den nacht zou kunnen voltooiën. Kolonel GORING deed nu in allerijl blinden van rijshout gereedmaken; hij beloofde aan 4 arbeiders ieder 250 Gulden, indien zij den dam zouden voltooiën, en deed de werkers ondersteunen door een hevig geweervuur uit de loopgraven.

Des middags om 12 uur was de dam gereed, doch de kolonel werd ongelukkig zwaar gekwetst, toen hij den mineur te werk wilde stellen.

Den volgenden dag begon men te sapperen langs den berm van het hoornwerk, en de mineur werd bij den saillant van het regter halve bastion van het hoornwerk aangezet. Dien dag kwam ook de dam van de Franschen gereed, waarbij echter de gezant, kolonel CHARNASSÉ, sneuvelde, toen hij eene verkenning wilde doen.

Het geweervuur uit het hoornwerk werd nu zóó hevig, dat de Prins aan de Engelschen en Franschen last gaf, te gelijktijd het aarden talud van het werk te beklimmen en bij dag een bekrooning te maken van een rij schanskorven boven op de borstwering. Maar de belegerden stelden zich dapper te weer. Ze wierpen de schanskorven om, hakten de spiesen door en verdedigden zich met knodsen, vlegels en handgranaten, zoodat de aanvallers genoodzaakt waren na een hevigen strijd terug te keeren. Nu beproefde men, de aarden borstwering in bres te leggen, door het doen springen van een mijnoven, doch de belegerden stelden den contra-mineur aan 't werk, die zijn mijngang zóó spoedig voortzette, dat hij door het vallen van een stuk grond, den aanvallenden mineur met zijn lantaarn aan het werk zag. De aanvalsgalerij moest daarop worden gestopt en een andere galerij ondernomen.

Des nachts deden de belegerden twee uitvallen: de eene van 150 man tegen de sappe op den berm van 't hoornwerk; daarvan werd onder een hevig vuur een stuk van twee of drie roeden geslecht; — de andere tegen de werkers aan den saillant van het hoornwerk. Deze uitval werd teruggeslagen door kapitein MONK, die 19 jaar later zou optreden als de geduchte tegenstander van MICHEL DE RUYTER.

Den 7^{den} September waren de mijnen der Engelschen en Franschen in de facen van het hoornwerk gereed.

Men liet ze springen in tegenwoordigheid van den Prins. Kapitein MONK bestormde aan het hoofd eener kolonne van 200 man de bres van de Engelschen. — Kolonel MAISONNEUVE beklom met evenveel Franschen de andere bres. De bezetting, sterk 200 man, moest wijken, en de bevelhebber, kapitein DE BERGÈRE, werd door den jongen ingenieur FRANCIS PERCEVAL gevangen genomen. In het gedrang vielen eenige Spanjaarden van de brug in de ravelijnsgracht en verdronken. Onverwijd werd nu langs de contrescarp van het aangevallen bastion een logement gemaakt. De verdedigers hadden omtrent 150 man verloren; de Engelschen hadden 17 gesneuvelden en 30 gekwetsten. Het verlies van de Franschen wordt niet opgegeven. Gedurende den wapenstilstand, die gesloten werd, om de lijken weg te voeren, rees eensklaps een man op, die in zijn hemd „een doode mans part had gespeeld”. Het was een Bourgondisch edelman, die als vaandrig bij de bezetting dienst deed. Hij werd krijgsgevangen gemaakt en kolonel GORING schonk hem een pak kleederen. En zoo was nu, na een strijd van slechts acht dagen, het hoornwerk, waarvan men zich zooveel had voorgesteld, genomen. Den volgende dag werd het bekroond en de toegangen naar achteren geblindeld. Op de contrescarp werden twee batterijen ieder voor 6 halve kartouwen aangelegd, om het maken van den overgang over de hoofdgracht te beschermen. Het maken van de galerijen werd aanbesteed. De galerij aan de nadering der Engelschen, die 40 roeden lang moest zijn, werd voor 17000 Gulden aangenomen; die aan de Fransche zijde moest 36 roeden lang zijn, en werd aangenomen voor 16000 Gulden. Voor iederen dag nawerkens zou 200 Gulden worden gekort.

Inmiddels waren de aanvalswerken aan de zijde van het kasteel zooverre gevorderd, dat Graaf WILLEM *van Nassau* reeds op den 10^{den} September last kon geven des nachts tot de bestorming over te gaan. Men moest het hoornwerk

openen door middel van eene mijn, een vlotbrug van biezen over de gracht werpen en onverwijd den aanval verrigten. De kolonne zou voorafgegaan worden door een luitenant, een sergeant en 50 man, met vuurroeren gewapend en voorzien van springstokken. Vervolgens moesten komen 230 musketiers en piekeniers, verdeeld in drie troepen, en eindelijk de werkers. Daar echter de mineurs door den vijand werden ontdekt, kon de bestorming op het bepaalde uur niet plaats hebben.

Den volgenden dag werd in 't gezigt van den vijand de biesbrug gelegd. Er werden twee mijnen aangelegd. De eene sprong des middags te 3 uur, doch ze blies achterwaarts uit en beschadigde de biesbrug zóó zeer, dat men moeite had er over heen te komen. De bestorming had echter in de opgegeven order plaats, maar men vond het hoornwerk op vier verschillende plaatsen van afsnijdingen voorzien, zoodat de aanvallers genoodzaakt waren terug te trekken. De vijand verdedigde de bres dapper met steenen, handgranaten, knodsen en vlegels, en trachtte ze door middel van rijbsossen te sluiten of althans er eenige dekking te verkrijgen. Ten tweeden male braken de aanvallers door de bres heen, doch ze werden weder teruggedreven. Toen echter voor de derde maal werd storm geloopt, moesten de verdedigers wijken. Ze werden verdreven uit eenige van de afsnijdingen, maar ze hielden in de linker afsnijding, een hooge „canon preuve” borstwering, door een wijde en diepe gracht gedekt, stand. Daar de aanvallers geen werkers bij de hand hadden, konden ze zich niet ingraven, en stonden ze zoo zeer bloot aan de werking van het vuur, dat ze moesten aftrekken met een verlies van 150 man, waaronder de luitenant-kolonel, die het bevel had gevoerd, 3 kapiteins, 3 vaandrags, 3 sergeanten en de ingenieur EGMONTs. Daar echter de verdedigers geen kans zagen, om het werk langer te behouden, verlieten zij het gedurende den nacht. De aanvallers namen er

onverwijd bezit van en ondernamen den aanleg van drie batterijen, een groote wapenplaats en eenige traversen.

Het verlies van de hoornwerken bragt bij de bezetting groote verslagenheid te weeg. Een paar dagen later werd een bode opgevangen, die belast was met een brief van den Gouverneur aan den kardinaal Infant, inhoudende dat men de stad niet langer kon houden dan 15 dagen.

Onder de bescherming van de batterijen, die vuurden tegen de stukken, die gezigt over de grachten hadden, werd nu met het bouwen van de galerijen aangevangen. De eerste werd gemaakt door de Franschen, over de gracht voor de regter face van het bastion van de Ginnekenpoort, de tweede door de Engelschen, over de gracht der linker face, en de derde door de troepen van Graaf WILLEM, over de gracht voor de regter face van het aangevallen bastion voor de Haagdijsche-poort. De galerijen moesten tegen het geschutvuur bestand en binnenwerks breed 9 voet en hoog 8 voet zijn. De gebindten stonden 2 à 3 voet van elkander; het ribhout, waaruit ze bestonden, was een halven voet dik. De bekleeding was van dennenhout. Van boven waren de galerijen met een laag grond van $1\frac{1}{2}$ voet dikte bedekt. In de zijden waren schieten lichtgaten. De zijwanden waren met zoden bekleed (1). De dammen, waarop ze werden aangelegd, waren van rijshout en aarde. De soldaten kregen voor het plaatsen van 100 bossen rijshout 14 Rijksdaalders. Toen dit werk op eenige plaatsen te moeilijk viel, liet men eenige booten, met rijshout en aarde gevuld en van schotvrije boorden voorzien, in de gracht brengen, om die aan het hoofd van den dam te doen zinken.

Gedurende het maken van de overgangen over de grachten ondervond de verdediger in hooge mate het bezwaar, dat voortsproot uit het hooge profiel van de

---

(1) Men vindt de teekeningen van dergelijke galerijen in de werken van SPECKLE. DÖGEN. Zie ook: *La Nouvelle Fortification de* NICOLAS-GOLDMAN. Leide, 1645.

vestingwerken en het gebrek aan een goede bestrijking der grachten. Om de werkers, die aan de dammen en galerijen arbeidden, te kunnen treffen, was men bij herhaling genoodzaakt, de standplaatsen van het vestinggeschut door ingraving te doen dalen. Men trachtte ook inborende schoten te verkrijgen, door het ligten van de staarten der affuiten. Het gelukte den verdediger slechts in den beginne, het maken van de galerijen te verhinderen bij de aanvalswerken van Graaf WILLEM, omdat deze geen batterijen bezat, die het geschut der vesting konden tot zwijgen brengen. De aanvalswerken van Graaf HENDRIK CASIMIR zijn niet zoover gevorderd, dat de overtocht der hoofdgracht kon worden uitgevoerd. Doch bij den hoofdaanval, aan de zijde van *Ginneken*, kon de verdediger door zijn geschut het maken van de overgangen wel bemoeijelijken, maar niet verhinderen. Tweemaal gelukte het hem van elke galerij een zestal gebindten omver te schieten, maar telkens werden die weér door andere vervangen. In het dagverhaal van HEXHAM staat als een merkwaardigheid opgeteekend, dat in één etinaal (16 September) de Engelsche galerij twaalfmaal door een kanonkogel getroffen werd; één van de kogels vloog van het eene eind van de galerij naar het andere, maar van de twaalf man, die er in werkten, werd slechts één gedood „door den wint van den kogel”. Wel trachtte de verdediger het werken aan de galerijen te verhinderen, door des nachts de naderingen door het uitsteken van brandende fakkels te verlichten, en door het plaatsen van musketiers achter de palissaden en doornen heggen op de bermen van het aangevallen bastion en de daaraan grenzende courtine, maar de aanvallers vuurden met 3 of 4 draken (3 ^{ers}), met musketkogels geladen, uit de galerij. Door dit kartetsvuur werd de bezetting van de bermen verdreven. Op het laatst van het beleg liet de Prins nog een paar batterijen aanleggen, — de eene op de borstwering van het hoornwerk, — de andere bij de wapenplaats in de

sappe, om het vestinggeschut, dat gezigd had op de galerijen, te démonteren. Door deze batterijen werd echter slechts één van de stukken des vijands tot zwijgen gebragt.

In den nacht van den 18^{den} September beproefde Graaf HENDRIK, om de halve maan naast het hoornwerk vóór het kasteel te bestormen. Men had hem berigt, dat de gracht slechts een diepte had van 3 voet. Bij de bestorming ondervond men echter, dat die diepte veel grooter was. De onderneming mislukte en men had een verlies te betreuren van 20 dooden en 30 gekwetsten. Later beproefde de Graaf, een dam te laten maken in de gracht van het hoornwerk, doch ook dit werk kon niet worden volvoerd. Men zette daarom de sappe voort tot aan het eind van de ravelijnsgracht, met het plan, om op deze plaats den overgang der gracht te beproeven. Op den 1sten October kwam eindelijk een houten schraagbrug over de gracht van het hoornwerk in gereedheid, en den volgenden nacht werd het hoornwerk en ravelijn door storm genomen.

Toen men bij den hoofdaanval met de galerij van de Franschen tot dicht bij den berm van het bastion genaderd was, liet men het gedeelte van de gracht, dat nog gedempt moest worden, naauwkeurig peilen. Een soldaat zwom, met een lont van bepaalde lengte om het lijf, over, en het bleek, dat de opening nog 4 roeden wijd en 3 voet diep was. Men beproefde toen, alleen den dam te voltoojen en het werk aan de galerij te staken, een bewijs, dat het vuur van den verdediger op de nadering slechts onbeduidend moet zijn geweest. Inderdaad gelukte het in den nacht van den 2^{den} October, den dam gesloten te krijgen. In den volgenden nacht kwamen ook de dam van de Engelschen en die van Graaf WILLEM in gereedheid. Oogenblikkelijk werden in het aangevallen bastion mijngangen geopend in de taluds van het werk. De mineurs werden daarbij door blinderingen van zware planken tegen het vuur van den verdediger beschut.

Op den 6^{den} October, des morgens te 7 uur, verscheen een tamboer der bezetting op het aangevallen bastion. Hij sloeg de chamade voor de Engelsche galerij, maar een onervaren soldaat schoot hem door zijn hoed. Daarop wendde hij zich naar de Fransche galerij. Een sergeant liet hem binnentreden, en de vijandelikheden werden gestaakt. De mijngalerij der Engelschen had toen een lengte verkregen van 12 voet, die van de Franschen van 18 voet. Achter de keel van het bastion en aan weërszijde van de poort, waren door den verdediger sterke gepalissadeerde afsnijdingen gemaakt met diepe grachten er voor (1). Men had in het bastion een contramijn aangelegd, maar de voorraad kruid bedroeg niet meer dan 1200 pond; daarvan was nog een gedeelte bedorven, en die hoeveelheid was inderdaad veel te gering, om een mijnoven te laden en de bestorming, die tegelijkertijd op twee of drie punten kon geschieden, af te slaan. De Gouverneur FOURDIN was dus wel genoodzaakt de vesting, na een dappere verdediging van 52 dagen na het openen der loopgraven, over te geven.

De kapitulatie, die aan de belegerden werd toegestaan was eervol. Ze is, even als de overeenkomst met de geestelijkheid en burgerij, te vinden bij AITZEMA. De zaken werden teruggebracht tot den staat, waarin ze zich vóór 1624 bevonden, en de burgerij verkreeg vrijheid van godsdienstoefening. Van weërskanten werden gijzelaars gesteld, en de Prins zond den ingenieur JAN VAN DEN BOSCH naar de vesting, om inventaris te maken van den krijgsvoorraad, en toe te zien, dat daarvan niets aan de burgers werd verkocht.

---

(1) HEXHAM zegt in zijn dagverhaal, dat er ook een afsnijding was aan de Haagsche-poort. Zijne woorden worden door AITZEMA op blz. 461 letterlijk overgenomen, maar op blz. 466 zegt dezelfde schrijver, dat aan het bastion *Ginneken* sterke afsnijdingen waren »maar aan de Haagsche-poort sonderlinge niet». Uit de bescheiden van het stedelijk archief blijkt, dat er op den 11^{den} September een coupure is gemaakt in den weg naar *Ginneken*, en een elftal huizen in de stad bij de poort zijn afgebroken. Eerst in 1645 zijn die huizen door het stedelijk bestuur met eene som van 6500 Gulden betaald.

Het verlies van den aanvaller bedroeg volgens HEXHAM, van de 246 vendelen die de belegering hadden bijgewoond, te zamen 850 dooden en 1550 gekwetsten. Men had 23150 kanonschoten gedaan en 520000 pond buskruid verbruikt. De kosten der belegering bedroegen een half millioen gulden. Volgens eene andere opgave bedroeg het getal dooden 820 en dat der gekwetsten 1284 (1). Het verlies van de belegerden zal omtrent 1500 man hebben bedragen (2).

Op den 11^{den} October des morgens te 11 uur trok de bezetting, sterk 2155 man, met slaande trom, vliegende vaandels, brandende lont en een kogel in den mond, de Bosch-poort uit. Ze voerde met zich 2 mortieren, 6 stukken grof geschut, 12 tonnen buskruid en een aantal karren met gekwetsten en kerksieraden, en werd, — daar er geen mannenkloosters te *Breda* werden toegelaten, — gevolgd door een aantal minderbroeders, preëkheeren, jesuiten, kapucijnen en andere geestelijken. De Gouverneur reed, daar hij de koorts had, in een koets de stad uit, doch buiten gekomen steeg hij te paard. Toen hij in de nabijheid van den Prins was gekomen, traden de beide krijgsbevelhebbers naar elkander toe en namen vriendelijk afscheid. De Spaansche troepen trokken over *Heusdenhout* den weg op naar *Mechelen*; die van den Prins marscheerden de stad binnen. Overal zag men de oranje vlag wapperen. De Prinses AMALIA, echtgenoot van den Prins, kwam met vele duizende menschen uit het omliggende land de gelukkige overwinning helpen viëren. In geheel *Nederland* werd een dankdag gehouden, en de Algemeene Staten lieten een gedenkpenning slaan.

(1) Journael ofte cort ende bondigh verhael van alle de ghedenckwaardigste gheschiedenissen die der voorgevallen zyn sedert het optrecken van syn vorstelycke ghenade ende altesa den Doorl. Prince van Orangien Frederick Hendrick tot de victorieuselycke overwinninge der stad Breda. *Amsterdam*, 1637.

(2) *Mémoires de Fred. Henri*, blz. 219. De schrijver begroot de sterkte van het garnizoen op 4000 man. Hieronder zullen dus de vendelen gewapende burgers gerekend zijn.

De kolonel FRANÇOIS DE L'AUBESPINE, Markgraaf van *Hauterive*, werd, niettegenstaande hij tot de R. K. kerk behoorde, aangesteld tot Gouverneur der stad. Het Spaansche stedelijk bestuur werd bedankt. CORNELIS AERTSEN, Heer van *Wernhout*, werd aangesteld tot Drossaert, JOHAN AERTSEN en M^r. WILLEM SNELLEN tot burgemeesters. De overste STEENKALF ontving het bevel over de bezetting, die een sterkte verkreeg van 7 vendelen ruiters en 30 vendelen te voet. De aanvalswerken werden geslecht en, door de verstandige maatregelen van het bestuur, traden weldra kalmte en rust in de plaats van het oorlogsgeweld.

De eenige belangrijke maatregel, die voorgesteld werd, door de gecommitteerden tot de secreete besognes, die in het leger en te *Breda* waren geweest, was »om tot bewaringe van *Breda* tot *Terheyden* aanteleggen een Royaal Fort ende een of twee tusschenbeide, waartoe men zou noodig hebben een som van 200000 Gulden». Daarentegen zouden tusschen *Heusden* en *Bergen op Zoom* geen gewapende schepen meer worden gestationneerd. Beide voorstellen werden door de Staten aangenomen.

Wanneer wij nu de twee belegeringen van *Breda* in 1624 en 1637 met elkander in vergelijking brengen, dan treft het ons in de eerste plaats, dat SPINOLA evenveel maanden gebruikte, om de vesting te nemen, als Prins FREDERIK HENDRIK weken daartoe noodig had. De geschiedenis levert inderdaad slechts weinig zulke doorslaande bewijzen op, dat bij den aanval van vestingen alles wordt beheerscht door den geest van den bevelhebber, want het is hoofdzakelijk aan het verschil van inzichten van de twee krijgslieden toe te schrijven, dat de uitkomst in den laatsten worstelstrijd zooveel spoediger werd verkregen dan in den eersten. Bij de vergelijking staan beide beroemde krijgsoversten voor een zelfde vesting, want de werken hadden in een tijdsverloop van 12 jaren geen noemenswaardige veranderingen ondergaan, en gedurende

dien tijd had ook de kunst van den oorlog geen belangrijke vorderingen gemaakt.

Bij den opmarsch reeds zien we SPINOLA met zijn leger een maand lang te *Gilze* dralen, eer hij kon besluiten tot de berenning en het maken van zijn circumvallatie-linie, en toen hij eindelijk daartoe overging, had de Gouverneur van de vesting tijd gehad haar van het noodige te voorzien en de inondatiën te doen stellen. FREDERIK HENDRIK daarentegen viel even als een stortvloed in twee dagen tijds van de Zeeuwsche stroomen voor *Breda*; zonder uitstel wierp hij zijne liniën op, damde de beide rivieren boven de stad af en ontnam alzoo niet alleen aan den verdediger zijn krachtigste verdedigingsmiddel, het water, maar hij deed datzelfde water voor zijne liniën klimmen »tot dat het stond als een zee», en dekte daardoor zijne werken voor den aanval van het ontzettingskorps.

SPINOLA belette den verdediger het doen van aanvallen, door het maken van een contravallatie-linie van meer dan 3 uren gaans in omtrek. FREDERIK HENDRIK vatte onbeschoornd den stier bij de hoornen, en verdeelde door het maken van zijne drie naderingen de magt van de bezetting zóó zeer, dat ze buiten staat was krachtige en talrijke uitvallen te doen.

Gedurende den loop van de belegering toefde SPINOLA weken en maanden werkeloos tusschen zijne liniën. Wel deed hij een tweede contravallatie-linie — inderdaad een tweede parallel — aanleggen, maar hij maakte van zijn geschat een zoo spaarzaam gebruik, dat, toen hongersnood en ziekten den verdediger tot de overgave dwongen, de soldaten der bezetting hem moesten aansporen, met meer nadruk te vuren. FREDERIK HENDRIK daarentegen wierp batterij naast batterij, en noodzaakte door zijn rusteloozen arbeid en zijn 25000 kanonschoten de bezetting in 55 dagen tijds tot de overgave.

Door het langdurig verblijf van een groot getal troepen in den winter voor *Breda*, leden de soldaten van SPINOLA

veel gebrek en ellende. Boombladeren en heide moest aan de paarden worden voorgelegd, en het vleesch van gestorven dieren strekte den krijgsman tot voedsel. Daardoor verlieten velen de gelederen, en na de inneming was het leger der Spanjaarden zóó verzwakt, dat het niets van belang meer kon ondernemen. De troepen van den Prins werden daarentegen goed verzorgd en gevoed, en ondanks het ernstige van den strijd, bedroeg het verlies aan dooden en gekwetsten te zamen slechts één van de zestien man. Na de verovering der stad was de krijgsmagt der Staten even strijdvaardig als te voren.

De Spaansche bevelhebber had voor de belegering eene som noodig van 8 millioen Gulden, en bragt daardoor het bestuur te *Brussel* zóó zeer in het naauw, dat men genoodzaakt was de Koninklijke domeinen te verpanden, en buiten staat om de wonde aan de krijgsmagt geslagen te heelen. **FREDERIK HENDRIK** had slechts een zestiende van die som noodig, om zijn doel te bereiken, en oogenblikkelijk na de belegering waren de Staten bij magte aanzienlijke sommen beschikbaar te stellen tot het aanleggen van werken langs de Mark.

Dadelijk bij zijn intogt in *Breda* maakte **SPINOLA** een groot deel van de inwoners van zijne zaak afkeerig, door het beletten van de Hervormde godsdienstoefening. Een aantal welgestelde burgers verliet de stad, honderden huizen raakten ledig, en armoede en kommer werd het deel van de ongelukkige bevolking. Prins **FREDERIK HENDRIK** gaf volkomen vrijheid van godsdienstoefening, en wist door de aanstelling van een Gouverneur, die de Roomsche-Katholieke godsdienst beleed, het vertrouwen te doen wederkeeren, zoodat de bevolking weldra haar vorig cijfer had bereikt, en handel, nijverheid en welvaart begonnen te herleven.

Het is alzoo met het volste regt, dat de krijgsgeschiedenis den eerepalm heeft toegereikt aan den grooten stedewinger boven den Spaanschen krijgsman. De belegeringen van *Breda* leveren ons een duidelijk bewijs,

dat doortastende en actieve maatregelen in den vesting-oorlog niet zelden spoediger en met minder bezwaren tot het doel voeren, dan de passieve maatregelen der voorzigtigheid in staat zijn te doen.

Maar uit één oogpunt beschouwd komen toch de beide belegeringen wél met elkander overeen; het is namelijk, dat beide beschouwd dienen te worden, als op zichzelf staande feiten, die geen noodzakelijken schakel vormen in een zamenhangende reeks van krijgsoperatiën. SPINOLA belegerde *Breda*, niet om zich een weg te banen naar *Holland*, maar om wraak te nemen over het mislukken van 't beleg van *Bergen op Zoom* en om aan zijne dolzinnige troepen bezigheid en voordeel te verschaffen. FREDERIK HENDRIK besloot tot den aanval, omdat hij door tegenwinden belet werd naar *Duinkerken* te stevenen.

Wanneer wij nu de dienst, die de vesting *Breda* in onze dagen zou kunnen doen bij de verdediging des Vaderlands, zouden willen leeren kennen uit de geschiedenis der jaren 1624 en 1637, dan mogen wij daarbij niet voorbijzien, dat ten tijde van FREDERIK HENDRIK de krijgskunst het nog als een hoofdzaak beschouwde, wanneer men aan den vijand zijne sterkten ontnam. Prins WILLEM III echter heeft eene geheel andere wijze van oorlogvoeren in het leven geroepen. Eerst onder zijn bestuur zijn de vestingwerken van *Breda*, voor zoover de ligging van het land en de stand van het water het gedoogden, in verband gebracht met de andere verdedigingsmiddelen langs onze zuidelijke grenzen.

Een groot bezwaar, waarmede men bij de weder in bezitneming van *Breda* te kampen had, was het gebrek aan woningen voor het talrijke garnizoen. Hoewel men in den winter van 1637—38 een groot aantal manschappen onder dak bracht in de barakken, wachthuizen en kerken, moesten nog velen onder den blooten hemel blijven bivouackeren. Van stadswege werden aanzienlijke

hoeveelheden turf aan de troepen verstrekt, maar eerst in 1639 kon men op behoorlijke wijze in de huisvesting voorzien, toen de stad eene som van 15000 Gulden van de Staten ontving voor serviesgeld en logement der bezetting.

De gebreken aan de fortificatiën, die het gevolg waren van de belegering, werden spoedig hersteld. Het wegruimen der dammen uit de grachten is bij aanbesteding uitgevoerd en met andere herstellingen door de stad bekostigd. In het jaar 1639 werden ook de verdedigingswerken bij *Terheyden* aanbesteed. De aardewerken hebben 94000 Gulden gekost, en de poorten, wachthuizen, bruggen en barakken waren op een ton gouds begroot; deze metselwerken zijn echter niet in uitvoering gekomen. De ontwerpen zijn vervaardigd door den ingenieur JAN VAN DEN BOSCH. Kolonel HAUTERIVE kommandeerde gedurende de uitvoering een korps troepen van 60 kompagnïën, dat bestemd was, om de arbeiders te beschermen tegen den aanval van Spaansche benden.

Volgens de overeenkomst, die met de stad gesloten was, moesten alle uitgaven, die tot onderhoud van de vestingwerken en van het garnizoen gedaan werden, door de Staten worden vergoed. Daarom werd vastgesteld (1), dat jaarlijks eene som van 21000 Gulden verstrekt zou worden uit de opbrengst der gemeene middelen, »om daaruit te becostigen, de oncosten en reparatiën van bruggen, poorten, corps de gardien, sentinelhuysen ook van vuur en licht in de wachten». Deze overeenkomst werd op aanbeveling van den Prins in 1643 voor vier jaren vernieuwd. Later werd ze bij herhaling, dan eens voor langer dan weër voor korter termijnen, verlengd tot in 1702. Telkens werd toegestaan, dat men $\frac{1}{4}$ gedeelte van de opbrengst der gemeene middelen, eene belasting die verpacht werd, mogt inhouden, met nog 2, 3 of 5000 Gulden daarenboven, maar altijd zóó, dat men kon

(1) Register der Resolutien der H. M. Heeren Staten Generaal der Vereenigte Nederlanden, van 6 Feb 1642.

rekenen op eene subsidie van 21000 Gulden 's jaars. Wij komen in 't vervolg op het onderhoud der militaire gebouwen terug.

Gedurende de laatste jaren van onzen kampstrijd tegen *Spanje* viel er te *Breda* niet veel belangrijks voor. Het spreekt van zelf, dat men de stad met veel zorg bewaakte en dat de garnizoensdienst streng werd verrigt. Dagelijks had men niet minder dan 50 wachten te betrekken. Men kan dus wel nagaan, dat de som, die men voor vuur en licht in de wachten had uit te geven, nog al belangrijk was; in den regel werd jaarlijks eene hoeveelheid van 47650 ton turf verstrekt.

Ingevolge het tractaat in 1653 met *Frankrijk* gesloten, mochten de Staten geen vrede noch bestand sluiten met *Spanje*, dan gezamenlijk en in overeenstemming met dat Rijk. Niettegenstaande de duidelijke bepaling van dit contract, helde toch de groote meerderheid in de Staten tot het sluiten van een afzonderlijken vrede over, en toen Prins FREDERIK HENDRIK op den 14^{den} Maart 1647 in 63-jarigen ouderdom overleed, kon zijn zoon Prins WILLEM II, die op zijn 21ste jaar zijn vader in zijne verschillende waarigheden opvolgde, het sluiten van den vrede niet verhinderen. Na herhaalde doch vruchteloze pogingen, om *Frankrijk* en *Spanje* te verzoenen, werd tegen de bepalingen van het tractaat in, met *Spanje* vrede gesloten, die den 16^{den} Mei 1648 te *Munster* en den 3^{den} Julij in de *Nederlanden* plegtig werd afgekondigd. Daarbij werd vastgesteld, dat 's *Hertogenbosch*, *Breda*, *Bergen op Zoom* en eenige andere plaatsen in *Brabant*, *Vlaanderen* en *Limburg* aan de Staten zouden komen. De landen, die door Prins FREDERIK HENDRIK veroverd waren, kwamen alzoo als wingewesten en een gemeen eigendom der Unie onder het onmiddellijk beheer van den Raad van State, en kregen daardoor den naam van *Generaliteitslanden*. De baronij van *Breda* maakte nu in 't vervolg een deel uit van *Staats-Brabant*.

Naauwelijks had men vrede gesloten met *Spanje*, of de binnenlandsche verdeeldheden namen een aanvang. Er ontstond twist over het afdanken van krijgsvolk. Velen wilden de toenemende magt van *Holland* breidelen, — de Prinsgezinden verlangden oorlog met *Spanje*, omdat ze den gesloten vrede als een bondbreuk met *Frankrijk* beschouwden; deze en andere redenen werkten mede, om groote oneenigheden te weeg te brengen. Het gevolg van den twist over het wegzenden van soldaten was, dat de krijgstucht zeer leed en dat de burgerij vooral in de grensplaatsen veel last had van het krijgsvolk. Reeds op den 4^{den} Mei, en dus nog vóór het sluiten van den vrede, was de losbandigheid van het garnizoen van *Breda* zóó groot, dat de burgemeester SNELLEN den Gouverneur verwittigde, dat het serviesgeld van 1000 Gulden, dat hij jaarlijks van de stad genoot tot courtoisie en recognitie ten inzichte van goede diensten die men van denzelfen in conformiteit van zijne beloften verwachtede was”, niet meer zou worden uitbetaald, wanneer de soldaten zooveel overlast aan de burgerij bleven doen, want dat de krijgslieden poorters neringen en ambachten uitoefenden, en zelfs straffeloos huizen in bezit namen, en dat, wanneer hierop niet dadelijk orde werd gesteld, »men oock sodanighe beswaerelycke provisionele en gratuite recognitie niet en sal continueren”. Eerst in Augustus 1631 zijn de oneenigheden tusschen de provinciën en steden over het afdanken van krijgsvolk tot een einde gebracht door de groote vergadering van afgevaardigden, onder presidium van JACOB CATS. Tengevolge van de daaruit voortvloeiende vermindering van de garnizoenen der frontiersteden werd het aantal wachten, die te *Breda* betrokken moesten worden, op 32 teruggebracht. Uit Bijlage XXXII kan men zien, welke verschillende punten van de vesting gedurende den vrede werden bezet.

De voornaamste voorvallen, die na de inneming te *Breda* plaats hadden, oefenden in den regel slechts

geringen invloed uit op de militaire aangelegenheden en behoeven daarom hier slechts kortelijk te worden vermeld.

In 1646, een half jaar vóór het overlijden van Prins **FREDERIK HENDRIK**, werd opgericht de Illustre school in het klooster van St. Katharinadal, thans de kloosterkazerne. De nonnen van dat gesticht zijn bij deze gelegenheid met hun goedvinden verplaatst naar *Oosterhout*. Bij de school werd een 7-tal hoogleeraren aangesteld; men verbond een plantentuin, een rijschool en eene ontleedkamer aan die inrigting, doch ze ging bij gebrek aan leerlingen, na een bestaan van slechts 25 jaren, bij besluit van Prins **WILLEM III** van 2 Februarij 1669, weér te niet.

Op den 7^{den} Januarij 1650 deed Prins **WILLEM II** zijne plegtige intrede als Heer van *Breda*. Hij ontving bij gelegenheid van zijne blijde inkomste van de stad een geschenk van 12000 Gulden, doch daar hij reeds op den 6^{den} November van datzelfde jaar overleed, kon hij weinig invloed uitoefenen op de welvaart der stad. Acht dagen na zijn overlijden beviel zijne weduwe **MARIA STUART**, dochter van **KAREL I**, Koning van *Engeland*, van een Prins, die de namen ontving van **WILLEM HENDRIK**, en die bestemd was, om als **WILLEM III** een der grootste mannen te worden, waarop ons Vaderland roem mag dragen. De jonge Prins werd gesteld onder voogdijschap van zijne moeder. Na haar overlijden in 1660 werd die taak opgedragen aan Prinses **AMALIA**, de weduwe van **FREDERIK HENDRIK**.

Gedurende de eerste stadhouderlooze regering, onder bestuur van **JOHAN DE WITT**, werd de landmagt der Republiek schromelijk verwaarloosd. De officiersplaatsen werden weggeschonken aan begunstigden of voor geld verkocht. De sterkten van den Staat, vooral aan de landzijde, werden niet of slecht onderhouden, en de vesting *Breda*, een van de belangrijkste frontiersteden, geraakte met ieder jaar meer en meer in verval.

Onder de voogdijschap van Prinses **MARIA** werd het kasteel van *Breda* tot verblijfplaats afgestaan aan **KAREL II**

van *Engeland*. Deze vorst, die na de nederlaag van *Worchester* (3 September 1651) uit *Engeland* was gevlugt, had gedurende eenigen tijd verblijf gehouden in *Parijs*, *Keulen* en *Brussel*. Toen echter zijne uitzigten op het herkrijgen van de kroon begonnen te verbeteren, kwam hij, om digter bij de hand te zijn, naar *Breda*. Nadat *MONK* en *GRANVILLE* aan de officieren van het Engelsche leger en aan het Parlement de brieven van *KAREL* hadden voorgelezen (1), die in de geschiedenis den naam dragen van de Koninklijke Vrijheidsbrieven van *Breda*, werd de Koning uitgenoodigd, om naar *Londen* weder te keeren, en eene kroon te aanvaarden, die hem door regt van geboorte toekwam, doch die hij door zijn losbandig en zedeloos leven nimmer had moeten dragen. Het behoeft schier niet te worden vermeld, dat, zoodra de Koning te *Breda* goede tijdingen ontving, niet minder dan 300 aanzienlijke personen met hun gevolg en vergezeld van een drom van fortuinzoekers en indringers naar *Breda* ijlden, om zich „met Z. M. te vermaecken weghens de gelukkige verandering van syn fortuyn” (2). In de stad hadden er allerlei vrolijke partijen plaats, die echter geheel in de schaduw gesteld werden door de prachtige feesten, die te 's *Gravenhage* door de Staten van *Holland* werden gegeven, en waarvan de Koning getuigde, dat hij aan geen der hoven, die hij had bezocht, zulk een praal en luister had gezien.

Een gevolg van het onthaal en de gastvrijheid die de Engelsche Koning te *Breda* had genooten, was, dat bij Parlements-acte van den 10^{den} October 1660 werd bepaald, dat de stad *Breda* met een eigen schip handel mogt drijven op *Londen* en op alle andere Engelsche plaatsen

---

(1) *SCHLOSSER's Wereldgeschiedenis*, 15de Deel, *Rotterdam*, 1857.

(2) Verhael in forma van Journael vande reys ende 't vertoeven van de seer doorluchtige ende machtige Prins Carel de II Koning van Groot-Brittanniën &c. In het Fransch, Hollandsch en Engelsch uitgegeven te 's *Gravenhage*, bij *ADRIAEN VLACK*, 1660.

in en buiten Europa, onder gelijke privilegiën van tollën en regten als de Engelschen zelve. Het ligten van de Parlements-acte kostte aan de stad eene som van 500 Gulden, doch de handel heeft door de volgende oorlogen weinig voordeel kunnen trekken van dit voorregt.

Voor de Republiek waren de feesten en gastmalen, ter eere van den ellendigen Koning gegeven, even nutteloos. Reeds in 1661 werden op de westkust van *Afrika* door de Engelschen gewelddadigheden op Nederlanders gepleegd. In 1663 verklaarde *Engeland* den oorlog aan de Republiek. In het volgende jaar geraakte ook *LODEWIJK XIV* met *Engeland* in oorlog, maar het kwam niet tot een vereeniging van de Nederlandsche en Fransche vloten. De zeeslagen van *DE RUYTER*, het verbond der Staten met *Denemarken*, de pestziekte en de brand van *Londen* gaven echter spoedig aanleiding tot het aanknoopen van vredesonderhandelingen. *KAREL* trachtte de gevolmagtigden te 's *Gravenhage* te doen zamenkomen, in de hoop om dan gelegenheid te vinden tot het bewerken van een omwenteling, ten voordeele van den Prins, doch de partij van *DE WITT* zorgde, dat *Breda* daartoe werd aangewezen. Daardoor was het, dat de gemagtigden van *Engeland*, *Frankrijk*, *Nederland* en *Denemarken* onder bemiddeling van *Zweden* in deze stad te zamen kwamen. Er werd klem aan de onderhandelingen bijgezet door den beroemden togt naar *Chattam*, zoodat de vrede reeds op den 23sten Julij 1667 kon worden gesloten. De beraadslagingen werden gehouden op de groote zaal van 't kasteel, doch de onderteekening had plaats ten huize van *D^r. Du-long*, die toen de huizen bewoonde in de *St. Catharinastraat*, *D*, 97 en 98. Bij de afkondiging van den vrede hadden er weër allerlei feesten en vertooningen plaats, die aan de stad veel geld hebben gekost en toch door velen met beklemde harten zullen zijn bijgewoond, omdat de stad toen juist geteisterd werd door aanstekelijke ziekten, waardoor veel menschen ten grave daalden. De

stads-rekeningen vermelden, dat de pestmeesters voor hunne goede zorgen eene belooning ontvingen van 1488 Gulden 18 stuivers.

In 1668 werd Prins WILLEM III meerderjarig. Hij deed den 17^{den} November zijn blijde inkomst als Heer van *Breda*, en werd op de gewone feestelijke wijze ontvangen. Twee jaar later op den 28sten Maart 1670 overleed de Gouverneur DE HAUTERIVE. Hij werd in zijne betrekking te *Breda* opgevolgd door FREDERIK van *Nassau*, Heer van *Zuilestein*, generaal der infanterie, een natuurlijken zoon van Prins FREDERIK HENDRIK (1).

Bij den oorlog, die op den 7^{den} April 1672 door de Franschen en Engelschen aan de Republiek werd verklaard, en waarbij later nog *Keulen* en *Munster* tegen ons optraden, bleef *Breda* gelukkig buiten de operatielijnen des vijands. De vijandelijke legers, meer dan 100000 man sterk, traden, voor 't eerst met de bajonet op 't geweer, aan de oostzijde van ons land over de grenzen en trokken den 12^{den} Junij bij het tothuis bij *Lobith* over den Rijn. De eenige bondgenoot, waarop de Republiek kon rekenen, was *Spanje*, omdat de belangen van dat Rijk volkomen dezelfde waren als die van de Staten. Het verbond, dat den 18^{den} Maart met den Spaanschen Landvoogd, Graaf DE MONTEREY, gesloten was, hield in, dat, wanneer de Republiek werd aangevallen, *Spanje* 3000 ruiters zou afzenden; daarentegen zou de Republiek 13 regementen infanterie leveren als de Spaansche Nederlanden werden aangevallen. Verder werd overeengekomen, dat men de troepen zou kunnen terugroepen, als het land, dat ze gezonden had, zelf werd aangetast. Behalve de ruitery werd in 't laatst van Junij door MONTEREY versterking van infanterie en van kavallerie gezonden naar de grensvestingen in *Noord-Brabant* en *Zeeuwsch-Vlaanderen*.

De vestingwerken van *Breda* verkeerden toen in een

---

(1) De commissie is van 2 April 1670.

allerongelukkigsten toestand. Op den 10^{den} en 13^{den} Mei hield de Gouverneur de eerste inspectie van den bedekten weg en van de sluizen aan de Vucht. Volgens een schrijven van de gedeputeerden der Hoog Mogenden van den 26sten Mei had men toen; om *Breda* te kunnen verdedigen, nog noodig eene bezetting van 5520 man infanterie en verder 300000 £ kruid, 240000 £ lont, 20000 palissaden, 3200 granaten, 6 halve kartouwen (24 £^{ers}), 4 mortieren en allerlei soort van levensbehoefden (1). Tengevolge van dat schrijven werd de kapitein-ingenieur DUMONT met zijn zoon en nog een ander persoon naar *Breda* gezonden, waar hij in de eerste dagen van Junij aankwam. Hij liet grachten uitbaggeren, palissaden stellen, een houten paardenstal op het Nonnenveld opslaan en de noodzakelijkste werkzaamheden verrigten, die bij een in staat van verdedigingstelling noodig zijn. Hij genoot voor zijne diensten eene bezoldiging van 6 Gulden daags, benevens huisvesting en voeding bij de gedeputeerden. Maar reeds den 24sten Julij werd de ingenieur naar *Holland* verplaatst, waar hij gebruikt werd bij het in orde brengen van de verdedigingswerken van *Amsterdam*, *Nieuwerbrug* en de *Goejan-Verwellesluis*. Den 28sten Julij kwam de Prins te *Breda*, maar toen moest er nog veel gedaan worden. Veel haast schijnt men trouwens ook niet gemaakt te hebben, want op den 3^{den} September inspecteerde de burgemeester BERNAGE en de secretaris den bedekten weg, om na te gaan, of het niet voordeliger zou wezen, wanneer men de verdere werkzaamheden bij aanbesteding deed verrigten.

Het grootste gedeelte van de bezetting van *Breda* was bij resolutie van de H. H. M. van 13 Mei 1672 bestemd, om een deel te maken van het veldleger. Daardoor bestond het garnizoen gedurende den oorlog, behalve uit

---

(1) VAN SYPESTEYN EN DE BORDES. De verdediging van Nederland in 1672 en 73, 's Gravenhage, 1850.

eenige kompagniën schutterij, uit 900 man Spaansche hulptroupen. Deze laatsten werden gekommandeerd door den Prins DE VAUDEMONT, en bestonden uit twee regimenten te paard en te voet, onder bevel van den ritmeester PARMELJOE en van den kolonel VAN WEIBNOM, dien we later als Gouverneur van *Breda* zullen leeren kennen. De soldaten logeerden in de wachthuizen en kerken, of werden bij de burgers ingekwartierd. De krijgstucht schijnt nog al wat te wenschen te hebben overgelaten, want de burgerij hief voortdurend groote klagten aan. De eenige, dien men nog al wat verdienen liet gedurende het verblijf van de Spanjaarden, was meester HANS, de scherpregher, ofschoon hij niet te zwaar betaald werd voor zijne moeite. Voor het vijfmaal pijnigen van twee Spaansche soldaten b. v. ontving hij niet meer dan 22 Gulden.

Een groot verlies leed de stad door het overlijden van den Gouverneur VAN ZUILESTEIN, die op den 12^{den} October 1672, na een gevecht van 3 uren, met 18 wonden bedekt, sneuvelde bij de verdediging van den post aan de 's Gravensloter molen bij *Woerden*. Zijne betrekking te *Breda* werd *ad interim* waargenomen door den heer WALENBURG, maar op den 29sten October 1672 werd tot Gouverneur aangesteld de Rijn- en Wiltgraaf, kolonel KAREL FLORENTIJN, die vroeger te *Breda* in bezetting had gelegen. Hij was een zoon van FREDERIK MAGNUS, Rijngraaf, Graaf van *Salm* en Gouverneur van *Maastricht*. WILLEM III was den jongen Graaf zeer genegen, doch hij schijnt weinig te *Breda* geweest te zijn. Bij den slag van *Senef* ernstig gewond, sneuvelde hij bij de belegering van *Maastricht* in 1676.

De Fransche troepen, die in 1673 voor 's *Hertogenbosch* en te *Crevecoeur* lagen, deden van tijd tot tijd strooptogten door het land van *Breda*. In de maand Mei van dat jaar vertoonden zij zich zelfs te *Oosterhout* en *Teteringen*, om brandschattingen te heffen, maar een troep ruiters, onder bevel van de ritmeesters FREDERIK van *Nassau*

en OTTO Graaf VAN STIRUM, snelde uit *Breda* en nam de Fransche bende krijgsgevangen. Bij de schermutseling, die hierdoor ontstond, werd FREDERIK *van Nassau* zwaar gekwetst en de Graaf VAN STIRUM sneuvelde. Dit is echter het eenige gevecht, dat geleverd is in de nabijheid van *Breda*, tusschen de inneming door FREDERIK HENDRIK en den vrede van *Nijmegen* van 1678.

HOOFDSTUK VI.

DE WERKEN VAN PRINS WILLEM III. — OVER-
HEERSCHING DER FRANSCHEN.

1682—1813.

Gedurende den algemeenen oorlog, die het gevolg was van de mislukte verovering der Republiek door de Franschen, beproefde **LODEWIJK XIV** bij herhaling, een afzonderlijk vredesverdrag te sluiten met de Staten. Na langdurige onderhandelingen kwam eindelijk in April 1678, zeer tegen den zin van den Prins de vrede van *Nijmegen* tot stand. Later kwam onder bemiddeling van de Staten ook een eind aan den oorlog tusschen *Frankrijk* en *Spanje*, waarbij **LODEWIJK** echter in 't bezit bleef van een aantal veroverde plaatsen langs de grenzen der Spaansche Nederlanden. In het volgende jaar eindigde de algemeene oorlog door het sluiten van den vrede van *Frankrijk* met Keizer **LEOPOLD I**, de overige Duitsche Staten en *Denemarken*.

LODEWIJK had door het sluiten van deze afzonderlijke verdragen volkomen zijn doel bereikt. Hij had de bondgenooten, die vereenigd in het strijdperk waren getreden, tegen elkander in het harnas gejaagd. Hij was echter volstrekt niet van plan, zich om de gesloten overeenkomsten te bekreunen, en bestendig hield hij het begierig oog geslagen op de Spaansche Nederlanden. Hij liet door de zoogenaamde *Chambres de réunion* onderzoeken, welke

aanspraken hij kon doen gelden op verschillende plaatsen langs de grenzen. Al wat die vergaderingen hem toewezen, werd zonder aarzelen in bezit genomen. Hij stoorde zich niet in 't minst aan de vertoogen, die hier tegen werden ingebracht. Trouwens, de eenige die de zaak ernstig ter harte nam, was Prins WILLEM III. Ondanks de kuiperijen en aankantingen van magtige tegenstanders in *Holland*, die altijd bevreesd voor uitbreiding van magt van de Oranjepartij, 's Prinsen handelingen tegenwerkten, kwam tot stand eene Associatie ter handhaving van de vredesverdragen van 1648. en 1678, tusschen de Republiek, *Zweden*, den Keizer en den Koning van *Spanje* (1681—82). Natuurlijk was LODEWIJK zeer gevoelig over het sluiten van die overeenkomsten. De Fransche gezant d'AVAUX ontzag dan ook geen middelen, om den Prins in allerlei onaangenaamheden te wikkelen; het Fransche leger bleef eene sterkte behouden van 116000 man en VAUBAN arbeidde rusteloos aan het bevestigen en versterken van de Fransche grenzen. Men ziet dus wel, dat de Staten redenen genoeg hadden, om ernstig bezorgd te zijn, en dat ze de vestingen en de *Generaliteitslanden* met vrij wat meer belangstelling moesten gaan beschouwen, dan tot hiertoe wel het geval was geweest.

Wij hebben vroeger reeds aangewezen, om welke redenen de vestingwerken van de grenssteden na den vrede van *Munster* zoo zeer waren vervallen. Ten aanzien van *Breda* schijnt men echter al spoedig tot inkeer te zijn gekomen, en plan te hebben gehad, de vervallen vestingwerken te herstellen. Reeds in 1677, en dus vóór den ongelukkigen slag van *St. Denys*, zonden de Staten den ingenieur-generaal d'YVOY (1) met de HH. HELT en WIERTZ naar *Breda*, om overeenkomsten te treffen over

---

(1) Zie over hem: VAN SYPESTEYN en DE BORDES. De verdediging van Nederland in 1672 en 73. — Kok. Woordenboek.

de sluizen en molens onder *Teteringen*. Het was natuurlijk, dat men een aanvang maakte met het regelen van den waterafvoer, want door de gebeurtenissen van 1672—73 had men voor de verdediging van de Republiek veel vertrouwen leeren stellen in de groote onderwater-zettingen van het terrein, of zooals men het toen reeds begon te noemen, in het aanleggen van liniën van defensie. Wat *Breda* betreft, het was reeds bij de belegering van SPINOLA gebleken, van hoeveel gewigt de inundatie van de Vucht en van de Zegge was bij de verdediging der vesting.

Het schijnt ook, dat men reeds in dien tijd ontwerpen gemaakt heeft voor belangrijke militaire gebouwen; want in datzelfde jaar betaalde de stad aan den landmeter CHRISTOFFEL VERHOF (1), voor het maken van de bestekken van de nieuwe poorten, eene som van 80. Gulden. Ook werd het terrein rondom de stad naauwkeurig in kaart gebragt. In het volgende jaar betaalde men aan dien-zelfden landmeter eene som van 36 Gulden 16 stuivers, voor een kaart van het land tusschen *Rijsbergen* en *Breda* met de stad, en voor eene kaart van *Bavel* met de halve stad. Men ziet dus wel, dat men in dien tijd nog niet rijk kon worden door het maken van plans en kaarten. Ook werd in 1677 eene aanzienlijke hoeveelheid hout aangekocht, om bruggen te maken. De eerste voorbe-reidende werkzaamheden tot het verbeteren van de vesting-werken zijn echter eerst in 1679 gemaakt, door het vellen van de boomen op de wallen.

Het is ons niet mogen gelukken te ontdekken, wie eigenlijk de ontwerper is geweest van de veranderingen, die de vestingwerken hebben ondergaan. Waarschijnlijk is het plan onder de oogen van Prins WILLEM III vervaardigd, want in 1679 verzocht de stedelijke regering, »dat het

---

(1) Hij was de vader van MAARTEN VERHOF, die te *Parijs* onder den naam van MARTIN DESJARDINS leefde, en een van de heroemste beeldhouwers was van zijnen tijd.

dessein van Zyn Hoogheid mogt worden uitgevoerd, en niet de wyziging die d'ingenieur d'Yvoy er in sou willen brengen aengaende de Gasthuysvelden". In 1680 was de ingenieur STORFF te *Breda* in betrekking, doch uit de briefwisseling, die hij met het stedelijk bestuur onderhield, blijkt niet, dat hij belangrijke werken heeft tot stand gebracht. Waarschijnlijk is de ingenieur VLEGGELS, die den 19^{den} November 1681 aangesteld was als ordinaris ingenieur, belast geweest met de uitvoering van de nieuwe fortificatiewerken. In dat jaar waren echter de ontwerpen nog niet geheel vastgesteld, want in 't laatst van 1681 werd de commies WOUTER VAN ZEGWAARD door den Raad van State naar *Breda* gezonden (1), om een nader »overslag van kosten" te maken, wegens het verlengen en verleggen van de bruggen en het koopen van huizen, die bij het aanleggen van de nieuwe fortificatiën in den weg zouden staan. Op den 10^{den} December zond het stedelijk bestuur den burgemeester PAULUS SNELLEN naar 's *Gravenhage*, om te trachten te weten te komen, wat men toch aan de bruggen wilde veranderen.

In het begin van 1682 kreeg de zaak echter haar beslag. In dat jaar stelden de Staten-Generaal eene som van 4 tonnen gouds beschikbaar, tot het opmaken van de vestingwerken der *Generaliteit* (2). Hierin werd de stad en baronij van *Breda*, mitsgaders *Prinsland*, aangeslagen voor 77000 Gulden; voor de stad en baronij bedroeg die som 71291 Gulden; de stad alleen kwam daarin voor tot eene som van 23000 Gulden (3). De regering negotiëerde een gedeelte van dit kapitaal tegen 5 percent interest en de Prins stelde zich daarvoor borg.

Op den 21sten Februarij 1682 was het project gereed, en tevens vastgesteld, welke huizen ten gevolge van de verplaatsing der drie hoofdboorten moesten worden afgebroken.

---

(1) Res. van den R. v. S. van 13 Nov. 1681.

(2) Res. van de S. G. van 27 Jan. 1682.

(3) Res. van de S. G. van 11 Aug. 1682.

De grootste veranderingen hebben plaats gehad aan het eind van den Haagdijk, waar, door het afsnijden van den scherpen hoek van den polygoon, het wegnemen van twee bastions, het vergrooten van de overige bastions en het aanleggen van de nieuwe bastions Prins en Prinses, 56 huizen moesten worden weggebroken. Door deze verandering in het tracé der vesting en door het aanleggen van de groote wapenpleinen vóór de poorten, is de straat Fellenoord, thans nog de Nieuwehuizen genoemd, ontstaan. De werkzaamheden aan die zijde der stad zijn reeds in de maand Februarij 1682 aangevangen.

Voor de onteigening der huizen is betaald den 4^{den} Junij 60000 Gulden en in November nogmaals 25000 Gulden. Behalve de huizen van de burgers moesten nog een 40-tal barakken worden afgebroken. De Gouverneur VAN WEIBNOM (1) verzocht daarom dat men voor 6 à 7000 Gulden nieuwe barakken zou aanbouwen. Aan dit verlangen werd onverwijld voldaan, want nog in datzelfde jaar werd een deel van de Gampel- of Antwerpsche barakken gebouwd. Ze zijn reeds den 8sten Februarij 1683 aan den Gouverneur overgegeven. — De drie hoofdpoorten met hare wapenpleinen, de Waterpoort bij de Haven, de bruggen over de vestinggrachten, de twee arsenalen op de Gasthuisvelden, de sluis in het Valkenberg en eenige andere metselwerken zijn op kosten van de Staten en door de zorg van het stedelijk bestuur aangelegd, doch onder speciaal toezigt van den Gouverneur, zonder wiens voorkennis en goedkeuring geen werken mogten worden aanbesteed, en die de leiding der werkzaamheden voor een groot deel op zich nam (Bijlage XXXIII). De Gouverneur schijnt die taak ernstig ter harte te hebben genomen, want op zijn verzoek werd de ingenieur BOMBEL »tot meerder securiteit op den gevangen-toren gesloten». Wij

---

(1) De commissie van JOHAN THEBAULT VAN WEIBNOM, generaal der kavallerie als Gouverneur van *Breda*, is van 1 Dec. 1778. In dat stuk wordt hij genoemd VAN WYBENOM.

hebben niet kunnen vinden, wat er eigenlijk met dien heer is voorgevallen. In het jaar 1682 zijn de metsel- en timmerwerken nog niet geheel voltooid, want in het volgend jaar deed het stedelijk bestuur nog voor 3798 Gulden hout koopen, om bruggen te maken. Daarenboven betaalde men dat jaar 7300 Gulden voor herstelling en vernieuwing van bruggen, en 1663 Gulden voor smidswerk.

De aardewerken zijn uitgevoerd door de Staatsche troepen, die voor een deel rondom de stad onder tenten gekampeerd lagen. Ze schijnen hunne taak met kracht te hebben ondernomen, want reeds in de maand April 1682 kwam Prins *LODEWIJK van Brandenburg* naar *Breda*, om de onderhanden werken in oogenschouw te nemen, en op het einde van dat jaar waren de werken genoegzaam voltooid. Ze bestonden hoofdzakelijk in het verbeteren van het profiel van den hoofdwal, het aanleggen van een aantal buitenwerken en het maken van een bedekten weg. De buitenwerken ontvingen voor een deel de namen van bevelhebbers of van de korpsen, die ze hadden aangelegd of die men om een of andere reden eene onderscheiding waardig keurde. Zoo werden op de werken geschreven de namen van de Gouverneurs *VAN WEIDNOM* en den Rijngraaf, — van den kolonel *CASSIPIJN*, die ernstig gewond was bij den slag van *Senef*. De dappere Hollandsche garde, die later haar naam met onuitwisbare letteren aan de oevers van de Boyne zou schrijven, werd niet vergeten. Het verbeteren van den hoofdwal schijnt echter het voornaamste deel van den arbeid geweest te zijn, want in de stadspapieren van dien tijd wordt het werk altijd „het verdikken van de wallen” genoemd.

Men heeft wel beweerd, dat de verandering van de Bredasche werken van 1682 (1) heeft plaats gehad onder de leiding van *MENNO VAN COEHOORN*, doch naar ons inzien ten onregte. In 1682 toch was *COEHOORN* kolonel van

---

(1) *VAN DER AA*. Geschiedkundige beschrijving van de stad Breda en omstreken. 1845. — Aardrijkskundig Woordenboek. 11de Deel, 1849.

een regiment infanterie van den Stadhouder van *Friesland*. In datzelfde jaar deed hij zich voor het eerst openlijk als vestingbouwkundige kennen door de uitgave van zijn twistgeschrift tegen den kapitein-ingenieur PAEN (1). Zijn beroemd werk over den vestingbouw (2), dat de eer van een Fransche, Duitsche, Russische en Engelsche vertaling genoot, is eerst drie jaar later in het licht verschenen. In 1682 was de kolonel der infanterie en kwartiermeester-generaal d'Yvoy inspecteur-generaal van 's lands fortificatiën. Hij werd in 1686 opgevolgd door FRANÇOIS DU PUY, Seigneur de *Cambon*. In 1692 werd CHARLES DU PUY DE L'ESPINASSE tot die hooge betrekking geroepen, en het was eerst op den 4^{den} November 1693, dat MENNO BARON VAN COEHOORN werd aangesteld tot ingenieur-generaal dezer landen (3). Het zou echter mogelijk kunnen zijn, dat Prins WILLEM III COEHOORN over het ontwerp heeft geraadpleegd, maar ook dit komt ons niet waarschijnlijk voor, want in de vestingwerken van *Breda* vindt men niets van het eigenaardige, dat de werken van COEHOORN kenmerkt. De muren van de weinige gereveteerde buitenwerken hebben eene hoogte van slechts 4 el boven het fundament, de voorvlakken staan onder eene helling van 1 : 6, de vorm en afmetingen der muren en contraforten zijn zonder twijfel geregeld naar de bouwwijze van VAUBAN.

Het profiel der aardewerken wijst aan, dat men aan de zijde van *Heusdenhout* te kampen had met de zandbergen, die overvloed van grond leverden. Uit het tracé blijkt ten duidelijkste, dat de ontwerper goed bekend was met de schriften van STEVIN, MAROLOIS, DÖGEN, FREYTAG, HONDIUS, GOLDMAN en andere vestingbouwkundigen van dien tijd. De hooge en lage bastionsflanken met de daar

---

(1) Versterckinge des vyfhoeks met alle syne buytenwercken, gestelt tegen die van den ingenieur en capⁿ. L. PAEN, 1682. *Leeuwarden*, bij HENDRIK RENTJES.

(2) Nieuwe vestingbouw op een natte of lage horisont &c. *Leeuwarden*, 1685.

(3) VAN SYFESTEYN. Het leven van Menno Baron van Coehoorn. *Leeuwarden*, 1860.

tusschen liggende ketels, zooals men de ruimten tusschen de flanken toen noemde, en de contregarden of halve-manen vóór de saillanten der bastions wijzen aan, dat vooral de werken van HENDRIK RUSE geraadpleegd zijn (1). De ravelijnen met flanken schijnen gevolgd naar het tracé van VAUBAN, terwijl de katten in de bastions en op de courtinen veel overeenkomst hebben met die, welke door FREYTAG zijn beschreven. De bedekte wegen met wapen-plaatsen en de tenaillons zijn op de gewone oud-Hollandsche manier aangelegd. De eenige bijzonderheid in het tracé, die wij bij de oude schrijvers van dien tijd niet aantreffen, is de borstwering tusschen de hooge flank en de courtine, waardoor men op eenige plaatsen een goed gezigt verkrijgt over de ravelijnsgrachten. Te verwonderen is het echter, dat de buitenwerken, die gelegen zijn op de uitspringende hoeken van de vier fronten, die tusschen de Bosch- en Ginneken-poorten in eene regte lijn liggen, van halve revetementen voorzien zijn, terwijl de andere buitenwerken en zelfs de hoofdwal slechts aarden taluds hebben. De hoofdwal met zijn ruime bastions, dubbele flanken en groote ravelijnen geeft gewis aan de vesting, bij goed gestelde inundatie, een groot verdedigingsvermogen. Maar door het aanleggen van het twaalfstal contregarden, lunetten en tenaillons kon de vesting weinig winnen, omdat die buitenwerken geen vaste, onverstoorbare communicatie hebben met den hoofdwal, en de bezetting gedurende een beleg zonder eenige dekking blootgesteld moest zijn aan de werking van het worpgeschut, waarvan men reeds in 1674 bij de belegering van *Grave* de kracht had leeren kennen. SPECKLE had reeds een eeuw vroeger (1589) geleerd, dat zulke buitenwerken ware moordkuilen zijn, en COENHOORN noemde ze later onnutte meubelen. Zeker is het dat de talrijke buitenwerken van *Breda*, gedurende de twee eeuwen van hun bestaan, geen

---

(1) Versterckte vesting &c., door HENDRIK RUSE. Amsterdam, 1654.

de minste dienst hebben gedaan. Vooral zijn de werken, die tusschen de Ginneken- en de Bosch-poort liggen, nutteloos, want ze zijn aangelegd voor een deel van den polygoon, waar vier fronten in een rechte lijn liggen. De belegeraar zal dus zeker die fronten niet kiezen, om er zijn aanvalswerken voor te maken. Hij zou buiten staat zijn de werken met zijne belegeringswerken te omvatten; daarentegen zouden de einden van zijne parallellen uit de vesting in 't verlengde genomen kunnen worden. Dit schijnt door den ontwerper geheel te zijn voorbijgezien. Het is alsof de nieuwe wijze van aanvallen door parallellen of gedekte omvattende stellingen, die VAUBAN reeds 9 jaar vroeger voor *Maastricht* (1673) had in praktijk gebragt, door de onregelmatigheid van die aanvalswerken nog niet wel door de vestingbouwers werd begrepen, en dat er eene meer stelselmatige belegering (*Ath* in 1697) noodig was, om de groote voordeelen van de nieuwe aanvalsmanner van VAUBAN naar behooren te doen waardeeren.

In het jaar 1682 werd ook nog eene overeenkomst gesloten met den Raad van State, voor den tijd van twintig jaren, wegens het onderhoud van de fortificatiewerken, die wij in Bijlage XXXIV mededeelen. Bij het maken van dat contract, zoo wel als bij de uitvoering der fortificatiewerken, kwam het stedelijk bestuur natuurlijk weér in aanraking met allerlei hooge personen, die naar de gewoonte van dien tijd om strijd de begeerige handen uitstaken, en door geschenken van allerlei aard overgehaald moesten worden, om de belangen van de stad te behartigen. Zoo ontvingen de Drost en de Gouverneur VAN WEIBNOM in 1682 ieder een geschenk van 2000 Gulden » voor 't bevorderen van het contract aengaende het onderhoud der militaire gebouwen”, — de luitenant-kolonel BOHAM (1) ontving een gratuiteit van 30 zilveren ducats.

---

(1) De garnizoens badplaats is in de gracht vóór het werk, dat volgens den in de rollaag gemetselden naamsteen *Garde Boham* heet. Verkeerdelijk wordt dat werk thans *Rohan* genoemd.

De capitein van Syn Hoog^e. guarde te voet, ontving een som van 93 Gulden 10 stuivers, voor de goede diensten die hij had gedaan als kommandant van syn esquadrons gardes te voet, toen hij voor de stad had gelegen. Enkele malen achtte men het beter, de redenen, waarvoor de geschenken werden gegeven, niet in de rekeningen der stad te vermelden. Zoo kreeg b. v. de kolonel der kavallerie EPPINGEN »om redenen» 6 koppels kapoenen, en toen die hoofdofficier het smakelijke van dat gebrad had leeren op prijs stellen, was hij vrijmoedig genoeg om bij brief van den 19^{den} Julij 1682 er nog meer van te verzoeken. Onverwijld werden hem nog 7 of 8 koppels toegezonden. Het zou inderdaad wel de moeite waard zijn, in de stads-rekeningen en bescheiden te onderzoeken, welken invloed de Bredasche kapoenen wel hebben uitgeoefend op den aanleg van de vestingwerken en op de regeling van de militaire belangen der stad. Er is bijna geen jaar, waarin niet geschenken van kapoenen en andere zaken moesten gezonden worden aan personen, die invloed genoeg bezaten om de stad van dienst te kunnen zijn. Zeker zou dat nog vrij wat erger geweest zijn, wanneer de stad niet had gestaan onder de hoede van de Prinsen van *Oranje*, die als Heeren en Baronnen van *Breda*, de ingezetenen beschermden voor de afpersingen en knevelarijen van de Staatsgezinde partij, welke de *Generaliteitslanden* beschouwden als een veroverd land of wingewest, dat alleen diende, om *Holland* voor vijandelijke aanvallen te dekken.

De verandering van de vestingwerken schijnt al spoedig gereed geweest te zijn. Reeds in 1685 liet het stedelijk bestuur een aanvang maken met het beplanten der wallen. De eerste uitgaaf hiervoor gedaan, bedroeg eene som van 379 Gulden. In de volgende jaren werden hieraan bij herhaling belangrijke sommen te koste gelegd, vooral toen het bestuur eene aanschrijving ontving van den heer DAMME, Stedehouder van den Drost, waarin gezegd werd,

dat men toch zorgen moest de wallen spoedig beplant te krijgen »want anders sou Syn Hoogh¹. het seer qualyck nemen». Ten gevolge van dat schrijven bedroeg de uitgaaf voor het beplanten der vestingwerken in negen jaren tijds eene som van 1981 Gulden.

Het stedelijk bestuur deed natuurlijk al wat in zijn vermogen was om den Prins genoeg te geven, vooral toen hij het voornemen opvatte om, nadat hij in 1689 den Engelschen troon beklommen had, jaarlijks eenigen tijd te *Breda* te komen doorbrengen. Hij deed de linker zijde van het kasteel, die nog niet was opgetrokken, voltooiën naar het ontwerp van 1534. De architect ROMAN had het opzigt over het werk. In 1690 is men begonnen met het bouwen. Op last van den Prins werden de kosten bestreden uit de overschotten van de verpondingen, maar de belangrijke gebeurtenissen, die uit de troonsbeklimming van den Prins voortvloeiden, waren oorzaak, dat men zes jaren bezig was eer het werk gereed kon komen.

Gedurende den tijd, dat men met het voltooiën van het kasteel bezig was, had er te *Breda* nog eene gebeurtenis plaats, die voor die stad bedenkelijke gevolgen had kunnen hebben. In den avond van den 11^{den} Mei 1694 omstreeks 8 ure geraakte de houten spits van den toren der groote kerk door het onweder in brand (1). De toren van *Breda* is gebouwd na 1457, toen de oude kerktoeren was ingestort. Hij is voltooid in 1509 door den meester-metselaar ADRIAAN GHYBEN. Bij den brand stortten de klokken smeltende naar beneden, en het was alleen aan den onvermoeiden ijver van de burgerij te danken dat de prachtige kerk behouden bleef. Door de krachtige ondersteuning van den Prins zag men zich in staat gesteld, om den toren te voorzien van eene nieuwe spits, dezelfde die thans

---

(1) Brief van 13 Mei 1699, behelzende het verhaal van den torenbrand, in het sted. archief voorhanden.

nog dat schoone gedenkstuk van middeleeuwsche bouwkunst ontsiert. Het gevolgde model, dat nog op het stadhuis aanwezig is, is vervaardigd door LIESHOUT. De aannemer heette PIETER GRAAFSCHAP. In het stedelijk archief zijn nog eenige schetsteekeningen voorhanden van andere ontwerpen van torenspitsen. Men heeft voor dit werk een soort van prijsvraag uitgeschreven, maar de ingekomen ontwerpen getuigen luide van den slechten smaak en den geringen kunstzin der vervaardigers. Uit een brief van den architect des Konings, JACOBUS ROMAN, van 1ste Jan^r. 1700 blijkt, dat die bouwmeester ook de hand heeft gehad in die herstelling. Doch keeren wij thans tot de militaire geschiedenis van *Breda* terug.

Zoodra WILLEM III den Engelschen troon had beklommen, verklaarde LODEWIJK XIV den oorlog aan de Republiek. Kort daarop volgde ook een dergelijke verklaring aan *Spanje* en *Engeland*. De Staten wisten echter door hunne diplomaten een verdrag tot stand te doen brengen, eerst met *Oostenrijk* en later met *Engeland* en *Spanje*, dat den naam ontving van het Groot Verbond. Bij den algemeenen oorlog die daarop volgde, en die in 1697 met den vrede van *Rijswijk* eindigde, bleef *Breda* echter gelukkig gespaard. De Staten waren echter voor eene hervatting van den krijg beducht. Dit maakte dat op den 30sten Junij 1698 een besluit werd genomen, waarbij eene som van 4 millioen voor de dienst der fortificatiën werd beschikbaar gesteld.

Het begin van de 18de eeuw werd gekenmerkt door de verwikkelingen en onderhandelingen, die het voorspel waren van den oorlog over de erfopvolging van den Spaanschen Koning KAREL II. Gedurende dat tijdperk stonden de vestingwerken van den Staat onder het toezigt van MENNO BARON VAN COEHOORN. Het is onder zijn bestuur, dat de vesting *Breda*, die tot hiertoe slechts als eene afzonderlijk liggende grensvesting was beschouwd, een schakel werd in de rij van versterkingen en onderwater-

zettingen, die de zuidelijke grenzen van den Staat moesten beschermen voor de invallen der Franschen.

De eerste werken, die onder leiding van COEHOORN te *Breda* werden uitgevoerd, zijn gemaakt gedurende de onderhandelingen over de Spaansche successie tusschen LODEWIJK XIV, *Engeland* en de Staten, welke plaats hadden na het overlijden van den Franschen Prins PHILIPS, Hertog van *Anjou*, die door Koning KAREL II als zijn opvolger was aangewezen. Zij bestonden in het maken van de contregarde vóór het molenbolwerk, aangenomen voor 2870 Gulden, en in het maken van een contrescarp of bedekten weg rondom de facen der lunetten, die tusschen de Bosch- en de Ginneken-poort liggen. Dit werk is aangenomen voor 3300 Gulden (1). In datzelfde jaar stortte ook de groote sluis bij de Gasthuisvelden in. Zij had twee openingen, ieder van 19 voet breedte, en werd vervangen door de thans nog bestaande overwelfde sluis van 18 voet opening. De kosten zijn door de Staten betaald (2); de ingenieur LUCAS DU MEE was met het opzicht over de werken belast.

Van meer belang echter waren de werken, die voorgesteld zijn toen de Fransche troepen, na het overlijden van KAREL II, de Zuidelijke Nederlanden binnendrongen, en de 22 Staatsche bataillons, die sedert den vrede van *Rijswijk* met goedvinden van KAREL in de grenssteden in bezetting lagen, als krijgsgevangenen werden behandeld. Zij bestonden in het aanleggen van de versterkte liniën op de hooge gronden, die bij het stellen van de inundatie tusschen *Breda* en *Geertruidenberg* niet onder water geraakten. Het eerste wat dienaangaande door COEHOORN werd voorgesteld, was het maken van de liniën van den *Munnikhof* en van *den Hout*, tusschen *Breda* en *Geertruidenberg*, ten zuiden en ten oosten van de lage gronden van de *Zegge* (3). De eerste linie moest dienen, om den

(1) Res. van den R. v. S. van 8 April 1700.

(2) Res. van den R. v. S. van 9 Junij 1701.

(3) Res. van den R. v. S. van 18 Mei 1701.

toegang over de hooge gronden tusschen de Zegge en Vucht te sluiten. Door de tweede moest men den vijand de nadering over de hoogten benoorden de Zegge beletten. Eene week later (1) berigtten de ingenieurs ABRAHAM GERARDUS en JOHAN PETZ, dat men met den aanleg van de liniën begonnen was en dat ze te zamen ongeveer 23 à 24000 Gulden zouden kosten. Weinig tijds daarna (2) stelde COEHOORN nog voor, een retranchement of linie te leggen van de contrescarp der stad *Breda* tot aan de inundatie van de Vucht. Deze linie is toen ook werkelijk gemaakt. Zij is echter gedurende de regering van Koning WILLEM I weder gesloopt.

In het jaar 1701 waren de Staten ernstig bezorgd, dat de vijand bij den aanvang van den oorlog — die toen onvermijdelijk scheen, doch die eerst na het overlijden van Prins WILLEM III (19 Maart 1702) uitbrak — de oostelijke grenzen van ons Vaderland zou aanvallen. De vesting *Breda* werd toen echter in staat van tegenweer gebragt en de lage polderlanden bij de stad onder water gezet, waarvoor de eigenaars vrijdom van lasten verkregen.

In eene vergadering, gehouden den 11^{den} November 1701, werd, op voorstel van COEHOORN, door den Raad van State besloten, dat men eene som van 2 millioen besteden zou tot verbetering der vestingwerken van *Nijmegen*, *Groningen*, *Vlaanderen*, *Zeeland*, *Bergen op Zoom* en langs den IJssel, terwijl eenige andere werken van minder belang vooreerst nog werden uitgesteld. Hiertoe behoorden onder anderen het maken van een gemetselde sluis in de Bredasche vaart aan het Nieuwe veer bij *Terheyden*, van een dijk van die sluis tot tegèn de hooge gronden, met een verdedigingswerk aan het hoofd van den dijk, en van eenige andere werken, die dienen moesten, om de gemeenschap tusschen *Breda* en *Bergen*

---

(1) Berigt van 27 Mei 1701 op de bovenstaande resolutie.

(2) Voorstel van COEHOORN van 1 Julij 1701.

op *Zoom* achter de inundatie om te verzekeren en *Prinsland* voor onderloopen te bewaren. Na de belegering van *Venlo*, *Stevenswaard*, *Roermond* en *Luik* is nogmaals door COEHOORN op het maken van deze werken aangedrongen. Ten gevolge daarvan zijn toen langs de Bredasche vaart zes aarden redouten gemaakt (1), benevens een linie van veldwerken tusschen de Mark en de Zegge. De aanbesteding had plaats op den 4^{den} Junij, doch de approbatie volgde eerst den 26sten October en den 24sten November. Het schijnt wel, dat die zaak gedurende de belegeringen van *Hoei* en *Limburg* is blijven hangen. De ingenieur DUBOUCHET had het opzicht bij het aanleggen van den dijk door de Zegge en het verhoogen van den Wagenbergschen dijk, waardoor de gemeenschap met de linie van *den Hout* werd verbeterd.

In het jaar 1702 eindigde ook het contract tusschen de Algemeene Staten en het stedelijk bestuur, betreffende het serviesgeld en het onderhoud van de bruggen en militaire gebouwen.

In 1624 had men daarvoor te goed gedaan eene som van 19500 Gulden.

Na de inneming door Prins FREDERIK HENDRIK werden de volgende sommen aan de stad toegelegd:

Van 1657—1645. . . . . 21000 Gulden.

» 1645—1656 een derde van de opbrengst				
	der gemeene landsmiddelen en	5000	»	
» 1656—1677	idem idem	» 2000	»	
» 1677—1682	idem idem	» 3000	»	
» 1682—1702	idem idem	» 3000	»	

Men had hierbij steeds ten grondslag aangenomen, dat de bijdrage 21000 Gulden in het jaar moest belooopen. Daar echter in den laatsten tijd de accijnsen merklijk minder hadden opgebracht, kwam de stad gedurende de 65 jaren, dat deze contracten duurden, eene som van

---

(1) Res. van den R. v. S. van 5 Maart 1703.

85048 Gulden 2 stuivers 3 penningen te kort, behalve nog 8000 Gulden, die voor het veranderen van bruggen waren uitgegeven. Daarbij kwam nog, dat het onderhoud in 1702 veel bezwaarlijker was geworden, omdat sedert 1682 de meeste bruggen verlengd waren. Sedert dien tijd waren ook bijgebouwd twee magazijnen op de Gasthuisvelden, twee sluizen buiten de Water-poort, een brug buiten de Bosch-poort en eene buiten de Water-poort, eenige ruitersstallen, vier kleine magazijnen, en een menigte schilderhuizen. Het aantal wachthuizen was, door den aanleg van de vele buitenwerken, van 13 tot 27 geklommen. Daarom verlangde de stad een vaste som van 21000 Gulden, of wel het één derde in de opbrengst der gemeene middelen en 3000 Gulden bovendien te ontvangen. Er werd toen vastgesteld, dat men het contract van 1682 nogmaals voor 20 jaren zou verlengen, doch dat het stedelijk bestuur jaarlijks in de maand Maart, bij gelegenheid van de verpachting en visitatie der fortificatiewerken, rekening en verantwoording zou doen van de uitgaven; — dat ze alle militaire gebouwen en bruggen, wanneer ook gemaakt, in onderhoud zou nemen, — en dat ze de houten bruggen om de twintig jaren zou vernieuwen. Na 1702 geschiedde dus het onderhoud van de gebouwen der vesting voor rekening van de Staten en trad het stedelijk bestuur daarbij slechts op als administrateur of opzigthebbende, doch altijd onder leiding en toezigt van den Gouverneur, die jaarlijks een verklaring moest geven, dat het stedelijk bestuur aan zijne verplichtingen had voldaan.

Bij den oorlog, die in 1713 met den vrede van *Utrecht* eindigde, bleef de stad gelukkig voor vijandelijke aanvallen bespaard.

Op den 13^{den} November 1713 kwam te *Antwerpen* het barrière-tractaat, tusschen *Oostenrijk*, *Groot-Brittanje* en de Republiek, tot stand. Bij dat tractaat werden de Zuidelijke Nederlanden als een onvervreemdbaar domein afgestaan aan den Keizer van *Oostenrijk*. Men kwam

overeen, dat de Keizer en de Algemeene Staten in vredes-tijd gezamenlijk een leger in *België* zouden onderhouden van 33000 man, en dat de Republiek $\frac{2}{3}$ gedeelten der kosten voor hare rekening zou nemen, terwijl de overige $\frac{1}{3}$ door *Oostenrijk* moesten betaald worden. De Staten kregen daarbij het regt, om Hollandsche garnizoenen te leggen in *Namen*, *Doornik*, *Meenen*, *Veurne*, *War-neton*, *Yperen* en het fort *de Knocke*, en gemeenschap-pelijk met *Oostenrijk* ook in *Dendermonde*. De vestingen langs de Fransche grenzen moesten dus in 't vervolg dienen, om de Republiek der Vereenigde Nederlanden te beschermen tegen de veroveringszucht der Franschen. Door deze overeenkomst verminderde natuurlijk de belang-stelling voor de vestingen der *Generaliteit*, en werd *Breda* dan ook schier niet meer als een frontiervesting be-schouwd. Gedurende het zesenzestigjarig bestaan van dat barrière-tractaat, dat in 1781 door Keizer JOZEF II op eigendunkelijke wijze werd opgezegd, hadden te *Breda* geene belangrijke gebeurtenissen plaats. De vestingwerken werden gedurende dien tijd, vooral onder de tweede stad-houderlooze regering (1702—1747) zeer verwaarloosd.

Tijdens den Oostenrijkschen successie-oorlog (1741—1748) was de rol, die de vesting speelde, hoogst onbeduidend. Na de inneming van *Bergen op Zoom*, den 16^{den} Sep-tember 1747, werden de vestingwerken van *Breda* eenigzins opgemaakt en bewapend, de inundatie gesteld, huizen en beplantingen, binnen een kanonschot afstand van de stad ge-legen, afgebroken en weggeruimd. Hoozcer de stad slechts 1300 huizen telde, werd er een garnizoen in gelegd van 11000 man, waardoor vele ingezetenen naar elders trokken en de stad belangrijke schade leed. Daar de Franschen echter de voorkeur gaven aan eene belegering van *Maas-tricht*, bleef de stad voor een aanval bewaard. Het is dus door dien oorlog niet duidelijk geworden, of de ves-tingwerken van *Breda* met de inundatie-linie sterkte genoeg bezaten, om de provincie *Holland* voor aanvallen langs het zuidelijk frontier te bewaren.

Na den vrede van *Aken* viel er te *Breda* niets van belang voor. Vóór het einde van het jaar 1748 droegen de Algemeene Staten aan Prins WILLEM IV het Erfstadhouder- Kapitein-Generaal- en Admiraalschap op over de *Generaliteitslanden*, dat vroeger bij hen berustte. In het jaar te voren was de Prins tot dezelfde waardigheden in de *Unie* verheven. WILLEM IV was alzoo de eerste van zijn geslacht, die het stadhouderschap van al de vereenigde provinciën in zijn persoon vereenigde. Hij was *Breda* zeer genegen, doch daar hij reeds in 1751 overleed, en opgevolgd werd door zijn minderjarigen zoon WILLEM V, onder de voogdijschap van zijne moeder Prinses ANNA, de oudste dochter van den Engelschen Koning GEORGE II, kon zijn bestuur voor de stad geen belangrijke gevolgen hebben. Alzoo verkeerde gedurende meer dan een eeuw, van 1682—1793, de stad en vesting *Breda* in een toestand van rust. Gouverneurs, waarvan sommigen geen andere aanbeveling hadden dan hun naam of weidschen titel, volgden na VON WEIBNOM elkander op, en daalden ten grave zonder eenige herinnering aan hun bestuur achter te laten. Hunne commissiën als Gouverneurs van *Breda* zijn gedagteekend als volgt:

ERNST WILLEM BARON VAN SALISCH, generaal-majoor der infanterie. . . . . 4 Julij 1696.

WILLEM, Prins van *Hessen-Kassel*, luitenant-generaal der kavallerie. . . . . 19 Mei 1713.

GERARD BURCHARD BARON VAN RECHTEREN, generaal-majoor der kavallerie. . . . . 12 Mei 1725.

JOHAN WARNARD, Vrijheer van *Pallandt*, generaal der infanterie. . . . . 1 Febr. 1738.

FREDERIK JAKES, Landgraaf van *Hessen-Homburg*, luitenant-generaal der kavallerie. 19 Oct. 1741.

REYNARD BARON VAN REDE TOT GHINKEL, generaal-majoor der kavallerie. . . . . 2 Sept. 1744.

PHILIP WILLEM VAN DER DUYN, luitenant-generaal der infanterie . . . . . 19 Julij 1746.

WILLEM, Prins van *Hessen-Philipsthal*,
generaal der kavallerie. . . . . 28 Mei 1756.

ARNOUT JOOST VAN DER DUYN VAN MAASDAM,
luitenant-generaal der kavallerie. . . . . 9 Junij 1761.

YVES MARIE, Grave DE MAILLEBOIS, gene-
raal der infanterie. . . . . 21 Nov. 1783.

De meeste van die Gouverneurs waren vroeger in een dergelijke betrekking in kleinere vestingen werkzaam geweest, en werden later van *Breda* soms weêr naar belangrijker plaatsen overgeplaatst. Ze bewoonden het gouvernementshuis, dat in 1680 door de Staten was aangekocht voor eene som van 9775 Gulden van WILLEM HENDRIK, Graaf van *Hoorne*, die met ANNA, een dochter van JUSTINUS van *Nassau*, gehuwd was. — Sommige Gouverneurs leefden te *Breda* op grooten voet, doch van de meesten staat in de stads-archieven niets anders aangeeteekend, dan dat ze bij hunne komst de gewone geschenken en welkomstgroeten van het bestuur ontvingen.

Het garnizoen was meestal gering, nijverheid was er weinig en ten gevolge van de verzanding van de Benedenmark was handel en scheepvaart verlopen, het gras groeide allerwege op de straten, en de woorden, in 1764 door de Bredasche dichteres Baronesse DE LANOY gezongen, waren geheel toepasselijk op hare vaderstad.

- »De kalmte brengt hier steeds de zoetste rymlust voort,
- »En kan het lagchend groen der dichtren geest bekoren.
- »'K vind hier by ieder stap een nieuw vermaak geboren,
- »Want Flora's milde hand spreidt in den lentetyd,
- »Tot zelfs op onze markt een lieflyk grastapyt''.

Een enkele maal werd die stilte echter afgebroken door de opgewonden vrolijkheid der bevolking, toen Prins WILLEM V bij zijne meerderjarigheid, op den 7^{den} Junij 1766 zijne intrede deed als Heer van *Breda*. De schitterende feesten, die toen plaats hadden, deden genoegzaam zien, dat de liefde voor de vorsten van *Oranje* niet was verminderd, gedurende de 15 jaren van voogdijschap van

Prinses ANNA en de leiding der militaire aangelegenheden van Hertog LODEWIJK ERNST VAN BRUNSWIJK WOLFENBUTTEL. In de eerste jaren van het bestuur van WILLEM V viel er niets belangrijks voor.

Bij de opheffing van het Barrière-tractaat in 1781 zou gewis de belangstelling in de frontiervestigingen wel weer levendig geworden zijn, indien niet de dwaze ingenomenheid met de Franschen en met alles wat van Fransche afkomst was, oorzaak ware geweest, dat men weinig meer gaf om de sterkten aan de zuidelijke grenzen, die vroeger met opoffering van zooveel bloed en van schatten gouds waren gekocht. Gelukkig gaf de verdeeldheid tusschen prinsgezinden en patriotten, die in verschillende plaatsen van ons Vaderland allerlei botsingen deden ontstaan, te *Breda* geen aanleiding tot woelingen en onrust, en toen in 1789 de ongeregeldheden op vele plaatsen tot plunderingen oversloegen, bleef de rust te *Breda* ongestoord, behalve dat er een paar onbeduidende oploopen plaats hadden, die spoedig werden gestuit door de goede zorgen van den kommandant Grave VAN BYLANDT, die te *Breda* onder den Gouverneur het bevel voerde.

Toen de Erfprins van *Oranje*, WILLEM FREDERIK, oudste zoon van Prins WILLEM V, in 1790 de hoogeschool van *Leiden* verliet, werd hij aangesteld tot Gouverneur van *Breda*. Waarschijnlijk moest deze benoeming slechts dienen, om den Prins een aan zijn rang en geboorte passenden titel te verschaffen, want de Gouverneur van *Breda* stond onder de bevelen van de Staten Generaal. De Prins bevond zich slechts zelden te *Breda*; de stads-rekeningen vermelden alleen, dat bij zijne intrede in 1792 door het bestuur werd betaald aan den kok DUMOULIN eene som van 2000 Gulden, voor het geleverde bij het soupé, dat toen van stadswegen gegeven is. Van zijne bemoeijingen met het bestuur is niets te vinden. Daardoor bleef het hoogste militair gezag in handen van den generaal-majoor der infanterie ALEXANDER Grave VAN BYLANDT, die tevens

den rang bekleedde van luitenant-kolonel effectief in het regiment infanterie van den generaal-majoor Grave van RANDWYCK en van adjudant-generaal van Zijne Doorl. Hoogheid den Prins Erfstadhouder.

Tijdens de in bezitneming van *België* in 1792 door DUMOURIEZ, schijnen te *Breda* geen maatregelen genomen te zijn, om de vesting, waaraan men gedurende de laatste jaren niet veel gelds had ten koste gelegd, in staat van tegenweer te brengen. In het laatst van October was de Erfprins Gouverneur met een diplomatische zending naar *Duitschland* vertrokken, en het was eerst op den 13^{den} November — dus 9 dagen na den slag van *Jemappes* — dat de kommandant van *Breda* van den Prins Erfstadhouder den last ontving, de vesting te stellen „à l'abri d'un coup de main et d'une surprise”. Doch het is alsof de kommandant volstrekt niet begreep, wat er al in een vesting gedaan moet worden, als men zulk een duidelijk en eenvoudig bevel ontvangt. Bij het beoordeelen van de gebeurtenissen, die toen hebben plaats gehad, mag men echter niet vergeten, in welken erbarmelijken toestand de krijgsmagt van den staat in dien tijd verkeerde. Het leger had wel is waar eene sterkte van 30000 man, doch het bestond voor de helft uit vreemdelingen, meestal Walen, Zwitsers en Duitschers. De troepen waren slecht gedisciplineerd en weinig geoefend, en de verdeeldheid der burgers in patriotten en oranje-mannen was niet zonder invloed gebleven op de denkbeelden van den krijgsman. De officieren hadden in hunne jeugd over het algemeen geen geregelde opleiding ontvangen. Door Prins WILLEM IV waren, toen het stadhouderschap in 1748 erfelijk was verklaard in zijn geslacht, te 's *Gravenhage* en elders wel militaire kweekscholen opgericht. Ook te *Breda* was eene school voor officieren en kadetten van de mineurs, waar de lessen gegeven werden door den kundigen kapitein-ingenieur CHARDON; zelfs waren in 1786 te *Breda*, 's *Gravenhage* en op andere plaatsen artillerie-scholen

opgerigt, maar deze scholen hadden slechts weinig vruchten gedragen, want de meeste jongelieden, die den officiersrang wenschten te verwerven, traden zeer jong als kadet in dienst en moesten dan later hunne commissie koopen. Het opheffen van de barrière-vestingen had veel officieren van hunne vooruitzichten beroofd; van studie der krijgswetenschappen was schier geen sprake. Het gevolg van dit alles was, dat de eenvoudigste bevelen niet of zeer onvolledig werden uitgevoerd, omdat men de bekwaamheid miste ze te begrijpen. Ook had gedurende het tijdperk van vijfenzestigjarigen vrede niemand eenige krijgsservaring kunnen opdoen. En zoo oordeelde dan de kommandant van *Breda*, dat de vesting, die aan zijne zorg was toevertrouwd, genoegzaam tegen onverhoedschen aanval beveiligd zou wezen, wanneer hij slechts eenige voorschriften gaf, hoe er gehandeld moest worden als er alarm geslagen werd. Andere maatregelen werden niet genomen, hoewel reeds op den 1sten December 1792 de Fransche oorlogschepen de Schelde waren binnengezeild, en toen twee maanden later (1 Februarij 1793) *Frankrijk* den oorlog verklaarde aan den Koning van *Groot-Brittanje* en den Prins Erfstadhouder, waren de vestingwerken nog niet in staat van verdediging gebragt en was het garnizoen zwak en ongeoeffend.

Op den 10^{den} Februarij ontving de kommandant van *Breda* van den Prins bepaalden last, de vesting met alle kracht te verdedigen. *«Ne vous embarrassez pas — zoo schreef de Prins — si mon chateau et tout ce que je possède dans la baronnie est brûlé ou détruit, je dois à mon pays mon sang pour sa défense s'il le faut, je lui dois aussi le sacrifice de mes biens quand il s'agit de la conservation de ma patrie»*. De bevelhebber had dus de handen volkomen vrij. Hij zou nu kunnen toonen, welke waarde *Breda* bezat bij de verdediging van het regter deel der linie van defensie, want de proclamatie tot het stellen van de inundatie-liniën

onder leiding van den generaal DUMOULIN, contrarolleur van 's lands fortificatiën, was den 14^{den} Februarij bekend gemaakt. — Den volgenden dag trachtte men de krijgsmagt van den Staat te versterken door het uitschrijven van een zoogenaamd generaal pardon voor de deserteurs, die uit de dienst der Vereenigde Staten waren wegge-loopen, en reeds den 16^{den} Februarij trok de Fransche krijgsmagt, sterk 14000 man (1), waaronder 2000 man van het Bataafsche legioen, over de grenzen. De voorhoede van 900 man werd gekommandeerd door kolonel DAENDELS. Hij moest zich met spoed naar den *Moerdijk* begeven en zich meester maken van alle vaartuigen, die hij kon vinden, om daarmee naar *Dordrecht* over te steken. Tegelijkertijd zouden MIRANDA, VALENCE en DAMPIERE zich meester maken van *Maastricht* en *Venlo* en langs de Maas in de *Nederlanden* vallen.

Er is te veel geschreven over den togt van DUMOURIEZ naar de *Nederlanden* en de ongelukkige overgawe van *Breda*, dan dat het nuttig zou zijn de gebeurtenissen van die dagen met uitvoerigheid te behandelen. Wij zullen ons dus bepalen bij het geven van een kort verhaal van 't geen te *Breda* is voorgevallen (2).

De bezetting van *Breda* moest in den regel eene sterkte bezitten van 5000 man. Zij was echter gedurende de laatste jaren gedurig verzwakt. Kort voor het uitbreken van den krijg was een bataillon Walen getrokken naar *Arnhem*. Voorts moest nog een bataillon Zwitsers uit

---

(1) DUMOURIEZ zegt in zijne *Mémoires*, dat de sterkte van zijne magt was 14000 man. THIERS begroot die in zijne *Histoire de la révolution française* op 18000 man.

(2) Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken, Deel 28. *Leide*, 1793. — *Breda* overtoert en herovert in 1793. *Breda*, 1793. — Omstandig verhaal der merkwaardigste bijzonderheden, die bij de inneming en weder ontruiming der stad *Breda* door de Franschen hebben plaats gehad. *Alkmaar*, 1793. — De voornaamste en minst bekende bijzonderheden, voorgevallen gedurende de belegering, inneming en herneming der stad *Breda* in 1793. — Bredasche couranten van 26 Februarij, 5 en 8 Maart 1793. — *Relation des principaux sièges faits ou soutenus en Europe par les Armées françaises depuis 1792, par MUSSET-PATHAY. Paris*, 1806. — Geschiedenis der oorlogen in Europa sedert 1792. *Breda*, 1842.

Geertruidenberg verwisselen met een bataillon *Oranje-Nassau*, toen de Franschen reeds over de grenzen getrokken waren, maar de kommandant van *Geertruidenberg* wilde zijn garnizoen niet laten afmarscheren, vóór dat andere troepen waren aangekomen. Daardoor bleef deze verwisseling achterwege. Het garnizoen van *Breda* bestond bij den inval der Franschen uit de navolgende troepen :

197 dragonders van het regiment Waalsche dragonders, onder den luitenant-kolonel CHARLES DE SENARCLENS.

1333 man infanterie; namelijk het 1ste bataillon van het regiment *Oranje-Gelderland*, onder luitenant-kolonel SCHRICKHARDT; het 2de bataillon van datzelfde regiment, onder majoor RUTTEN;

het 1ste bataillon *Oranje-Nassau*, onder den luitenant-kolonel VON EICHSTORFF;

het 1ste en 2de bataillon van het regiment *Plettenberg*, onder den luitenant-kolonel v. WEVELINCKHOVEN en den majoor v. IJDSINGA;

3 komp. van het regiment van wijlen den kolonel VAN DAM, gekommandeerd door kapitein MENSO.

133 artilleristen, onder den luitenant-kolonel PICKHARDT.

Van de infanterie waren 76 manschappen bij de artillerie ingedeeld.

De genie stond onder bevel van den kolonel SCHOUSTER, directeur der fortificatiën van het Departement van de Nedermaas, en van den majoor-ingenieur VAN BOECOP. Genie-soldaten of militaire werkers waren er volstrekt niet. Wèl had de Prins last gegeven, om een kompagnie pionniers op te rigten van 100 à 150 man, en voorschriften hoe die troep gekleed, gewapend en betaald moest worden, maar aan dat bevel was geen gevolg gegeven. — Gewapende burgers zijn gedurende de vijandelijkheden niet in dienst geweest, behalve een klein gedeelte, dat de wacht betrok op het stadhuis.

Dagelijks trokken van het garnizoen ongeveer 300 man op wacht. Riep men het geheele garnizoen onder de

wapenen, dan kon men 955 man op den wal brengen. Van een verdeeling der bezetting in twee deelen, waardoor men de manschappen om den anderen nacht kon laten rusten, was wel eens sprake, maar daarbij bleef het ook. Men vond het gemakkelijker, den geheelen troep in den winter zonder beschutting werkeloos op den hoofdwal te laten bivouackeren.

Voor regelmatige voeding van den soldaat werd geen zorg gedragen. Het brood werd hun voor twee dagen te gelijk uitgereikt; doch men vergat de manschappen hiervan te onderrigten, waardoor velen bij vergissing de portie in eens nuttigden. Het stedelijk bestuur had medelijden met de soldaten en zond voor 141 Gulden witte kaas naar den wal.

Materieel en buskruid was er in voldoende hoeveelheid voorhanden.

De vestingwerken waren in redelijken staat. De maatregelen, die bij het in staat van defensie stellen genomen werden, waren onbeduidend en getuigden luide van onkunde en gebrek aan doorzicht.

Van de onderwaterzettingen, het voornaamste verdedigingsmiddel van *Breda*, wist de opperbevelhebber niets, dan dat het water in sommige polders twee voet hooger stond dan in de rivier, dat de Belcrumsche polder en die van *Boeimeer* onderwater stonden, dat in de vestinggrachten 5 voet water stond, behalve nog een paar voet modder op den bodem. Ook had hij opgemerkt, dat de Bijvang of de in 1682 afgegraven gronden aan de zijde van *Ginneken* onderwater stond. Sommige polders bij *Breda* waren reeds in de maand November van het vorige jaar ondergelopen door het hooge winterwater, maar of de sluizen aan de linker zijde van de Mark en Dintel wel opengezet waren, daarvan wist de bevelhebber niets.

Zoodra de Franschen de grenzen overgetrokken waren, werden te *Breda* krijgsraden gehouden. Maar daar ging het zoo verward en ongeregeld toe en schreeuwden de

leden hun gevoelen op zulk een heftige wijze uit, dat de bevelhebber, volgens zijn eigen verklaring, meermalen genoodzaakt was »het silentium te imponeren". De stemmingen hadden zonder orde en regelmaat plaats en niet altijd werden al de officieren, die deel moesten nemen aan den kriegsraad, opgeroepen.

Voor het verzamelen van levensmiddelen voor burgers en militairen, werd weinig zorg gedragen. De kommandant was volkomen tevreden gesteld, toen de Drossaert VAN DER BORCH hem verzekerd had, dat er 2000 zakken graan, 40000 kannen jenever en eenig slagvee voorhanden was. Hij zorgde ook niet, dat het graan gemalen werd, dat de bakkers onder toezigt gesteld werden en dat men andere levensmiddelen aanschafte, omdat hij meende dat de magistraat en de chefs van de regementen daarvoor hadden te zorgen.

Voor het behoud van de rust werd niets gedaan. Men verzuimde de kwaadwilligen uit de stad te zetten, omdat de Drossaert verklaard had, dat alle suspecte personen reeds voorlang waren vertrokken en de kommandant van oordeel was, dat hij zijne magt te buiten ging als hij zich met dergelijke zaken inliet, — en dat niettegenstaande de Prins hem reeds den 16^{den} Februarij had geschreven »*que dans un moment de siège le fait le plus important est, que la ville ne soit point prise & que tous les moyens qui peuvent tendre à la sureté de la place sont permis*".

De bedekte weg was slechts voor een gedeelte gepalissadeerd; de buitentaluds van den hoofdwal en buitenwerken waren echter niet gefraiseerd. Op de wegen of dijken voor de Antwerpsche- en de Ginneken-poort waren eenige verhakkingen en coupures gemaakt. De dekken van twee vakken der bruggen waren weggenomen. Op en onder de overige vakken waren brandstoffen in gereedheid gebracht. In de poorten waren rijen schotbalken met houten banketten geplaatst. Op den hoofdwal stond

een aantal vuurmonden in batterij. Ziedaar al wat tot het in staat van verdediging stellen der vesting was gedaan.

De Prins was natuurlijk zeer verstoord, toen hij vernam met welk eene flauwheid de eerste voorbereidselen tot de verdediging genomen werden. Den 19^{den} Februarij schreef hij aan den kommandant het navolgende:

« Si vous ne prenez pas de meilleures mesures, la place tombera infailliblement entre les mains de l'ennemi. . . . je vous le répète monsieur, vous êtes responsable à l'état, de la place qui vous est confiée, et vous devez faire tout ce que vous pouvez pour la défense de votre place. . . . j'espère que la défense sera meilleure que les préludes ne me donnent lieu de le croire ».

Het was op den 18^{den} Februarij, dus twee dagen nadat de Franschen de Noordbrabantsche grenzen waren overgetrokken, dat 200 vijandelijke kurassiers 's *Princenhage* bezetten, terwijl in de bijgelegen plaatsen, *Hoogstraten*, *Meersel*, *Ginneken* enz., de vrijheidsboomen geplant werden door de Fransche troepen onder kolonel WESTERMAN. Geen maatregelen werden te *Breda* genomen, om den vijand te verdrijven of op een afstand te houden. De poorten bleven open voor de burgers, die ongestoord heên en weder wandelden, zoodat de Fransche vrijheidsbrengers vrij spel hadden, om hunne opgewonden beloften en bedreigingen ingang te doen vinden. Drie dagen later deed echter de kapitein MORAQUIN, aan het hoofd van 36 dragonders, een uittocht buiten de Bosch-poort. Hij overviel een post van een artillerie-officier met elf man, die in een huis aan den Teteringschen dijk op hun gemak zaten koffij te drinken. Een man en twee paarden werden gedood, en 7 man gekwetst en gevangen genomen. Later werd voor dit feit de kapitein MORAQUIN tot majoor bevorderd. Men was dus in dien tijd al met het be-toonen van een weinig goeden wil tevreden.

Weldra hadden de Franschen met eene krijgsmagt van ongeveer 3800 man de toegangen naar de vesting bezet,

en het bouwen van twee werpbatterijen ondernomen, de eene ter plaatse waar thans de schietpaal staat, buiten de Ginneken-poort, de andere op een van de hooge akkers bij den weg naar *Ypelaer*, tegenover bastion *Nassau* en dicht bij de voorgracht. Daar de bezetting echter verzuimd had de houtgewassen weg te ruimen, kon men de batterijen uit de vesting niet zien, en achtte de aanvaller het niet eens de moeite waard een parallel of sappe te maken, die de batterijen met elkander in verbinding stelde of de gemeenschap naar achteren verzekerde. In den morgen van den 23sten waren de batterijen gereed en gewapend met 8 vuurmonden, namelijk 4 mortieren en 4 houwitser. — De genie-generaal d'ARÇON nam toen het bevel over het belegeringskorps op zich. Hij werd daarin bijgestaan door den luitenant-kolonel der artillerie LA MARTINIÈRE, en door de kapiteins der genie SENERMONT en SAUVIAC. De Belgische ingenieur LAMI, die in het Fransche leger den rang van kolonel bekleedde, woonde de belegering bij. De generaal zond den kolonel DEVAUX, adjudant van den generaal DUMOURIEZ, om de vesting op te eischen. Deze officier werd in den krijgsraad ontvangen (1), „*comme s'il venait faire une mauvaise plaisanterie*”, en met een afwijzend antwoord teruggezonden. Daarop begon het bombardement uit beide batterijen. Het was vrij sterk van 2 tot 4 uur en werd met kracht uit de vesting beantwoord, doch daar men de batterijen niet kon zien, verloren de Franschen slechts 5 dooden en 1 gekwetste. Tusschen 4 en 5 uur geraakte in een van de batterijen, een voertuig met gevulde bommen in brand, waardoor eenige manschappen gedood of gekwetst werden en de batterij moest zwijgen. Tusschen 6 en 7 uur hield ook het vuur der andere batterij op. Den volgenden morgen te 5 uur werd het weêr hervat, doch

---

(1) *Note sur l'attaque et la prise de la place de Breda, par M. le Col. du génie SENERMONT.*

reeds te 6 uur voor goed gestaakt. In de stad waren omtrent 90 bommen en 100 granaten gevallen; daarmee was de voorraad van munitie der Franschen uitgeput. Twee- of driemaal was brand ontstaan, dien men echter telkens gelukkig had gebluscht. Een 60-tal huizen was min of meer beschadigd, daaronder bevonden zich drie bakkerijen. Één soldaat was gewond. — Van de burgerij werd één vrouw gekwetst, terwijl één man het leven verloor.

In den morgen van den 24sten verscheen de kolonel DAVAUX met een tweede opeisching in den krijgsraad. Deze officier — *qui avait un grand caractère* (1) — wist door zijn krachtige bedreigingen den kommandant en de leden van den krijgsraad zóó zeer te beangstigen, dat de bevelhebber met zestien hoofdofficieren en één kapitein het ongehoord en schandelijk besluit namen, om de vesting over te geven, toen ze hadden kunnen bedingen, dat het garnizoen met krijgseer zoude uittrekken, en dat niettegenstaande Prins WILLEM V slechts vijf dagen te voren had laten bekend maken, »dat het zyn serieuze intentie was, dat de stad op de best mogelyke wyze moest worden gedefendeerd — en dat wie spreken durfden van haar over te geven, gehouden zouden worden voor slechte menschen en vyanden van hun Vaderland, en dadelyk zouden worden gecasseerd”. Den volgenden dag werd de Bosch-poort door de Franschen bezet en op Woensdag den 27sten Februarij trokken de laatste Nederlandsche troepen uit met slaande trom, vliegende vaandels en brandende lont. Bittere spotternij!

En welke rol had nu het burgerlijk bestuur gedurende den aanval der Franschen gespeeld? — Het mag hier niet onvermeld blijven, wat daarover staat aangeteekend (2) in de notulen der buitengewone vergadering van het stedelijk bestuur, gehouden op den 27sten Februarij.

---

(1) *Note de SENERMONT.*

(2) Notulen der vergaderingen van het stedelijk bestuur van 1793.

» Er werd een commissie benoemd om den kommandant een gelukkige rys te wenschen, en hem te versoeken aan den magistraat te geven, een declaratoir in scriptis, dat men H. ED. W. acht. ingevolge de ordres van S. D. Hoogheid den heere Prince Erfstadhouder, nog eenige leden van den selven, hem heere Commandant tot de overgave der stad hadden aangeset of daarover gesproken (*Sic!*), 't welk door S. W. Ed. Gest. is geaccepteerd — en waarop S. W. Ed. Gest. ten hoogste voor syn genomene moeite is bedankt”.

De Nederlandsche bezetting trok naar *Holland*, met zich voerende eenige veldstukken. Maar weldra werd de kommandant, met allen, die lid van den raad van verdediging waren geweest, gebragt voor den Extra ordinairis Hoogen Krijgsraad, gepresideerd door een luitenant-generaal, en waarvan 6 generaal-majours leden waren. Men weet, dat tusschen 1788—93 de militaire justitie werd uitgeoefend door de gewone burgerlijke regtbanken, en dat slechts in buitengewone gevallen militaire regtbanken werden benoemd (1). De officieren bragten tot hunne verontschuldiging in, — dat ze volkomen onbekend waren met de verplichtingen, die op de leden van een raad van verdediging rustten — en dat ze ook niet wisten, welke hulpmiddelen de kunst aan de hand geeft bij de verdediging van een vesting. Een aanzienlijke voorraad kriegsbehoeften viel den Franschen in handen; er waren, zegt de Bredasche Courant van 3 Maart 1793, aanwezig:

210 stukken kanon van 8-, 12- en 24- L ,
 100 houwitser, s,
 50 mortieren van verschillend kaliber,
 300000 kogels,
 10000 bommen, en
 6000 snaphanen.

De waarde van den voorraad werd door deskundigen op 7 à 8 millioen geschat.

(1) Mr. H. VAN DER HOEVEN. Opmerkingen over de Nederl. strafwetgeving voor het krijgsvolk te lande. 2e druk. *Breda*, 1866.

Zoodra de Fransche troepen, sterk omtrent 8000 man, de stad hadden bezet, begonnen zij allerlei baldadigheden te bedrijven. In de groote kerk werden de wapens van den Prins en van de stad van het orgel gebroken, kerkboeken vernield en verbrand, het schoone praalgraf werd beschadigd en het beroemde beeld van REGULUS verloor den neus. Den 28sten kwam DUMOURIEZ in persoon naar *Breda*. Hij ontving het stedelijk bestuur op hooghartige en brutale wijze, en zond drie voorname personen gevankelijk naar de Citadel van *Antwerpen*. Voor het stadhuis werd een vrijheidsboom geplant, bestaande uit een lange spar (1) met strikken en linten versierd, en met een Jacobijnenmuts gedekt, en op den avond van dienzelfden dag mogten de bewoners van *Breda* het vreemde schouwspel smaken, den Franschen generaal met zijn staf, onder het zingen van de *Marseillaise*, rondom dien vrijheidsboom te zien dansen. Ongeregeldheden hadden er echter door de goede zorg van den kommandant, den kolonel CUSTÈRE, niet meer plaats. Om de herhaling daarvan ook voor 't vervolg te voorkomen, werd, op last van DUMOURIEZ, naast den vrijheidsboom de stads galg opgericht, met bedreiging aan de Fransche troepen, »dat zoo onder hen een schurk gevonden mogt worden, stout genoeg om den Franschen naam te onteeren, hij zonder genade op het oogenblik met een schandelijken dood zou worden gestraft». Eenige leden van het *Comité Batave* verschenen vervolgens te *Breda*, om een nieuw burgerlijk bestuur te organiseren.

Gedurende het verblijf van de Franschen viel er weinig belangrijks voor. Na den slag van *Neerwinden* gaf de kommandant der stad, generaal FLERS, last (2), om de vesting in staat van beleg te stellen; de burgers moesten zich voor 6 maanden van levensmiddelen voorzien, er

---

(1) Deze spar dient thans tot vlaggestok voor de gemeenteschool op de Houtmarkt.

(2) Publicatie van 23 Maart 1793.

werd een groote voorraad van mondbehoefden aangekocht; boomen en gebouwen in den omtrek van de vestingwerken werden nedergeworpen; om kort te gaan, de Franschen deden al wat de Nederlandsche bevelhebber had verzuimd. — Doch reeds den 29sten dier maand kwam een officier, uit naam van den Erfsprins van *Oranje*, die toen aan het hoofd stond van de Hollandsche troepen, om de vesting op te eischen. Een brief van DUMOURIEZ aan generaal FLERS behelsde den last, om de vesting over te geven. Na eenige dagen onderhandelens trokken de Fransche troepen op den 10^{den} Maart de stad uit en défileerden te *Princenhage* voorbij den Prins. Eenige Hollandsche en Auspachsche troepen kwamen te *Breda* in bezetting, en de Prins Erfstadhouder met de Prinses en de beide Prinsen WILLEM en FREDERIK vereerden de stad, die bijna 6 weken in handen der Franschen geweest was, met een bezoek. De kolonel v. QUADT werd tot kommandant aangesteld. Eenige personen, die gedurende de overheersching der Franschen het burgerlijk bestuur hadden op zich genomen, of medegewerkt om het te vormen, werden op de gijzelkamer in verzekerde bewaring geplaatst, doch eene commissie uit den Raad van *Brabant*, door Hunne Hoogmogenden en Zijne Doorluchtige Hoogheid benoemd, onderzocht hun gedrag en stelde hen weldra op vrije voeten, terwijl zij »van alle beschuldiging of inculpatie ten volle werden gedeschargeerd”. De leden van het bestuur, die van 27 Februarij tot 10 April verhinderd waren geweest hunne verplichting te vervullen, werden weder in hunne betrekkingen hersteld (1), en op den 29sten October 1793 werd de generaal-majoor KAREL VON GEUSAU aangesteld tot kommandant en groot-majoor der stad. Hij werd bij missive van het burgerlijk bestuur van den 30sten December »in civile termen met die aanstelling gefeliciteerd”.

---

(1) Publicatie van 24 September 1793.

Door het verlies van den slag van *Neerwinden* en de daarop gevolgde vlugt van DUMOURIEZ naar het Oostenrijksche leger, werd *België* weêr door de Fransche ontruimd en bleef de Republiek gedurende het jaar 1793 voor verdere vijandelijke aanvallen bewaard.

In het voorjaar van 1794 bragten de Franschen, onder de leiding van CARNOT, een twaalfstal legers op de been. De Oostenrijksche Nederlanden waren weêr bestemd, om het hoofdtooneel te zijn van den oorlog.

Het verbonden Oostenrijksch-Engelsch-Nederlandsch leger, onder bevel van den Prins van *Saxen-Coburg*, had eene sterkte van 150000 man. Het Fransche noorderleger, onder bevel van PICHEGRU, was ongeveer even groot, doch het werd bijgestaan door het leger van de Ardennen, onder CHARBONNIER, die 40000 man onder de wapenen had. Ingevolge de bevelen van CARNOT, moesten de Franschen den aanval doen aan de Sambre en in *Vlaanderen*, tegen de beide vleugels der bondgenooten. De verdediging van *Vlaanderen* was door de bondgenooten opgedragen aan CLERFAIT; aan de Sambre voerde Vorst KAUNITZ het bevel. Het hoofdleger, sterk 85000 man, was in drie deelen gesplitst, onder den Prins van *Coburg*, den Erfprins van *Oranje* en den Hertog van *York*. Om de troepen moed in te boezemen, maakte de Oostenrijksche Keizer FRANS II den veldtogt mede.

Bij het begin van den strijd behaalden de bondgenooten eenige voordeelen, doch ze werden geslagen te *Kortrijk*, *Tourcoing* en *Fleurus*, en waren daardoor genoodzaakt *België* te ontruimen. COBURG trok met de Oostenrijkers over *Maastricht* en *Luik* naar *Duitschland* terug. De Erfprins van *Oranje* ging naar *Staats-Brabant*, en legerde zich met zijn korps bij de *Vijf eiken* onder *Oosterhout* (22 Julij). De Hertog van *York* vestigde zijn hoofdkwartier te *Nispen*. Zijne troepen sloegen zich neder op de uitgestrekte heide, tusschen *Zundert* en *Roosendaal* (25 Julij), bij het thans drooggemaakte moeras

de Oude Zock. Nog tegenwoordig zijn in de Buissche heide de overblijfselen te zien van het kampement der Engelschen. Het Engelsch-Nederlandsch leger was door de geleden verliezen zamengesmolten tot 31000 man. De Franschen daarentegen hadden onder PICHEGRU nog 80000 man onder de wapenen, terwijl het leger van den Moesel, onder JOURDAN, met dat van de Ardennen, eene sterkte had van 100000 man.

Door de ontruiming van *België* en de bezetting van *Staats-Brabant*, ontstond natuurlijk eene groote bedrijvigheid in de frontiersteden. Troepen en krijgsbehoeftheden van allerlei aard, werden heen en weer gevoerd, en de burgers van *Breda* konden op ruime schaal hunne menschlievendheid toonen bij de verzorging van een groot aantal zieken en gekwetsten, die dagelijks uit *Antwerpen* werden aangevoerd. Het Speelhuys werd ingerigt tot veldbakkerij voor het leger. Men stelde zoo goed men kon de vestingwerken in staat van verdediging, houtgewassen en andere beletselen in de nabijheid van de werken werden weggeruimd. Het garnizoen was echter zeer zwak en de Gouverneur, de generaal von GEUSAU, bevond zich nog altijd bij het leger te velde. Men beproefde wel, de inundatie te stellen, maar door het drooge jaargetijde ging dit zeer slecht. Zelfs in September klaagde men nog over gebrek aan water, en het duurde tot den 10^{den} November eer het water eene behoorlijke hoogte had bereikt, want toen liep het in de nabijheid van de stad over den Bosschen straatweg, dat is namelijk over het thans onbestrate gedeelte van den weg, tusschen het Vuchtstraatje en den Teteringschen dijk. Het water moet daar toen eene hoogte bereikt hebben van ongeveer 3 el boven A.P.

De majoor-ingenieur van SPENGLER had twee dammen doen leggen in de gracht en daarenboven alle uitwateringsluizen beneden de stad gesloten. Bij *Standdaarbuiten*, beneden de Oudenbossche haven, was de Mark afgedamd.

Toen het weder regenachtig begon te worden, kwam er weldra zóóveel water, dat het meermalen is gebeurd, dat de terrepleinen der buitenwerken van de vesting onder water raakten. Het overtollige water werd dan langs de Zevenbergsche haven afgetapt.

Op den 27^{den} Julij hield de Erfprins te *Breda* een bijeenkomst met den Hertog van *York*, den Vorst van *Waldeck* en andere bevelhebbers. Er werd besloten, dat de Staatsche troepen, met uitzondering van een klein gedeelte, dat naar de *Langstraat* trok, in de vestingen in bezetting zou worden gelegd, en dat het Engelsche leger te velde zou blijven. Door deze schikking werd de Nederlandsche krijgsmagt voor het grootste gedeelte ontbonden. *York* vestigde den 3^{den} Augustus zijn hoofdkwartier te *Oosterhout*, waar zijne troepen de onbeduidende veldwerken opwierpen, die thans nog in de nabijheid van het kamp der Kon. Milit. Akad. bestaan.

Er worden soms personen gevonden, die bij het bespreken der verdediging van ons Vaderland met* ophef gewagen van de hulp en bescherming, die ze van bondgenooten wachten. Wat zulk eene bescherming in de werkelijkheid te beteekenen heeft, kan men eenigzins leeren uit de wijze, waarop de Engelsche hulptroepen in den zomer van 1794 in *Staats-Brabant* hebben huisgehouden. Voor de verdediging des lands had die krijgsmagt hoegenaamd geene waarde, want telkens als er slechts sprake was van de nadering der Franschen, trok ze terug. En hoe het bij dat terugtrekken toeging, verhaalt een geschiedschrijver van dien tijd (1) op de volgende wijze: »In het algemeen pleegden zij bij hun terugtrekken den baldadigsten euvelmoed, de geweldigste plunderingen, de beestachtigste ontucht en allerlei verfoeilijke gruwelen, in die mate, dat de bewoners van de plaatsen waarover zij terugweken, zich veel liever aan

---

(1) Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken 1794. Deel XIX, 2^e stuk.

den vijand, dan aan zulke helpers en verdedigers wilden overgeven en toevertrouwen". Dat schandelijk gedrag van het Engelsche leger schijnt voor een groot deel te moeten worden toegeschreven aan de samenstelling van het officierskorps van dien tijd. Wat de hoofdofficieren betreft (1), het waren voor het grootste gedeelte de zonen uit hooge adellijke familiën, die opgeleid waren voor het parlement en niet voor het leger. De mindere officieren hadden voor een deel hunne aanstelling te danken aan de schoonheid hunner moeders. Tusschen de manschappen, die uit de laagste volksklasse voortkwamen, en de officieren was buiten het gevecht geen andere verbinding, als die gevormd werd door de kat met negen staarten — zooals men toen het afstraffingswerktuig heette, waarmede de Engelsche soldaat werd gekastijd. — In het vuur stonden de officieren in de gelederen, maar op marsch waren het alleen de adjudanten en sergeanten-majors, die de orde moesten bewaren, — en niet zelden renden de officieren, na een vrolijken maaltijd, beschonken hunne vermoeide soldaten op den weg voorbij, om in het volgende nachtkwartier hun gemak te gaan zoeken. Eindelijk namen dan ook de baldadigheden en gruwelen zóó zeer toe, dat de Hertog op den 25sten September genoodzaakt was een legerorder uit te vaardigen, waarbij al degenen, die men op daden van geweld of plundering betrapte, bedreigd werden met onverwijlde straf. Het best was, hen »op de gewone wijs" op te hangen, doch als men niet dadelijk een scherprechter bij de hand had, dan was de provoost gemagtigd, de misdadigers zonder uitstel te doen doodschieten. — Aan zulk een troep was toen de verdediging der Republiek toevertrouwd!

In het begin van Augustus kwam de generaal von GEUSAU te *Breda*, en werd het garnizoen versterkt door de bataillons *Perez*, het tweede regiment van *Waldeck*,

---

(1) *Scharnhorst's Leben*, von O. F. SCHWEDER, S. 35. *Berlin*, 1865.

Wartersleben, eenige artilleristen met een aantal 12- en 18- p op scheepsaffuiten, en door ruitery onder generaal HOEFFT VAN OIJEN. Wij hebben echter niet kunnen vinden, hoe groot de getalsterkte van het garnizoen toen was. — De inwoners kregen last, zich voor twee maanden van het noodige te voorzien.

Op den 12^{den} Augustus had het eerste gevecht met de Franschen plaats. Eene veldwacht der hussaren van VAN HEECKEREN, geposteerd bij den molen Zelden effen, tusschen *Princenhage* en *Rijsbergen*, werd door eene vijandelijke patrouille overvallen en gedeeltelijk opgeligt. Acht dagen later kwam een troep van 3 à 600 man onze voorposten bij *Rijsbergen* aangrijpen. Door deze aanvallen werd men te *Breda* in de meening versterkt, dat de Franschen eene belegering van de vesting in den zin hadden. Ten gevolge daarvan werden ook de huizen in den omtrek tot aan de Bloemkool, het Speelhuis en de brug over de Leije in brand gestoken; den korenmolen te *Ginneken* liet men in de lucht vliegen. In de voornaamste straten der stad werden de bestratingen opgebroken. De bezetting werd versterkt met vier regementen. Inderdaad trok PICHEGRU zijn leger te *Hoogstraten* bijeen en op den 26sten Augustus deden de Franschen een algemeen aanval op onze voorposten te *Gilze*, *Meersel*, *Zundert*, *Rijsbergen*, *Etten* en *Princenhage*. Op sommige punten werd scherp gevochten, onder anderen bij den molen Zelden effen, waar een troep van 600 man met 5 stukken van 4 p streed met een korps jagers van VAN BYLANDT, zwarte hussaren en rijdende artillerie. Aan beide zijden verloor men een aantal manschappen en werden eenige krijgsgevangen gemaakt.

Den 27sten Augustus vertrok het Hof uit *Breda* naar *'s Gravenhage*; twee dagen later vestigde de Erfprins zijn hoofkwartier te *Waalwijk*. Dienzelfden dag kwam een Fransch officier met twee trompetters geblinddoekt de stad binnen, om de opeisching te doen. Hij nam zijn intrek

in de Groote Societeit, van waar de generaal von GEUSAU hem met een weigerend antwoord terug zond. De poorten werden nu gesloten en het scheen, dat de belegering weldra een aanvang zou nemen.

Zoodra de Hertog van York berigt had ontvangen van de nadering der Franschen, trok hij in allerijl met zijn leger en eene »onvoorbeeldelijke veelheid" van wagens en voertuigen van allerlei aard naar de zijde van 's *Hertogenbosch*, waar hij achter den Dommel en de Aa een veiliger schuilplaats zocht en zijn hoofdkwartier te *Hintham* vestigde. Veertien dagen later ging hij te *Grave* de Maas over en legerde zich te *Groesbeck*; — toen de Hertog eindelijk den 2^{den} December ook *Nijmegen* moest ontruimen, gaf hij het bevel over aan generaal WALMODEN en trok naar zijn land terug.

Door de opeisching der stad was te *Breda* groote verwarring ontstaan. Al de leden van het burgerlijk bestuur togen op de vlugt en verlieten hunne posten; een groot aantal burgers, vooral bakkers, slaggers, brouwers en andere neringdoenden trokken de poort uit. De bevelhebber was daardoor genoodzaakt het bestuur van de stad op te dragen aan eene militaire commissie, waarvan de luitenant-kolonel A. C. DE BELLANGÉ voorzitter en J. A. VAN GOOR DEN OOSTERLINGH secretaris was. De commissie vergaderde dagelijks van 10—11 uur op het stadhuis, om de ingezetenen te hooren. Haar eerste werk was (1) de burgers te verbieden de stad te verlaten, onder bedreiging, dat hunne huizen en goederen zouden worden in beslag genomen, en zulks niettegenstaande eenige dagen te voren (2) het stedelijk bestuur bevolen had, dat men in ieder huis, dat verlaten werd, een matras of bed moest achterlaten.

In de eerste dagen van September hadden op verschillende punten bij *Breda* gevechten plaats tusschen de

(1) Publicatie van 31 Augustus.

(2) Publicatie van 22 Augustus.

Franschen en de troepen van het garnizoen, waarbij de onzen steeds met dapperheid streden en generaal von GEUSAU meermalen in persoon tegenwoordig was. Bij bulletin werd zelfs aan het leger bekend gemaakt, dat bij een uitval op den 7^{den} September, de vijand met een verlies van 150 dooden, eenige gekwetsten en 6 krijgsgevangenen uit *Princenhage* was verdreven. Een paar dagen later herstelden de Franschen de Duivelsbrug, die door de onzen was afgebroken, en op den 10^{den} September werd te *Ginneken* scherp gevochten om een paar karren wijn, die de vijand uit *Teteringen* had geroofd. Onze troepen vermeesterden de paarden, doch de Franschen behielden helaas den wijn.

Belangrijke zaken zijn toen echter niet voorgevallen, want reeds op den 12^{den} September trok de Fransche krijgsmagt naar de zijde van 's *Hertogenbosch*. De vrees voor eene belegering bleef evenwel steeds bestaan, want den 19^{den} September kregen de burgers nogmaals last, zich voor twee maanden van het noodige te voorzien. Telkens hadden er schermutselingen met den vijand plaats. Vooral werd het dorp *Ginneken* zwaar geteisterd door het kanonvuur, en thans nog wijzen de kogels in vele huizen van het dorp ons duidelijk aan, dat het geen ijdele vrees was, die de ingezetenen hunne woningen deed verlaten. Het zou nutteloos wezen hier het verhaal te laten volgen van de afzonderlijke gevechten, die in het einde van het jaar bij *Breda* hebben plaats gehad. Ze bewijzen echter genoeg, dat generaal von GEUSAU met geestkracht en moed den hem toevertrouwen post wilde bewaren, hoewel de verdediging van *Breda* spoedig nutteloos werd, vooral toen PICHEGRU, door het toevriezen van de inundatiën tusschen *Steenbergen*, *Breda*, *Geertruidenberg* en *Heusden*, de stelling der Nederlanders kon door- en omtrekken, de Maas overgaan en zich (27 December) in den *Bommeleraard* vestigen. Toen eindelijk Prins WILLEM V met zijne zonen op den 18^{den} Januarij 1793 de wijk moest

nemen naar *Engeland*, en de Franschen door den voorspoed hunner wapenen en de omwenteling in de *Nederlanden*, allerwege hunne vaandels deden wapperen — toen stond generaal von GEUSAU met de bevelhebbers van *Bergen op Zoom* en *Willemstad* nog ter verdediging van de Republiek gereed, en het was slechts op last van de Algemeene Staten, dat *Breda* hare poorten voor de Franschen ontsloot.

Op den 27sten Januarij 1793 verscheen in de stad de Fransche leger commissaris SIGOUIN. Hij rigtte bij afwezigheid van het burgerlijk bestuur een provisionele municipaliteit op van twintig leden, waarvan M^r. S. B. JANTSON president, en M^r. G. R. STEPPEN secretaris was. Het eerste besluit van dat ligchaam was, dat men de vlag van den toren zou uitsteken als de Franschen kwamen, en dat het klokkenspel zou stilhouden als de Hollandsche troepen afstrokken. Den 30sten Januarij ging een deputatie uit de municipaliteit, bestaande uit de heeren JANTSON, RATHKE en OUKOOP, naar den Franschen bevelhebber der troepen. Hij gaf last, dat Hollandsche schildwachten moesten worden geplaatst voor den gevangen-toren en 's lands tuighuis. De kerkgebouwen achtte hij genoegzaam beveiligd, door er de volgende woorden te doen aanplakken: »*L'on adore ici l'Être suprême. Sauve garde*”.

Zoodra waren niet de Fransche soldaten binnengerukt, of het scheen, dat de dagen van FREUNDSBERG en van CASTEL weér zouden aanbreken. Op den 2^{den} Februarij nam de municipaliteit, op verzoek van generaal BLONDEAU, die het bevel voerde over de Fransche troepen te *Breda*, het besluit, om »voor deszelfs gebruik te koopen 50 pond boter en een half anker Rijnschen wijn, twee flesschen Spaanschen wijn voor zijn aide de camp d'ARENBERG, en voor generaal LIEBERT een blaauw fluweelen broek en camisool, indien die te verkrijgen waren”.

De Bataafsche Republiek, uit de omwenteling geboren, erkende weldra *Staats-Brabant* en *Drenthe* als zusterlandschappen en ontving hunne afgevaardigden in de

Algemeene Staten. Onder de leus van vrijheid, gelijkheid en broederschap werden nu allerlei instellingen der Franschen nagevolgd en overgenomen. Men raakte geheel en al onder Franschen invloed en mogt eindelijk nog van geluk spreken, toen men het den 16^{den} Mei zoover kon brengen, dat een verbond met de Franschen tot stand kwam, waarbij de Bataafsche Republiek in naam hare onafhankelijkheid verwierf, tegen betaling van 100 millioen Gulden en den afstand van *Staats-Vlaanderen* en *Limburg*. Ook was men genoodzaakt de vrije vaart op onze hoofd rivieren toe te staan en dertig groote oorlogschepen met de helft van onze landmagt, die 23000 man sterk was, ter beschikking der Franschen te houden. Verder moesten 23000 Fransche soldaten voeding, kleeding en soldij ontvangen. *Staats-Brabant* en *Breda* werden sedert dien tijd wel is waar niet meer beschouwd als een win-gewest der Republiek, en kregen hun regmatig aandeel in het bestuur des lands, maar de glinsterende Fransche bajonetten wezen duidelijk genoeg aan, welk lot men in de toekomst te wachten had.

Gedurende het bestaan van de Bataafsche Republiek viel er te *Breda* niets van belang voor. Het garnizoen was meestal onbeduidend en aan het onderhoud der vestingwerken en militaire inrigtingen werd, door den benarden toestand, waarin 's lands finantiën verkeerden, zoo min mogelijk ten koste gelegd. Onder het bestuur van den Raadpensionaris RUTGER JAN SCHIMMELPENNINCK (29 April 1803) schenen wel betere dagen te zullen aanbreken, doch weldra nam LODEWIJK NAPOLEON als erfelijk Koning van *Holland* de teugels van het bewind in handen (18 Junij 1806), en nu verdwenen die goede vooruitzichten al weder spoedig en ging de stad steeds meer en meer achteruit. Het verdient hier te worden opgemerkt hoe-zeer de talrijke en meestal gelukkige belegeringen onder Keizer NAPOLEON, maar vooral de geheel nieuwe wijze van oorlogvoeren, het vertrouwen ondermijnde, dat men tot

hiertoe had gesteld in de vestingwerken van *Breda*, vroeger het toonbeeld van krijgswerkkunde. — Reeds den 8ten September 1801 schreef generaal-majoor H. van Hooff (1), destijds directeur-generaal van het korps ingenieurs, in een belangrijk stuk over de verdedigingsmiddelen der Republiek (2): »*Breda* is een welgefortificeerde plaats...., die echter niet in staat is op zichzelf de noodige tegenweer te bieden". In 1808 hadden de militaire autoriteiten al weér minder met die sterkte op, want toen verklaarde het Groot Committé Centraal der artillerie en genie (3): »*Breda* heeft ontelbare gebreken in hare constructiën, vooral zijn hare werken te zeer geëntasseert en de inundatiën, al zijn dezelve met het beste succes geformeerd, kunnen geenszins alle toegangen tot deze plaats verzekeren. De liniën van de *Vucht*, den *Munnikhof* en *Hout* hebben zeer uitgebreide en hoge fronten van attaque, die tegen herhaalde vigoureuze aanvallen niet bestand schijnen". — Er werden toen wel eenige voorstellen tot verbetering gedaan, doch daarvan kwam natuurlijk niets, want het leger kostte in dien tijd veel, en het weinige geld dat in 's lands kassen vloeyde, moest tot andere en nuttiger einden besteed worden.

Na de landing van de Engelschen op *Walcheren* in 1809, achtte NAPOLEON het raadzaam eenige veranderingen te brengen in de grenzen van zijn Rijk. In het begin van 1810 trok de maarschalk OUDINOT met een Fransche krijgsmagt in *Noord-Brabant*, doch de toegang tot *Breda* en *Bergen op Zoom* werd hem geweigerd. Het gevolg hiervan was, dat de Koning den 16^{den} Maart te *Fontainebleau* een tractaat moest onderteekenen, waarbij geheel *Zeeland*, *Noord-Brabant* en het land tusschen Maas en Waal, benevens *Nijmegen*, aan *Frankrijk* werd afgestaan. Weinige

(1) Gepensioneerd 14 Julij 1803.

(2) Memorie betreffende eene beknopte opgave van de defensieve staat der frontieren van de Bataafsche Republiek.

(3) Memoriën van het Groot Committé Centraal van artillerie en genie.

dagen daarna trokken de troepen van OUDINOT *Breda* binnen, en was die stad in een Fransche grensvesting herschapen. Doch kort daarop (9 Julij) verliet Koning *LODEWIJK* het land en werd het gansche Koninkrijk *Holland* bij *Frankrijk* ingelijfd.

Onder de overheersching der Franschen bleef *Breda* gelukkig voor de rampen des oorlogs bewaard. Daar echter door een enkele pennestreek de stad weér had opgehouden grensplaats te zijn en veranderd was in een eenvoudige landstad zonder handel en nijverheid, ging zij meer en meer achteruit. Het vertier, dat de hofhouding der Prinsen van *Oranje* in vroegeren tijd had aangebragt, had ook geheel opgehouden, want het kasteel werd gebruikt tot verblijfplaats van Pruissische en Spaansche krijgsgevangenen. Het garnizoen werd voor een groot gedeelte weggenomen en daardoor geraakten veel ingezetenen, die in de verzorging en voeding van de bezetting een middel van bestaan gevonden hadden, zonder broodwinning. Zoo ging de stad met rassche schreden haar ondergang te gemoet; zij zou zeker al spoedig geheel vergeten zijn geraakt, indien zij niet. (6 Mei 1810) toevallig het tooneel was geweest van den hevigen uitval van *NAPOLEON* tegen de Roomsche geestelijkheid, waarbij door den magtigen Keizer, die het lot der wereld scheen in de hand te hebben, bedreigingen werden gedaan, die door geheel *Frankrijk* weërgalmden. Aan weinigen zal het toen gegeven zijn geweest te vermoeden, hoe dicht de kolossus reeds stond bij zijn val. Korten tijd daarna begon men reeds troepen te verzamelen voor den oorlog in *Rusland*. Al wie de wapenen kon dragen moest oprukken en menig huisgezin, van zijn steun beroofd, verviel tot armoede en kommer. Doch het verhaal van de gebeurtenissen van dien tijd behoort, daar zij niet van dadelijken invloed waren op het lot der vesting, niet tot onze taak.

HOOFDSTUK VII.

DE BEVRIJDING. — SLOT.

1813—1868.

De togt van NAPOLEON naar *Rusland* was mislukt en had de vernietiging van het groote leger ten gevolge gehad. De Pruissen hadden na langen tijd aarzelen het dwaugjuk afgeschud en, met *Rusland* verbonden, aan *Frankrijk* den oorlog verklaard. De wapenen der bondgenooten waren gezegend en NAPOLEON had in de velden van *Leipzig*, in vier dagen tijds, een verlies geleden van 70000 man. Door die verschrikkelijke slagting waren de hospitalen der Fransche garnizoensplaatsen met gekwetsten opgevuld, en *Breda* kreeg ruim haar deel. Driehonderd karren en wagens, ieder met 6 à 7 zieken en de lijken van een 50-tal lijdens, die onder weg waren bezweken, kwamen binnen het kasteel, dat inmiddels tot hospitaal was ingerigt. Aan geneeskundige hulp was groot gebrek, zoodat honderden den geest gaven en in de loop-schans werden ter aarde besteld.

Na den slag van *Leipzig* werd *Denemarken*, dat, ten gevolge van een verdrag met NAPOLEON, aan *Zweden*, *Rusland* en *Pruissen* den oorlog had verklaard, door den Kroonprins van *Zweden* tot den vrede gedwongen. Hierdoor konden de generaals von BULOW en WINZINGERODE met het derde Pruissische armeekorps en een Russische

krijgsmagt naar de *Nederlanden* trekken. Gesterkt door een troep kozakken, die in November 1813 onder den kolonel Prins NARISCHKIN de noordelijke provinciën waren binnenge trokken, kwam in ons Vaderland de omwenteling tot stand, en Prins WILLEM FREDERIK, zoon van den laatsten stadhouder Prins WILLEM V, werd tot Souvereine Vorst uitgeroepen. Op denzelfden dag, waarop generaal VON BULOW *Arnhem* bemagtigde (30 November), zette de Prins, na eene afwezigheid van 19 jaren, te *Scheveningen* voet aan wal. Van dat oogenblik breidde zich de omwenteling snel uit, de Franschen weken allereerste terug, en de Russische en Pruissische troepen verspreidden zich over het geheele land (1).

Op den 3^{den} December had er toevallig eene ontmoeting plaats te *Rotterdam*, tusschen den Russischen generaal BENKENDORFF, die twee dagen te voren *Muiden* had veroverd, en den Pruissischen majoor VON COLOMB, die een vrijkorps kommandeerde. — Op dienzelfden tijd ontving men ook berigt, dat een Britsche vloot met hulptroepen, onder Sir THOMAS GRAHAM, in *Zeeland* was aangekomen. Men vatte nu het voornemen op, de Franschen ook uit *Noord-Brabant* te verdrijven. De Russische generaal scheepte den 7^{den} December zijne troepen te *Dordrecht* in, zette hen den volgenden dag te *Werkendam* aan wal, en trok van daar zonder verwijl op weg naar *Breda*.

Bij het vernemen van de gebeurtenissen in *Holland*, benoemde Keizer NAPOLEON Graaf DECAEN tot opperbevelhebber in de *Nederlanden*, met uitdrukkelijken last, *Zeeland* tegen de landing der Engelschen te beveiligen, en bij *Schoonhoven* en *Nieuwpoort* aan de Lek een Fransche

---

(1) Register van uitgegane missiven. — Notulen en resolutiën der stad Breda van 1813—14. — Geschiedenis der staatsomwenteling in Nederland, in het jaar 1813, door HERMAN BOSSCHA. *Amsterdam*, 1814. — Nationaal gedenkboek der hernieuwde Nederlandsche unie van den jare 1813, door J. KONINENBURG. 's *Gravenhage*, 1814. — *Der Winterfeldzug in Holland, Brabant und Flandern, eine Episode aus dem Befreiungskriege 1813 und 1814*, von A. CRUSIUS. *Lucemburg*, 1865.

krijgsmagt bijeen te trekken. Toen echter de nieuwe bevelhebber (4 December) te *Antwerpen* aankwam, vond hij de zaken zóó bedenkelijk, dat hij zich moest bepalen in allerijl de Fransche zeesoldaten, matrozen en het volk van de werven, die hij te *Antwerpen* vond, voor de dienst te lande te pressen. Van dien troep zond hij den 6^{den} December achthonderd man met een paar veldstukken naar *Breda*, waar slechts eenige *gens d'armes* in bezetting lagen. De overige beschikbare manschappen zouden naar *Bergen op Zoom*, *Steenbergen*, *Klundert*, *Zevenbergen* en *Geertruidenberg* gaan, doch de kozakken waren hen vóór geweest, en noodzaakten hen tot den terugtocht. Van voorbereidselen tot het in staat van verdediging stellen was hoegenaamd geen sprake. Kort te voren was een generaal der genie komen bevelen, dat buiten de Antwerpsche-poort een paar lunetten moesten worden aangelegd, zooals trouwens in 1812 en '13 bij de meeste Fransche vestingen geschiedde. Daar er geen garnizoen was, werd dit bevel gegeven aan een officier der nationale garde (1). Zelfs werd op een plan een schets gemaakt van deze werken, doch van de uitvoering kwam natuurlijk niets. Wij vermelden deze bijzonderheid alleen, om te doen zien, dat het eerste denkbeeld van de lunetten, die in 1840 zijn aangelegd, aan de Fransche genie moet worden toegeschreven.

Het was in den namiddag van den 9^{den} December, dat een hende kozakken van 23 man uit *Oosterhout* voor *Breda* verscheen. Vóór de Bosch-poort werden eenige gewerschoten gewisseld, men zond zelfs een paar honderd man op verkenning uit, maar die troep werd reeds aan de voorgracht met een levendig vuur door de kozakken ontvangen en moest dus spoedig weér inrukken. Tengevolge van dit voorval werd door den adjunct-maire W. VERLEGH, die bij afwezigheid van den maire DAMISSE DE ROOS het burgerlijk bestuur in handen had, de

(1) De 1ste luitenant E. BESAS.

volgende waarschuwing afgekondigd: » *Des patrouilles de cavallerie des puissances coalisées contre la France s'étant présenté à la barrière de la porte de Bois le Duc, Monsieur le maire, à l'invitation de Mr. le général AMBERT (1), commandant l'arrondissement, sous l'approbation de Mr. le sous-préfet, avertit les habitants de Bréda de ne pas se rendre sur les remparts. Il leur est également défendu de se présenter par troupes dans les rues* ».

Het was echter voor de Franschen geen geheim, dat de bevolking der stad hen zeer vijandig was. Aan een verdediging eener vesting zonder eenige hulpmiddelen, viel alzoo niet te denken. Gedurende den nacht werd krijgsraad gehouden en den volgenden morgen ten 8 uur trokken de Franschen de Antwerpsche-poort uit, met zich voerende eenige karren met kruid, de archieven, enz., doch met achterlating van een 400-tal zieken, die maar een goed heenkomen moesten zoeken.

Door de goede zorgen van den kommandant DUBOUCHET, die met den degen in de vuist het volk in toom hield, hadden er bij den afmarsch geen ongeregeldheden plaats. Daar de troepen de sleutels van de Bosch-poort hadden medegenomen, duurde het een half uur eer men de voorhoede der kozakken, bestaande uit een onderofficier en zes man, kon binnenlaten. De bevrijders werden feestelijk onthaald. Onverwijld werd de oranje-vlag van den toren opgestoken en zonder dralen rende het zevental kozakken de aftrekkende Franschen na. Weinig tijds daarna keerden zij in triomf met eenige krijgsgevangenen en een aantal geladen karren weder. Ten elf uur kwam de Russische generaal STAHL VAN HOLSTEIN met 1200 kozakken de stad binnen. Hij stelde voorloopig den kolonel VAN HOEY aan tot kommandant, doch vertrok weldra met zijne troepen, om de Franschen na te zetten, en liet de stad alzoo aan de zorg der burgerij over.

(1) Hij wordt door KONIJNENBURG en zijne navolgers verkeerdelijk LAMBERT genoemd.

Den volgenden dag werden de ingezetenen uitgenoodigd al hunne bruikbare wapenen op het stadhuis te brengen, de weerbare mannen werden opgeroepen, om vrijwillig dienst te nemen, en de leden der municipaliteit G. G. VAN DER HOEVEN en J. S. VERSPYCK, beiden oud-militairen, kregen last, om met de officieren der nationale garde het nieuwe korps schutterij te organiseren en strijdvaardig te maken. Den 12^{den} December kwam generaal BENKENDORFF, bevelhebber der gecombineerde legers met 2400 man Russische jagers en kozakken te *Breda*. De kolonel ROM VAN POEDEROYEN werd tijdelijk tot Gouverneur aangesteld. Op dienzelfden dag kwam ook het Pruisische vrijkorps van den majoor v. COLOMB, sterk 180 paarden, uit verschillende korpsen bijeengeraapt, de stad binnen. Deze troepen hadden veel oponthoud gehad bij het overzetten der paarden over den Biesbosch. Daar dit korps geheel voor den partijgangers-oorlog was bestemd, trok v. COLOMB naar *Hoogstraten*, *Turnhout* en *Mechelen*, en bleef *Breda* in handen van de Russen. De kolonel ROM gaf wel bevel, dat de Hollandsche taal moest worden gebruikt, — dat de maire den titel van burgemeester moest voeren, — dat de nationale garde of schutterij de dienst zou waarnemen (13 December), doch van maatregelen, om de vesting in staat van tegenweer te brengen, was geen sprake.

Op den 15^{den} December kwam een commissie, bestaande uit de heeren W. B. DONKER CURTIUS en G. A. M. VAN BOMMEL, om de stad in naam van den Prins van *Oranje* in bezit te nemen. De heeren DAMISSE DE ROOS en VERLEGH werden aangesteld tot burgemeesters, de ingenieur-enchef VAN DER PLAAT, die vroeger als generaal-majoor bij de Russen had gediend, werd tot Gouverneur, en de luitenant-kolonel VERTHOLEN tot kommandant benoemd. De kolonel ROM verliet op last van den Prins den 17^{den} de stad, om de vrijwillige werving te regelen.

Omstreeks dezen tijd stonden de legers der bondgenooten gereed de oostelijke grenzen van *Frankrijk* over

te trekken, en waren de meeste plaatsen in *Nederland* door de overheerschers ontruimd. In *Holland* hadden zij nog *den Helder*, *Naarden* en *Gorinchem* bezet, en in *Noord-Brabant*, *Bergen op Zoom*, *Grave* en *'s Hertogenbosch*. Echter scheen *NAPOLEON* een geheel verkeerd denkbeeld van de zaken hier te lande te hebben. Hij gaf last, dat de garde divisiën *LEFÈBVRE-DESNOUETTES*, *FRIANT* en *LA FERRIÈRE-L'EVÈQUE* van *Parijs* en *Trier* naar de *Nederlanden* moesten oprukken. De maarschalk *MACDONALD* moest alle beschikbare troepen bij *'s Hertogenbosch* verzamelen, en de divisiën *ROGUET* en *CASTEX* moesten uit *Antwerpen* opbreken, om *Breda* te heroveren en zoodoende de gemeenschap met *Gorinchem*, waar generaal *RAMPON* zich steeds tegen de Pruisen bleef verdedigen, te herstellen. Aan Graaf *DECAEN* werd het opperbevel ontnomen en een onderzoek naar zijn gedrag ingesteld.

Den 19^{den} ontving men te *Breda* het eerste bericht, dat de Franschen in aantogt waren. Den volgenden dag wierpen zij de voorposten uit *Wustwezel* en *Zundert* terug en verschenen met 6800 man, eenige veldstukken en twee houwitser, aan de zijde van *Princenhage* voor de stad.

De majoor v. *COLOMB*, die te *Vorselaer* bij *Herenthals* bericht had gekregen van den opmarsch der Franschen, spoedde zich in allerijl naar *Breda* en bereikte gelukkig de Ginneken-poort, op het oogenblik dat de Franschen voor de Antwerpsche poort verschenen en granaten in de stad begonnen te werpen.

Daar generaal *BENKENDORFF* een deel van zijne troepen op strooptogt had uitgezonden en een ander deel te *Geertuidenberg* en *Willemstad* in bezetting had gelegd, bedroeg de geheele sterkte van het garnizoen van *Breda* nauwelijks 1500 man. Gelukkig echter had de majoor *C. C. P. STEINMETZ*, kommandant der artillerie, bij het verlaten van *Willemstad* door de Franschen op den 10^{den} December, vaartuigen geprest te *Klundert*, *Zevenbergen* en *Oudenbosch*, om kruid en geschut te vervoeren naar

Breda en Geertruidenberg. Hij was in persoon met 4 bespannen 6-^{ers}, 2 3-^{ers} en 2 houwitsers over land naar *Breda* gesneld, waar hij den 19^{den} gelukkig met twee stukken aankwam. Dienzelfden dag kwam ook de generaal VAN DER PLAAT binnen.

Te *Breda* ontbraken alle middelen tot tegenweer. Ammunitie was er bijna niet voorhanden; de werken waren niet gepalissadeerd. De inundatiën waren niet gesteld en de middelen om het voorgelegen land onder water te zetten waren niet in orde. Men begrijpt dus, welk lot de stad getroffen zou hebben, wanneer een strenge vorst de vestinggrachten voor den vijand begaabaar hadden gemaakt.

De Fransche krijgsmagt was echter op verre na niet sterk genoeg, om de geheele vesting te kunnen insluiten. Zij moest zich dus bepalen tot een geweldigen aanval op de Antwerpsche- en de Ginneken-poort. De verdediging der Antwerpsche-poort werd opgedragen aan 250 Russische jagers. Aan de Ginneken-poort had de Pruissische luitenant BOCKELMAN het bevel over 40 vrijwillige jagers, 60 fuseliers van het regement VAN COLBERG, 150 Russische infanteristen, 20 kozakken en 3 vuurmonden. Generaal v. BENKENDORFF hield de overige kozakken als reserve bij zich. De Pruissische majoor-adjutant v. STEENACKER, die, hoewel ouder van rang, zich als vrijwilliger bij den majoor v. COLOMB bevond, nam de dienst van kommandant der artillerie en genie waar, hoewel er in deze betrekking bij de verdediging van een geheel ledige vesting niet veel eer was te behalen.

Weldra kwam een Fransch officier de vesting opeischen, doch hij werd afgewezen. In den namiddag van den 20sten vielen de Franschen nu de Antwerpsche-poort aan. Zij trachtten de bruggen over de hoofdgracht te bemagtigen, doch werden gelukkig teruggeslagen.

Generaal BENKENDORFF had inmiddels naar alle zijden vruchteloos om ondersteuning gezonden. Alleen waren

de kozakken, die te *Groot- en Klein-Zundert* stonden, ingerukt. Gelukkig kwam een troep van 300 man pas geworven Hollandsche vrijwilligers, onder kolonel PHAFF, de stad binnen, en ontving men berigt, dat de vaartuigen uit *Willemstad* in de nabijheid van de stad waren geweest, doch dat de schippers, ziende dat de Franschen aan de zijde van *Teteringen* de stad omtrokken, waren teruggekeerd. In den avond trok Prins GAGARIN met 200 kozakken naar *Terheyden*. Beneden het dorp en slechts 200 pas van een Fransche post, werd hij bij het licht der wachtvuren de schepen gewaar. De Franschen werden verdreven, de paarden der kozakken voor de schepen gespannen en de togt naar *Breda* ondernomen. Bij de *Eemer* kwam de majoor STEINMETZ met eenige burgers bij de schepen, en in het midden van den nacht kwamen de twee vaartuigen gelukkig binnen de stad. Nu moesten bij het licht van flambouwen 6 vuurmonden van 24- $\text{\textcircled{R}}$, 12 van 12- $\text{\textcircled{R}}$, met bijbehorend materieel en ongeveer 60000 pond kruid worden ontscheept. Men had in de werken, die gezigt hadden op het accès naar de Antwerpsche-poort, schietgaten laten insnijden, beddingen leggen en ammunitie brengen. De majoors STEINMETZ en v. STEINACKER gaven blijken van voortvarendheid en ijver, en wisten het, ondanks de gruwelijkste spraakverwarring, zóóver te brengen, dat de burgers, schutters, Russische jagers en Pruissen den volgenden morgen, op de regter hooge flank van bastion Holland en de linker face van bastion Prins, twaalf vuurmonden in batterij hadden gebragt en daarbij als kanonniërs dienst deden. De Franschen hadden gedurende den nacht den bouw van drie batterijen ondernomen. De eene, aan den Oranjeboom, bestreek de regter face van bastion Prins, de tweede lag aan den Kleiberg achter de Bloemkool, de derde ten noorden van den straatweg tusschen de Bloemkool en het Duitenhuis. Den vorigen dag hadden de vier veldstukjes der kozakken zoo weinig vrees aan de

aanvallers ingeboezemd, dat gedurende den nacht een piket op het glacis had gebivouackeerd.

Gedurende den 21sten zetten de Franschen hun geschut-vuur voort. De bezetting beantwoordde het met ruim 1000 schoten en bragt eenige vuurmonden tot zwijgen. Slechts één Russische jager verloor het leven en eenige manschappen werden ligt gekwetst. Maar nu kwamen de adjudanten van den Gouverneur, de kapitein SCHUM-MELKETEL en de luitenant RUBAY, die op verkenning waren uitgeweest, het berigt brengen, dat de Franschen een aanval op de Waterpoort, die niet door het geschut bestreken was, in den zin hadden. Onverwijd trok de kolonel PHAFF met zijn bataillon, eenige schutters en een paar veldstukken, den vijand te gemoet. De luitenant-kolonel VERTHOLEN trachtte inmiddels in het gezigt van den vijand de brug buiten de Waterpoort af te breken. Gelukkig werden de vijanden teruggewezen. Nu scheen het dat zij een aanval op de Bosch-poort zouden ondernemen. Spoedig werden eenige karren met stroo en takkebossen derwaarts gezonden, om onder bescherming van het vuur van eenige veldstukken de bruggen in brand te steken. — Ook kreeg men berigt, dat de overige schepen, die uit *Willemstad* waren afgezonden, in de nabijheid van *Breda* waren gekomen, doch dat zij waarschijnlijk den vijand zouden in handen vallen, daar deze zijne posten had voorgeschoven tot nabij het Nieuwe veer beneden *Terheyden*, en alzoo allen toevoer langs de Mark kon afsnijden.

IJlings trok Prins GAGARIN met 300 kozakken en een paar veldstukken, onder den luitenant v. LOCHEM, naar *Terheyden*, en geraakten zij weldra met de Franschen in gevecht. Maar op datzelfde tijdstip kwamen de Britsche troepen, onder Sir THOMAS GRAHAM, te *Standdaarbuiten*, *Nieuw-Gastel* en *Oudenbosch*, en geraakte een troep Pruisische hussaren met een piket Fransche lanciers aan den Teteringschen dijk handgemeen. Daar *Gorinchem*

nog niet was genomen, kon generaal v. BULOW niet met al zijne magt naar *Breda* komen. Hij had echter generaal VON KRAFFT uit *Heusden* laten oprukken. Een detachement kavallerie was naar *Tilburg* gegaan. Deze troep had te *Dorsten* een wacht geplaatst, die met de Franschen in schermutseling was geraakt.

Ondertusschen hadden de Franschen hun vuur, van des morgens 7½ ure tot des middags 3 uren, uit 23 vuurmonden voortgezet. Generaal LEFÈBVRE-DESNOUETTES, die met een aanzienlijke magt uit *Antwerpen* was gekomen en het bevel over de belegeringstroepen, die een sterkte hadden gekregen van 12200 man, op zich had genomen, zag nu door de nadering der Engelschen en Pruiszen wel in, dat het geschikte oogenblik om *Breda* te nemen voorbij was. Misschien werd hij ook wel in zijne meening versterkt door een briefje van generaal v. BULOW, in de Fransche taal geschreven, waarin aan de bezetting van *Breda* gemeld werd, dat hij met 15000 man tot ontzet in aantogt was. Dit briefje was op de een of andere manier aan de Franschen in handen gespeeld. Des nachts werd te *Princenhage* kriegsraad gehouden en den volgenden morgen (25 December) trokken de belegeraars, onder begunstiging van een sterken nevel, af. Zonder uitstel snelde de majoor v. COLOMB den vijand met een troep kozakken achterna en vervolgde hem tot *Groot-Zundert*. Den volgenden dag namen de Franschen stelling te *Wustwezel*, *Loenhout* en *Hoogstraten*, om *Breda* te observeren en met *Antwerpen* in gemeenschap te blijven. Zij kregen daarbij tot versterking de divisien BARROIS en LEFÈBVRE-DESNOUETTES. Generaal MAISON nam het opperbevel over de troepen op zich. Natuurlijk was in dit met bosschen, moerassen en heggen doorsneden terrein de voorpostendienst zeer lastig. Tot een gevecht kwam het niet, maar v. COLOMB bespeurde toch, dat de Franschen aanzienlijke versterkingen zonden naar *Bergen op Zoom*. Hij kon echter de convooijen niet magtig

worden. De Engelsche generaal MACKENZIE deed daarop *Roosendaal* sterk bezetten en stelde zich in verbinding met v. COLOMB.

Te *Breda* was men intusschen ernstig bevreesd, dat de Fransen den aanval zouden herhalen, vooral toen men vernam dat ze te *Rijsbergen* eenige baldadigheden hadden bedreven. Men nam alle denkbare maatregelen, om de vesting in verdedigbaren staat te brengen. Den 24sten, alzoo den dag nadat de Fransen den aanval hadden gestaakt, werd het herstellen van de drie dammen in de voorgeacht bij de Bosch-, Antwerpsche- en Waterpoorten, die het inundatie-water moesten keeren, aan drie aannemers opgedragen (1). Op het Kasteelplein werd een artillerie-post gevestigd. Timmerlieden, wagenmakers, smeden en boeren-arbeiders moesten zich begeven vóór het stadhuis, om te worden ingedeeld en aan het werk gezet. Alle oud-militairen werden opgeroepen, om met de schutterij wacht te doen. De ingezetenen moesten opgeven, hoeveel kruid zij in huis hadden. Alle mannen, die voor den arbeid geschikt waren, werden gezonden naar den wal, om te werken en het ijs, dat door het vriezend weér zich in de grachten vormde, te breken. De geneeskundigen werden belast met de verzorging der zieken, die de Fransen hulpeloos hadden achtergelaten. Postwagen- en vrachtrijders konden vrijelijk uit- en ingaan, in de hoop, dat zij de stad van het noodige zouden weten te voorzien.

Op den 2^{den} Januarij 1814 verliet de generaal v. BENKENDORFF met de Russische troepen de stad. Zij werden vervangen door eenige artilleristen en den volgenden dag door een paar bataillons Engelsch voetvolk, onder den generaal-majoor GIBBS, die, pas aangeworven, nog niet geschikt waren, om te velde te worden gebruikt. Kort daarop volgde tot groote vreugde der burgerij, het

---

(1) Het waren de HH. HUIJZERS, MOLENBERGH en VAN DEN KIEBOOM.

eerste bataillon Hollandsche infanterie van linie. Dat gestadig verwisselen van troepen maakte echter, dat de schutterij voor een groot deel had te voorzien in de dienst der vesting. Vijf maanden lang werd de garnizoensdienst met ijver door dat korps verrigt, dat alzoo reeds bij den aanvang van zijn bestaan het bewijs gaf, dat het in allen deele aan zijne roeping en verpligting wist te beantwoorden. Den 8ten Januarij rukten de Engelschen wederom uit en trok generaal von BULOW met zijn staf, waarbij zich Prins FREDERIK der Nederlanden bevond, onder klokgelui, carillon, illuminatie en vrolijke feestviering, aan het hoofd van het Pruissische derde legerkorps de stad binnen. Deze troepen bestonden uit 25½ bataillons, 39 eskadrons en 10 batterijen met 64 stukken, te zamen sterk 16000 man. Behalve dat waren nog gedetacheerd 20 bataillons, 14 eskadrons en 2 batterijen.

Er moesten nu ongeveer 12000 man bij de burgers van *Breda* worden in kwartier gelegd. In de meeste huizen kwamen 15 à 20 man. Men begrijpt, hoe moeilijk het viel in het onderhoud van zulk een troep te voorzien. De scheepvaart was door vriezend weder gestremd, zoodat alle levensmiddelen per as uit *Holland* moesten worden aangevoerd, want de Engelsche en Pruissische troepen, die in den omtrek der stad gekantonneerd lagen, verbruikten al wat er van voedsel voorhanden was. Wel-dra rukte echter het Pruissische en Engelsche leger weér voorwaarts, met het voornemen, om *Antwerpen* te nemen of althans om de vloot, die in het bassin lag, te vernielen.

Den 10^{den} Januarij marscheerde v. BULOW met drie kolonnen uit. De eene ging naar *Gilze* en *Chaaam*, de tweede naar *Zundert*, de derde naar *Sprundel*. De gevechten, die den volgenden dag geleverd werden te *Hoogstraten*, *Wustwezel* en *Westmal*, waren even als die twee dagen later voorvielen te *Merxem*, *Wynechem* en

Deurne voor de Pruisen voordeelig, doch zij gaven aan v. BULOW de overtuiging, dat hij veel te zwak was, om *Antwerpen*, dat eene bezetting had van 12000 man, met hoop op goed gevolg aan te tasten. Hij deed daarom zijne troepen den 14^{den} en 16^{den} naar *Breda* terugtrekken. Zijne voorposten bleven echter te *Hoogstraten*, *Loenhout* en *Wustwezel*. Eene brigade nam stelling te *Zundert* en *Rijsbergen*, en stelde zich over *de Moeren* in verbinding met de Engelsche troepen, die te *Oudenbosch* stonden en hunne voorposten te *Roosendaal* hadden. De hoofdmagt der Pruisen bleef nu tot het einde der maand te *Breda*, waar men het zeer volhandig had met de soldaten te voorzien van broeken, mantels en schoenen.

Op het einde van Januarij stonden de legers der bondgenooten in *Frankrijk* aan de Marne, Maas en Seine en bedreigden alzoo *Parijs* ernstig. Niettegenstaande dat gaf NAPOLEON generaal MAISON last, om al zijne troepen bij *Antwerpen* te concentreren, en liever de verdediging van *België* en van de noordelijke grenzen van *Frankrijk* te laten varen, dan *Antwerpen* prijs te geven.

Den 27sten Januarij bragt BLUCHER zijn hoofdkwartier over naar *Brienne*, en kreeg v. BULOW last, zich met zijn korps bij het leger van BLUCHER te voegen. Hij zou dan te *Breda* vervangen worden door het 5de Duitsche armee-korps, onder den Hertog van WEIMAR. Doch v. BULOW kon er natuurlijk niet aan denken *Breda* te verlaten, voordat die troepen, die eerst den 2^{den} Januarij uit hunne kantonnementen in *Saxen* gemarscheerd waren, te *Breda* waren aangekomen. Daar de Engelsche troepen inmiddels eenige versterking hadden ontvangen, oordeelde v. BULOW zich gerechtigd, met de Engelschen verbonden, andermaal te beproeven *Antwerpen* te bemagtigen. Den 29sten en 30sten trokken de vereenigde troepen uit *Roosendaal* op. Den volgenden dag werd *Lier* bestormd en hadden bij *Deurne* en *Merxem* gevechten plaats. Doch CARNOT, die den 2^{den} Januarij het opperbevel over *Antwerpen* had

aanvaard, slaagde er in de stad te behouden, zelfs toen de Engelschen in den nacht van 2—3 Februarij achter den Ferdinands-dijk — thans voor een groot deel binnen de nieuwe omwalling gelegen — op 1300 à 2100 el afstands van het bassin 5 batterijen van 19 mortieren en zware houwitseren en vijf 24-^{ers} hadden gebouwd en gedurende 3 dagen de stad bewierpen. Door het mislukken van den aanval op *Antwerpen* en de aankomst van het derde korps te *Breda* op den 5^{den} en 6^{den} Februarij, kon v. BULOW den marsch naar *Frankrijk* ondernemen.

Gedurende den tijd dat de bondgenooten *Breda* bezet hielden, had men natuurlijk maatregelen beraamd, om de vesting in staat van verdediging te brengen. Daarbij ondervond men echter, dat in de constructie der vesting feilen waren, die niet gemakkelijk in korten tijd konden worden verbeterd. Het glacis had een te gering relief, zoodat men in de bedekte wegen niet veilig was voor het vijandelijk vuur. Door de lage ligging van de bedekte wegen was er gebrek aan grond, en kon men dus het glacis niet verhoogen noch traversen aanleggen. De bovenrivieren gaven in den regel geen water genoeg, om door het sluiten van de inundatie-sluis eene onderwater-zetting aan de zuidzijde der vesting tot stand te kunnen brengen. Men kon hieraan wel te gemoet komen, door ter hoogte van *Stampersgat* of *Prinsland* de beneden-rivier af te dammen, om het vloedwater langs de Zevenbergsche haven te kunnen inlaten en ophouden, doch zulke dammen waren bezwaarlijk door het aanleggen van veldwerken te beveiligen en konden dus ligtelijk den vijand in handen vallen. De vestinggrachten moesten noodzakelijk allen worden uitgediept en voor de gemeenschap met de buitenwerken moest zorg worden gedragen. Om de vesting voor een insluiting te bewaren, had men op den regter oever der Mark een mobiel troepenkorps noodig, dat de liniën van den *Munnikhof* en den *Hout* en de post te *Steelhoven* kon verdedigen. De linie van

de *Vucht* was reeds door de Franschen voor het grootste gedeelte geslecht, als nadeelig voor de verdediging. Daarbij rekende men, dat men voor de verdediging der vesting 250 vuurmonden, eene bezetting van 6700 man en 460 paarden noodig had, terwijl men tot het maken van de noodige geblindeerde gebouwen en dergelijke zaken eene som behoefde van 825000 Gulden met 1200 zware boomen (1). De overwinningen der bondgenooten maakten echter, dat aan deze werken slechts een begin van uitvoering behoefde te worden gegeven.

De gebeurtenissen van 1815 volgden elkander zóó snel op, dat ook in dat jaar geen belangrijke veranderingen aan de werken konden worden toegebracht.

Na de vereeniging met *België* en de oprigting van het Koninkrijk der Nederlanden, was *Breda* weder een binnenvesting geworden. Daar men alle krachten moest inspannen, om de sterkten langs de Fransche grenzen gereed te krijgen, werd er weinig gedacht aan *Breda*, waaraan men trouwens geen belangrijke sommen mogt ten koste leggen. Alleen werden de Ginneken- en de Antwerpsche-poorten van nieuwe frontmuren voorzien en de overblijfselen van den grooten watermolen aan de Gasthuisvelden weggeruimd. De Water-poort, vroeger slechts voor voetgangers geschikt, was reeds in 1810 door een paar profielmuren vervangen en de weg langs de rivier voor rijtuigen geschikt gemaakt.

Een belangrijke gebeurtenis voor de stad was de oprigting der Koninklijke Militaire Akademie (2), waardoor het kasteel en de bijbehorende gebouwen aanmerkelijke veranderingen en uitbreidingen moesten ondergaan. Het maken van die gebouwen ging echter niet spoedig, zoodat de inwijding der Akademie eerst kon plaats hebben op den 24sten November 1828.

(1) Memorie van den kap.-ingen. PASTEUR van 20 Maart 1814.

(2) Kon. besluit van 29 Mei 1824.

Van meer belang voor de verdediging van *Breda* en van *Noord-Brabant*, was ongetwijfeld de sluiting van den mond der Mark en Dintel, die in datzelfde jaar is tot stand gebracht, en waardoor de rivier op een bepaald peil kan worden gehouden, zoodat men nu de inundatie vrij wat spoediger en gemakkelijker kan stellen, dan toen men genoodzaakt was het afstroomende water door het leggen van een dam tegen te houden. Wij zullen daarom trachten een korte geschiedenis te geven van de beneden-rivier, en daarbij tevens vermelden, welke ontwerpen in vroeger en later tijd, in het belang van de scheepvaart, den landbouw en de verdediging zijn opgemaakt.

Vroeger hebben wij reeds gesproken over de Boven-mark, de Aa en andere wateren, die vóór de groote inundatie-sluis van *Breda* in de vestinggrachten te zamen komen. Zeker zal het stroomgebied dier wateren sedert de dagen van Prins WILLEM III niet veel zijn veranderd, maar door het ontginnen van woeste gronden en het verbeteren der waterleidingen wordt jaarlijks eene groote hoeveelheid water, die vroeger in de onbebouwde streken bleef uitdroogen, naar *Breda* gevoerd. Zonder twijfel wordt nu ook het water in veel korter tijd op de Beneden-mark geloosd. Hieraan is het dus toe te schrijven, dat men gedurende het drooge jaargetijde over een veel geringer watermassa heeft te beschikken dan vroeger. Daardoor zijn dan ook de bovenrivieren voor de militaire inundatie van minder gewigt geworden. Van meer belang is daarentegen de Benedenmark, eertijds een breede en onbeteugelde waterstroom, doch thans door het aanleggen van bedijkingen en het maken van sluizen in een afgesloten binnenkanaal herschapen.

Van de vroegste geschiedenis der Bredasche waterstroomen is weinig met zekerheid bekend. Sommigen meenen, dat de monden der hoofd-rivieren van ons Vaderland, waarin die wateren afvloeijen, in lang verloop

eeuwen een geheel ander aanzien hebben gehad dan thans, — dat de zee veel meer landwaarts in heeft gelegen, en dat de duinen, die men te *Ossendrecht*, *Woensdrecht*, *Wouw* en *Rucphen* ziet, eertijds zeeduinën zijn geweest. Men neemt daarbij dan aan, dat een Cimbrische vloed of dergelijke gebeurtenis een ontzettende verandering heeft te weeg gebracht in den vorm van land en wateren. Doch de duinen, die ten westen en ten noorden van *Breda* liggen, hebben geheel en al den vorm van gewone zandstuivingen, — ze bevatten volstrekt geen overblijfselen van zeedieren — en liggen daarbij veel te ver van de bijna aaneengeschakelde duinenrij, die te *Calais* een aanvang neemt en *Vlaanderen*, *Zeeland*, *Holland* en de noordelijke eilanden voor de werking der zee beveiligd, om als gewone binnenduinen te kunnen worden aangemerkt.

De schriften der Romeinen bevatten slechts weinig bijzonderheden over onze rivieren, en verspreiden daarom slechts een flauw licht over den voormaligen toestand van ons land. Daarenboven is het aan gegronnen twijfel onderhevig, of de »ontzaggelijke mond», waarin *TACITUS* de wateren van de Maas en van den linker Rijnarm doet te zamen komen, wel ooit heeft bestaan. Dit echter leert het plaatselijk onderzoek op vele punten in de nabijheid van *Breda* met voldoende zekerheid, dat de Romeinen volkomen regt hadden er van te getuigen: Het is land, dat op het water drijft.

Over de rivier de Aa wordt, voor zoover wij hebben kunnen nagaan, voor het eerst gesproken in een brief van Keizer Otto I aan de kerk van St. Bavo te *Gent* (963), waarin de giften, aan die kerk gedaan, worden bevestigd. Daaronder behoort ook de villa *Risbeche* (*Rijsbergen*) aan de *Atua* met den molen en de kerk (1).

Van de Mark wordt eerst later gewag gemaakt. Wel wordt in den stichtbrief van het klooster van *Thoor* (992),

---

(1) GRAMAYE. Ant. Bred. II, p. 4.

door HILSUNDIS Gravin van *Strijen*, dat klooster begiftigd met de dorpen *Gilze* en *Baarle*, het kasteel *Sprundelheim* aan de rivier Moerwater en met een bosch, om varkens te voeden, zooals het ligt tusschen de twee Marken (1), doch men is het nog niet eens, of hier wel een kasteel van *Sprundel* bedoeld is. Ook is het nog niet uitgemakt, waar die twee Marken gelegen waren. Door andere schrijvers over *Breda* (2) wordt verhaald, dat RAGINER, Grave van *Strijen*, (1039) zijn land verdeelde tusschen zijn twee zonen, dat de breede Aa — dat is het gedeelte der rivier beneden de stad, dat door de vereeniging met andere wateren een breeder waterspiegel heeft verkregen — de grens- of markescheiding moest wezen tusschen de twee deelen en daarom sedert dien tijd de Marke werd genoemd. Het is echter nog niet genoegzaam bewezen, dat die Graaf RAGINER, waarvan gesproken wordt, inderdaad heeft bestaan (3).

De oude Kenre van *Steenbergen* van 1272 spreekt van „een wet ende Kore die begint te Spelreborch totte Maremonde”. Misschien zou men hier Marcomonde moeten lezen.

In het Hoevensche Charter van 1267, gegeven door HENDRIK IV Heer van *Breda*, wordt de rivier de Mark duidelijker aangewezen als de grensscheiding van het Landregt van *Etten* onder de *Hoeven*. Aldaar wordt gezegd, dat onder de wetten van de *Hoeven* zouden behooren (4) »de lieden wonende van den bossche, dat men heet Liesche, totten watere, dat men heet die Marcke”. In geen van die stukken wordt echter eenige beschrijving van de rivier aangetroffen.

De eerste belangrijke gebeurtenis, waarvan wij met zekerheid weten, dat ze een grooten invloed moet hebben

---

(1) VAN GOOR. Beschr. van Breda, blz. 405.

(2) VAN VLIET. Cron. Bred. — VAN DER HOEVEN. Handv. en Cron., en anderen.

(3) MR. A. G. KLEIJN. Geschiedenis van het Land en de Heeren van Breda.

(4) VAN GOOR, blz. 388. — VAN DER AA. Geschiedkundige beschrijving der stad Breda, blz. 291.

uitgeoefend op de Bredasche waterstroomen, is de St. Elisabethsvloed geweest, waardoor op den 18^{den} November 1421 de Zuidhollandsche waard, waarschijnlijk ter hoogte van den *Moerdijk*, is ingebroken. Twee-en-zeventig parochiën en eene oppervlakte van meer dan 50000 morgen lands zijn toen onder het water bedolven geraakt, en de rivieren de Streene, de Lindonk en de Zwaluwe (1) werden toen geheel verzwolgen of althans zoozeer in haren loop veranderd, dat men thans niet meer in staat is, met eenige zekerheid aan te wijzen, waar ze vroeger hebben gestroomd. Van de vijftiende eeuw af wordt dan ook de geschiedenis van de Mark voor ons van meer gewigt, omdat wij eerst sedert dien tijd een juist oordeel kunnen vellen over de veranderingen, die ze door de natuur of door kunst heeft ondergaan.

De oudste kaarten van ons Vaderland doen slechts weinig bijzonderheden kennen, betreffende de Bredasche rivieren. Lucas Jan Wagenaer wijst in zijne kaart, getiteld: »Beschrijvinghe der Zeeuwsche Eylanden" van 1583 (2), wel het geheele land van *Breda* aan, doch de rivieren zijn daarop niet voorgesteld. Op de kaart van Jan van Bergen (3) van 1623 zijn de rivieren met duidelijkheid voorgesteld, doch de verschillende werken, die daarop zijn aangewezen, zijn niet wel overeen te brengen met de beschrijvingen, die daarvan elders worden gevonden. Het is daarom, dat wij bij het maken van dit opstel weinig dienst hadden van kaarten, en ons vooral hebben moeten bedienen van hetgeen wij aangeteekend vonden in de verschillende archieven, voor zoover ons die ten dienste stonden (4).

---

(1) Deze rivieren zijn vermeld in den giftbrief van *Zevenbergen* van 1290.

(2) Spiegel der Zeevaart, door Lucas Jan Wagenaer. *Leide*, 1588.

(3) Baronye van Breda, 't welk een punt is van Brabant daarin te sien is de Thegenwoordige belegeringhe van 1624 en 1625. Afgheteykent ende Uytgegeven door Jan van Bergen ende Nicolaes G. . . .

(4) Stedelijk archief van Breda. — Archief van den ingenieur van den waterstaat in het arrondissement Breda. — Verschillende stukken van het Heemraadschap van Mark en Dintel.

De Benedenmark stroomt van *Breda* tot *Terheyden* in bijna noordelijke rigting. Bij de oude schans, ten noorden van het dorp, verandert zij haren loop en keert zij zich naar het westen. Deze schans is in 1590, na de inneming van *Breda* door DE HERAUGUIER, opgeworpen door de Spanjaarden onder KAREL VAN MANSFELDT. Ze werd door Prins MAURITS in October van datzelfde jaar na een beleg van 3 dagen ingenomen, en is vervolgens door »de huysluyden» van *Breda* geslecht. Bij de belegeringen van 1624 en 1637 werd ze telkens weêr hersteld en nedergeworpen. In 1850 is ze wederom opgemaakt.

Bij de Leursche haven, aan den polder *de Hazeldonk*, nam de rivier eertijds den naam aan van Barlake. Bij *Nieuw-Gastel* lag het fortje *Burlake* of de *Blaakschans*. Het wordt op oude kaarten genoemd het Steenen fort (1). Verder waren er nog vier forten aan dit gedeelte van de rivier, namelijk de forten *Lamsgat* en *Amsterdam* op den linker oever, en *Borselaer* en de *Laakschans* op den regter oever.

Tusschen *Standdaarbuiten* en *Stampersgat* (oudtijds meestal *Stoutersgat* geheeten) verdeelde zich de rivier in twee takken. De zuidelijke heette het Diep of de Kil van den Apelaar en ontving bij den mond den naam van Dintel. Reeds in de 16de eeuw bestonden in dien mond een aantal verzandingen, de *Rooijeplaat*, *Couwenoot*, *Ruigeplaat*, enz., waardoor zoowel de scheepvaart als de waterlossing aanmerkelijk werden belemmerd. De noordelijke tak, die langs *Klundert* stroomde, heette vroeger de Moeijer keen, bij verbastering Mooije keen, ook wel Nieuwe vaart of Niervaart, thans meestal de Keene haven. Aan den mond bij het Hollandsch diep noemde men dat water de Rooode vaart. Op sommige oude kaarten wordt echter het gedeelte van de groote rivier tusschen het Volkrak en den Biesbosch insgelijks Rooode vaart genoemd.

(1) B. v. op de kaart van MICHAEL FLORIS VAN LANGEREN.

Tusschen de Roode vaart en het *Lamsgatsveer* aan de Mark was vroeger nog een open water, St. Joriswaal genoemd; thans is dat water door sluizen afgesloten en draagt het den naam van Zevenbergsche haven. Bij de zamenvloeiing van dat water met de Roode vaart lag het fort *Noortdam*, waar CHARLES DE HERAUGUIER in 1590 de manschappen verzamelde, die deel zouden nemen aan den koenen aanslag op *Breda*. Tusschen *Noortdam* en *Klundert* lag op den noordelijken oever van de Keene nog een fort.

De belangrijkste wateren, die op den linker oever van de Mark in deze rivier uitstroomen, zijn de Leursche haven, de Laaksche vaart en de Oudenbossche haven. Zij zijn in later tijd door sluizen afgesloten. Vóór de bedijking van *Princeland* (1603) was de Steenbergsche vliet, ter hoogte van *Stampersgat*, met de Dintel in gemeenschap. De Derriekreek schijnt nog een overblijfsel te zijn van deze verbinding.

Zoolang de platen en schorren in de monden van Keen en Dintel niet waren bekaad of bedijkt, en de vloed eene aanzienlijke watermassa in die rivieren kon werpen, waardoor bij ebbe schuring en verdieping werd te weeg gebracht, waren de beide riviertakken goed bevaarbaar.

De Keen, het gewone vaarwater van de schepen, die van *Breda* naar *Holland* gingen, was in 1680 nog goed open, maar vooral sedert de bedijking van den *Losecaatspolder* in 1688 is de mond begonnen te verzanden.

Evenzoo was het gesteld met den Dintelmoud. In het begin van de 17de eeuw was de rivier nog goed bevaarbaar voor de grootste schepen, die uit *Zeeland* kwamen en laveerende in 3 of 4 dagen *Terheyden* bereikten, waar het verschil tusschen ebbe en vloed 5 voet 10 duim (1,70 el) bedroeg. Tusschen *Breda* en *Terheyden* lag een jaag- of trekpad, dat reeds in oude tijden moet bestaan hebben, want volgens de stads-rekeningen werd den 17^{den} Augustus 1623 de herstelling daarvan aanbesteed. Bij octrooi van

28 April 1663, verleend door den Prins van *Oranje*, Heer van *Breda*, werd het trekpad voortgezet tot het *Zwartenbergsche* veer. Doch toen men de polders aan den mond van den Dintel begon te bedijken, — namelijk op den regter oever de *Jufvrouwenpolder* (1615), *Slobbegors* (1618), de *Sabina Hendrica* (1787), — en op den linker oever de *Willemspolder* (1649), de *Dintelpolder* (1707), *Oud- en Nieuw-Beaumont* (1775), — werd de bevaarbaarheid hoe langer hoe minder. In het begin van de vorige eeuw had de Dintel, die tusschen de *Willems- en Torenpolder* eene breedte bezat van 150 el, een mond van slechts 60 à 70 el wijdde. Het vloedwater liep toen te *Terheyden* slechts 0,65 el op. Geen wonder dus, dat de klagten over de onbevaarbaarheid en gebrek aan waterlossing met den dag toenamen. Reeds in 1727 moest in den polder van *Zwartenberg* een watermolen worden gebouwd. De Raad van State trachtte wel door allerlei bedreigingen (1) de gelanden te dwingen, om de rivier te outdoen » van lies, biesen en andere vuyligheden », doch door zulke schrifturen konden de verzandingen natuurlijk niet worden weggenomen. — Het afsnijden van een bogt in de rivier, in 1744 tot stand gebragt ter hoogte van de schans *Spinola*, kon evenmin eene belangrijke verbetering te weeg brengen, als het wegnemen van een dergelijke bogt bij het *Aubroek*, door het stedelijk bestuur van *Breda*, dit vroeger had kunnen doen.

Van meer belang was het verzoekschrift, dat onder dagteekening van den 29ten Julij 1744 door drossaert, burgemeester en schepenen van *Breda* werd ingediend bij de Algemeene Staten en waarbij dat stedelijk bestuur octrooi verzocht, om te zijnen koste te mogen maken een binnenkanaal, ter breedte » dat twee rys- of hoijschepen malkander gevoeglyk konden passeren » met dijken, trekpad en wagenweg, beginnende aan den Mark westelijk van

---

(1) Resolutiën en Publicatiën van 6 Januarij 1722, 22 Dec. 1726, 22 April 1727 en 27 Oct. 1729.

Terheyden, bij de hoeve het Oijevaersnest, en van daar strekkende in eene regte lijn door den Markdijk, de *Zonzeelschepolder* tot eenige roeden ten westen van *Moerdijk*, voorzien van behoorlijke sassluizen aan den Markdijk en bij *Moerdijk*, met een haventje aan den Markdijk. Het plan was opgemaakt door den landmeter ANEMAET, en begroot op 3 tonnen gouds.

Het maken van zulk een kanaal van de *Zwaluwe* naar *Terheyden*, was voor het eerst in 1549 bij het bestuur van *Breda* in deliberatie geweest. In 1594 kwam dit ontwerp op nieuw ter sprake. In 1610 werd een opneming van een kanaal van *Terheyden* opgedragen aan een landmeter. Dit ontwerp kwam echter niet tot uitvoering en bleef rusten tot 1694, toen het andermaal in behandeling kwam.

De Hoogmogenden zonden het request van 1744 aan den Raad van State »om derselver advis», en dat collegie benoemde den 31sten Julij eene commissie, bestaande uit de drie directeuren van fortificatiën, de brigadiers B. DE ROY, G. L. MOSBERGER en H. DRAECK, om de zaak in loco te onderzoeken. Het was eerst in September, dat het onderzoek in bijzijn van ANEMAET plaats had, en nu ging het ontwerp den weg op, die commissiën zoo dikwijls aan de projecten doen inslaan. De twee eerstgenoemde directeuren keurden het plan volkomen goed, doch DRAECK oordeelde, dat het te veel geld zou kosten. Hij maakte daarom een ander project, om het kanaal te maken over *Zevenbergen*, »omdat dit voor den kant van *Geertruidenberg* beter zou zijn». Dit plan werd echter door den magistraat van *Breda* »gevonden inpraticabel en een ongerymde saek te syn».

Was die commissie nu maar in tijds tot eenstemmigheid kunnen komen, dan was *Breda* sedert meer dan een eeuw in het bezit geweest van een goed uitwaterings- en scheepvaart-kanaal, en zouden de militaire belangen tevens aanmerkelijk zijn gehaat. Het verschil tusschen

ebbe en vloed bedraagt aan den *Moerdijk* 2,00 el, te *Dinteloord* 2,28 el. Maar het vloedwater rijst te *Moerdijk* op tot 1,28 + A.P. en aan den Dintel tot 1,19 el. Aan den Dintelmond is het water brak, te *Moerdijk* niet. Het inlaten van brak water bij het stellen van inupdatiën bederft de landerijen voor een lange reeks van jaren. De adviesen van COEHOORN, vroeger over deze onderwaterzettingen ingediend, hadden altijd ten doel, om *Princeland* voor onderloopen te behoeden (1). Later werden de onderzoekingen wel weêr hervat, maar in December 1744 was de ontwerper ANEMAET overleden, en zijn zoon, die secretaris van *Terheyden* was, schijnt minder met de zaak bekend geweest te zijn. En toen nu eindelijk de commissie met haar werk gereed was (17 Junij 1746), overleed de brigadier DRAECK. Zijne medeleden verkozen nu het rapport niet in te zenden, omdat zijne handteekening daaraan ontbrak. Er was nu weêr eene bepaalde magtiging noodig van den Raad van State (21 Junij 1746), waarbij het aan den brigadier DE ROY werd toegestaan het rapport te maken »als syn andere besigheden het sullen permitteren». Ongelukkig had *Frankrijk* reeds in het begin van 1744 den oorlog verklaard aan *Groot-Brittanje* en *Oostenrijk* en had de maarschalk VAN SAXEN, door het nemen van *Waesten*, *Meenen*, *Yperen*, *Veurne* en het fort *de Knocke*, de nuttelootheid der barrière-vestingen voldingend bewezen. Gedurende den Oostenrijkschen successie-oorlog viel er aan het maken van kanalen natuurlijk niet te denken, maar de verdedigingslijn van de Mark trok toen in hooge mate de aandacht. Op verschillende punten werden veldwerken en batterijen aangelegd. Alle ponten en veeren werden weggenomen en wachten geplaatst op de verschillende punten van overgang; het voornaamste was de versterking van *Oudenbosch*. Den 21sten Februarij 1747 werden de werkzaamheden aangevangen. Zij bestonden

---

(1) Resolutiën van den Raad v. State van 1701, 1703 enz.

in het maken van een getenailleerde gesloten linie om het dorp, met een paar lunetten op de voornaamste accessen en voorgeschoven werken op de wegen van *Rucphen* en *Roosendaal*. Aan den mond van de haven, tegenover *Standdaarbuiten*, lag een vierkante redoute met wachthuis. De stelling werd bezet door een afdeeling troepen van 11000 man, onder den Vorst van *Waldeck*, met het voornemen, om *Bergen op Zoom* te ontzetten. Na de aanstelling van generaal *Cronstrom* tot bevelhebber der troepen en steden aan de Schelde en Maas, verliet *Waldeck* het leger en nam de generaal v. *Schwartzenberg* het bevel over de troepen te *Oudenbosch* op zich. Van eene afdamming der rivier schijnt toen geen sprake geweest te zijn. Den 12^{den} Julij sloeg de Fransche generaal *Löwendal* het beleg voor *Bergen op Zoom*. Dien dag werden de omstreken van *Steenbergen* onder water gezet (1) en werden de wallen van *Klundert* gepalissadeerd en van geschut voorzien, en den 29sten Julij klaagde het stedelijk bestuur van *Breda*, dat de talrijke haver- en hooischepen de rivier zoozeer versperden, dat de aannemers van het geallieerde leger met huune vaartuigen niet naar *Breda* konden komen. Men verzocht daarom dringend, dat er te *Terheyden* een wacht zou worden geplaatst, om order te stellen op het varen der schepen. Het vervoer moet toen inderdaad nog al belangrijk zijn geweest. Men weet, dat de sterkte van het Nederlandsch-Oostenrijksch leger, dat onder *Chanclos* in de maand Augustus 1747 te *Steenbergen* en *Oudenbosch* stond, 36000 man bedroeg (2), en dat levensmiddelen en kriegsbehoefsten in dien tijd, toen er nog geen straatwegen waren, moeilijk anders als per scheepsgelegenheid konden worden aangebragt. In de maand Augustus werden te *Standdaarbuiten*, *Zevenbergen* en aan het *Lamsyatsveer* schipbruggen over de Mark gelegd. Te

(1) Nederl. Jaerboeken 1747. *Amsterdam*, HOUTTUYN.

(2) VAN WYN. Nalezingen op Wagenaer. XX, blz. 109.

Moerdijk en aan de Roode vaart werden eenige batterijen opgeworpen.

Gedurende den volgende winter hadden er te *Breda* onderhandelingen plaats over den vrede, die echter vruchteloos afliepen, doch weldra met gunstiger gevolg te *Aken* werden hervat. In het laatst van Maart 1748 nam de maarschalk VAN SAXEN, die zich toen te *Antwerpen* bevond, den schijn aan, alsof hij *Breda* wilde belegeren, — doch reeds den 13^{den} April verscheen hij met de troepen van LÖWENDAL vereenigd voor *Maastricht*. De onderwater-zettingen langs de Mark zijn in het begin van dat jaar gesteld, door het gesloten houden van de uitwaterings-sluizen van de *Vucht*, de *Zegge* en andere lage polders.

Na het sluiten van den vrede, deed het stedelijk bestuur van *Breda* bij herhaling pogingen, om een beslissing te verkrijgen in de zaak van het ontworpen kanaal. Men verzocht met aandrang de intercessie van Z. D. Hoogheid den Prins (1) en van den heer G. O. VAN BURMANIA, generaal der infanterie van de *Nederlanden*, die gedurende den oorlog met zijne troepen te *Oudenbosch* had gestaan en in deze streken goed bekend was.

Eindelijk kwam dan — na zes jaren wachters — den 23sten Augustus 1750 het lang gewenschte advies van den Raad van State in de wereld. Dat ligchaam beschouwde de zaak geheel en al uit een militair oogpunt. Het ontworpen kanaal werd zeer voordeelig geacht voor de transporten van munitie, fourage en vivres naar *Breda*. Daarenboven zou men langs den linker oever een zeer goede militaire inundatie kunnen stellen. Men moest dan te *Standdaarbuiten*, boven den mond der Oudenbossche haven, in de Mark bouwen een penantsluis van drie openingen, ieder van 22 voet (8,88 el) wijdde, volgens een ontwerp, opge-maakt door den majoor-ingenieur DE ROY en den luitenant PIERLINCK. Deze sluis moest verdedigd worden door een

---

(1) 24 Sept. 1750, 6 Maart 1751, 23 Mei 1751.

groot gebastionneerd fort. Op advies van generaal VAN BURMANIA moest de zuidwestelijke kanaaldijk worden aangelegd in den vorm eener borstwering met banket en terreplein, waarvoor een som van 30000 Gulden zou noodig zijn. De sluis aan den Markdijk moest dan verdedigd worden door een gereveteerde lunet met steenen beer en twee kleine redouten. Aan de sluis te *Moerdijk* zou een dergelijk werk komen, door vier redouten geflankeerd. Het waren onbeduidende werkjes van 33 el zijde, zonder reduits of wachthuizen.

De Staten-Generaal stelde de behandeling der zaak uit tot den 26sten Mei 1731. Het oordeel, dat die hooge vergadering toen velde, was: dat het verlangde kanaal nadeelig zou kunnen wezen voor den Hollandschen handel. Men was zelfs bevreesd, dat groote zeeschepen regtstreeks zouden varen naar *Breda*. Om dat te beletten moest men de sluizen naauwer maken en ook het kanaal, dat volgens het ontwerp 60 voet (18,78 el) wijd en 10 voet (3,13 el) diep moest wezen, $\frac{1}{2}$ smaller maken. Het stedelijk bestuur antwoordde hierop zeer te regt, dat men een kanaal van zulk een naauw profiel niet maken kon, omdat men daaruit geen aarde genoeg zou verkrijgen om de dijken te maken, dat men dus grond van elders zou moeten aanvoeren, dat het kanaal daardoor veel te kostbaar zou worden en dat er alzoo van de geheele zaak niets kon komen.

Daar echter de belemmeringen voor scheepvaart en handel grootendeels waren toe te schrijven aan de drempels of verzandingen, die zich in het beneden-gedeelte der rivier hadden gezet, werd in 1732 aan deze bezwaren zooveel mogelijk te gemoet gekomen, door het verbeteren van de Zevenbergsche haven, die reeds in 1734 met sluizen voorzien was, waartoe uit 's lands middelen een som van 51000 Gulden is bijgedragen. In 1733 en 1734 leverde het gewest *Holland* daartoe in het belang van den handel nogmaals geldelijke bijdragen. Daar echter

zoowel het kanaal als de sluizen (1) slechts naauw, en meer in het belang van de kleine scheepvaart en van de waterlossing van het land van *Zevenbergen*, dan in dat van de verdediging werden aangelegd, kon die verbetering slechts weinig invloed uitoefenen op den algemeenen toestand der rivier. Doch voor de uitwatering der polders langs het kanaal gelegen, had de verandering al dadelijk de gunstigste uitwerking. Spoedig volgde nu ook de sluiting van de andere wateren, die in de Mark uitloozen. Reeds in 1752 was de sluis aan den mond van de Leursche vaart gebouwd. In 1765 werd ook de Laaksche vaart gesloten en in 1768 de Moeijerkeen of Niervaart (2). En toen nu in 1787 door de bedijking van den *Sabina-Hendrica-polder* het Noorddiep of de noordelijke Dintelmond was vervallen, was de rivier de Mark en Dintel, van de sluis te *Breda* tot haren mond bij het Volkrak, veranderd in een eenvoudigen waterstroom, die, verstoken van alle open gemeenschap met andere wateren, veel te weinig vloedwater ontving, om haren mond voor verzanding te behoeden. Op het laatst van de vorige eeuw was dan ook het waterafvoerend vermogen der rivier zóózeer verminderd, dat het water in de Mark bij het *Lamsgatsveer*, bij ebbe niet zelden $1\frac{1}{2}$ voet (0,47 el) hooger stond dan in het kanaal van *Zevenbergen*.

Gedurende de oneenigheden met Keizer JOZEF II over het opzeggen van het barrière-tractaat en de vrije vaart op de Schelde, was men ernstig bedacht, de linie van de Mark tot verdediging in te rigten. In 1785 werd op 's lands kosten het leggen van een keersluis te *Stampersgat* aanbesteed. Door inwendige verdeeldheden bleef echter de uitvoering van dat werk achterwege. Ook kwam in

(1) De sluizen aan het Lamsgatsveer en aan de Roode vaart zijn wijd 23 voet (7,20 el), doch de brug te *Zevenbergen* heeft slechts een opening van 21 voet (6,57 el).

(2) De afmetingen, ligging en inrigting der sluizen langs en bij de Mark worden hier niet vermeld, omdat zij opgegeven zijn in het Statistiek tableau der polders in Noordbrabant van den ingenieur A. DE GEUS. 's Hertogenbosch, 1843.

1789 het maken van het kanaal van *Terheyden* nogmaals ter sprake, maar daar de Zevenbergsche haven toen gekanaliseerd was, vond het plan geen bijval meer.

Tijdens het verblijf van den Prins van *Oranje* te *Breda* in 1792, werd het kanaal andermaal voorgedragen, doch door de oorlogzuchtige tijden bleef die voordragt zonder gevolg.

In 1795 werd nogmaals onderzocht het ontwerp, om even beneden *Stampersgat* in den Dintel een inundatiesluis te leggen, en werkelijk werd in 1794 een aanvang gemaakt met den aanleg van een keersluis in de buitengorzen van den polder *Oud-* en *Nieuw-Beaumont*, die in 1773 was bedijkt. De fonderingsput voor de sluis was reeds gegraven en is thans ten deele nog zichtbaar, maar het werk kon niet worden voortgezet door de verschijning van vijandelijke troepen. In de plaats van de sluis werd toen aanbesteed het maken van een rijdsdam met aarden borstwering daarop, en van een houten verlaat even boven *Stampersgat*. Dit werk zou verdedigd worden door een groot gebastionneerd aarden fort op den zuidelijken Markdijk, doch in plaats van het fort zijn aan het einde der haven een paar batterijen gemaakt, die later zijn vervallen, doch in 1831 weër opgemaaft. Die dam is werkelijk gelegd. Het water rees spoedig zóó hoog in de rivier, dat de terrepleinen van sommige buitenwerken van *Breda* onder liepen en het water over de jaagpaden der rivier heenstroomde, en men telkens genoodzaakt was het water langs de Zevenbergsche haven te doen wegvloeijen. De dam werd in den winter van 1793 doorgestoken en in den volgenden zomer, onder toezigt van een commissie uit de polderbesturen, weggeruimd. De kosten zijn toen gemetsgewijs over de gelanden omgeslagen en betaald (1).

In 1798 kwam het ontworpen kanaal van *Zevenbergen* naar *Moerdijk* weder ter sprake. Ook werd bij

---

(1) Een gemet = 370 Rijnl. roeden = 42 Ned. roeden 58 ellen.

herhaling aangedrongen op het maken van een sluis halverwege *Breda* en *Dinteloord*. Doch telkens leerde het onderzoek, dat zulk eene sluis wel voordeelig kon zijn voor de scheepvaart, maar daarentegen nutteloos moest wezen voor de polders beneden langs de rivier, en bepaald na-deelig voor de lage polders van *Princenhage* en de *Vucht*. Het maken van zulk een waterkeering is altijd door allen, die belang hadden bij de uitwatering, bestreden.

Reeds in 1757 was bij den Raad van State gedelibereerd, om de Mark en Dintel op 's lands kosten af te sluiten, omdat *Breda* toen de uiterste frontierstad was tegen de Oostenrijksche Nederlanden.

Daar de gebrekkige toestand van de rivier echter, als het ware met den dag, verergerde, moest men wel naar middelen blijven omzien tot herstel. De eerste, die overtuigend de afsluiting van den Dintelmond aanwees als het radikale middel tot verbetering, was de heer JAN ROCHUSSEN, secretaris van *Terheyden*, die in 1801 eene Verhandeling inzond bij het Bataafsch genootschap van proefondervindelijke wijsbegeerte te *Rotterdam* (1), waarin hij het wenschelijke aantoonde, dat voor de scheepvaart en waterlossing gelegen was in de stichting van een suatie-schutsluis in den mond van den Dintel.

In October 1802 kwam bij het Departementaal bestuur van *Brabant* een adres in van het dijksbestuur van het oude land van *Standduarbuiten*, houdende het verzoek, om een onderzoek te doen in het werk stellen betreffende de sluiting der rivier. Tengevolge van dat verzoek kreeg de inspecteur SABRIER den 14^{den} Junij 1803 last, om de rivier te doen opnemen en in kaart te brengen, en tevens de noodige ontwerpen op te maken voor de te bouwen sluis. Daarbij werden aan dien ingenieur ter hand gesteld de plannen van de sluis, die men in 1793 beneden *Stampersgat* had beginnen te leggen.

---

(1) Nieuwe verhandelingen, 3de deel, 1803.

Den 7^{den} Februarij 1804 kwam het verlangde ontwerp met de noodige bijlagen en inlichtingen bij het Departementaal bestuur in. Op de gunstige adviezen van den directeur-generaal van 's lands rivier- en zeewerken BRUNINGS en van den inspecteur J. BLANKEN JANZ., werd door het Wetgevend Ligchaam, bij decreet van den 3^{den} Julij 1804, vastgesteld, dat de afsluiting van de Mark en Dintel op kosten van de belanghebbenden zou plaats hebben, doch dat een renteloos voorschot van 150000 Gulden daartoe uit 's lands kas zou worden verstrekt; — dat dit voorschot echter in geregelde aflossingen tusschen de jaren 1810—14 moest worden teruggegeven. Volgens dit besluit moest de sluis 87½ el binnen den mond der rivier liggen. Het zou een penantsluis zijn van 3 openingen; de middelste, die tevens tot schutsluis diende, had een wijdte van 32 voet (10 el); de twee andere van 22 voet (6,90 el). De slagbalken zouden 5½ voet (1,71 el) onder laag water komen. Tevens werd het Heemraadschap van Mark en Dintel opgericht.

Ook de adviezen van den generaal der genie DE FREYTAG en van den luitenant-kolonel directeur SIDERIUS waren gunstig. Een van de belangrijkste verbeteringen, die door het aanleggen der sluis verkregen werd, was, volgens het oordeel van de militaire ingenieurs, dat men in 't vervolg de inundatie zou kunnen stellen door het inlaten van zoet water, langs het Zevenbergsche kanaal.

Inmiddels hadden ook de besturen van eenige der betrokken polders het advies gevraagd van den oud-majoor-ingenieur SPENGLER, die vroeger te *Breda* had dienst gedaan. De bezwaren en bedenkingen, die door dien ingenieur werden gemaakt, hadden echter weinig te beteekenen, en de luitenant-kolonel C. R. T. KRAIJENHOFF, in wiens handen het bezwaarschrift was gesteld, vond daarin zeer weinig belangrijks en oordeelde daarenboven, dat de bedenkingen reeds door den heer ROCHUSSEN zóó duidelijk waren weêrlegd, „dat het niets meer dan een

enkele ostentatie zoude zijn, wanneer men dezelve nog nader zou willen enerveeren”.

De begrooting van kosten door SABRIER bedroeg 300 à 320000 Gulden, doch de aanbesteding mislukte, want het werk liep tot 369300 Gulden. Men besloot toen aanmerkelijke verminderingen te brengen in het ontwerp. Op de fondering zou een som van 19000 Gulden worden bezuinigd, en de metselwerken werden met 30000 Gulden besnoeid. Daarna werd het werk andermaal, den 28sten Februarij 1803, aanbesteed in 18 perceelen. Met inbegrip van een som van 199800 Gulden voor de digting van den ouden Dintelmond en van de nieuwe kanalen vóór en achter de sluis, heeft het geheele werk 562890 Gulden gekost.

In den nazomer van 1808 was het werk gereed. De sluis voldeed aanvankelijk zeer goed. Vooral zag men den volgenden winter hoe voordeelig zij was voor de waterlossing der lage polders. Maar spoedig bleek het op een onrustbarende wijze, dat de sluis onderloops was, en reeds op den 27sten Januarij 1810 stortte het kostbare werk in de diepte en waren de daaraan ten koste gelegde geldsommen in een oogwenk nutteloos geworden. — Men heeft nooit regt geweten, waaraan het onderloops worden der sluis moest worden toegeschreven. Zou de sluis sterk genoeg geweest zijn, wanneer men niet zulk een aanmerkelijke som op de fondering had bezuinigd? Lag de schuld aan zorgeloze uitvoering van het werk of aan gebrek aan toezigt? Ziedaar vragen, die moeilijk voldoende konden worden beantwoord. Wij herinneren ons echter zeer wel, in 1829 of 30 bij den ingenieur DE GEUS een stuk van een heipaal te hebben gezien, die uit het fundament der weggestorte sluis was getrokken, waarvan door onbesuisd en onbehoorlijk heijen met een te zwaar heiblok, de houtvezels over een groot deel der lengte schenen te zijn losgemaakt en als een touw ineengedraaid.

Dadelijk nadat de ramp was voorgevallen, trachtte men middelen te beramen tot herstel, doch de politieke

gebeurtenissen, waardoor ons Vaderland een wingewest van het Fransche Keizerrijk werd, deden de uitvoering van zulke groote werken achterwege blijven. Om dezelfde reden bleef de uitvoering achterwege van het decreet van Koning LODEWIJK van 1809, waarbij de aanleg van het kanaal van *Terhryden* werd vastgesteld.

In 1814 werd door burgers en ingezetenen van *Breda* een adres aan den souvereinen vorst ingediend, houdende het verzoek, om het kanaal, dat 12000 el lengte moest verkrijgen, op 's lands kosten te doen uitvoeren. De hoofd-ingenieur C. L. BRUNINGS bragt den 14^{den} Februarij 1815 daarop rapport uit en stelde eene meer gedetailleerde opneming voor. Daarvan schijnt toen echter niets te zijn gekomen, want eerst den 19^{den} Maart 1818 berigtte de ingenieur DE GEUS op dat verzoek, dat er geen noodzakelijkheid bestond, om het kanaal te maken, dat het Rijk er geen belang bij had, en dat de kosten, door de verzoekers op 296049 Gulden geraamd, wel tot 555500 Gulden zouden klimmen (1). In 1792 had men het kanaal geprojecteerd op eene breedte van 11,20 el. In 1815 stelde BRUNINGS de breedte van den bodem op 15 el en de diepte op 2,17 el, daar het kanaal zeven- à achttmaal de doorsnede moest hebben van het grootste schip, dat daardoor moest varen. DE GEUS oordeelde echter, dat de breedte op den waterspiegel moest zijn 19 el en op den bodem 15 el, de diepte 2 el en de taluds 1½ op één.

Na de herstelling van *Nederland* ontving de heer A. GOEKOOP, hoofd-ingenieur van den Waterstaat in de provincie *Noord-Brabant*, op verzoek van het heemraadschap van Mark en Dintel, last om een ontwerp tot herdigting der rivier op te maken, aan welke opdracht reeds den 16^{den} Maart 1814 werd voldaan. Het duurde echter nog langen tijd, eer het heemraadschap er in kon slagen, om een behoorlijke verdeling van kosten te maken

---

(1) Beschouwing van het plan ter wederdigting van de rivier de Mark en Dintel, bij J. A. OUKOOP, 1820.

voor de herdigting. Natuurlijk waren de finantiën van het heemraadschap deerlijk geschokt. Eerst door de wet van den 24sten Junij 1834, Staatsblad n°. 91, houdende goedkeuring eener dading tusschen het bestuur der domeinen en het heemraadschap van Mark en Dintel, zijn de zaken over de teruggave der 130000 Gulden geregeld. Tot in 1866 moesten de gelanden een jaarlijkschen omslag van 50 cent per gemet opbrengen voor aflossing van schuld, gemaakt voor de eerste digting.

Onder opzicht van den ingenieur van den waterstaat A. DE GEUS, werd nu, in de jaren 1826—28, de herdigting tot stand gebracht, ingevolge het Koninklijk besluit van den 13^{den} December 1824, n°. 57, onder toekenning eener Rijks bijdrage van 100000 Gulden. Daardoor is de Mark en Dintel, tusschen de groote inundatie-sluis van *Breda* en haren mond, veranderd in een binnenkanaal van 41313 el lengte.

Aan den mond der rivier zijn twee sluizen gebouwd, gescheiden door een dam van 25 el breedte. De sluizen zijn wijd op den slagbalk 8 el, met een helling der muren van $\frac{1}{4}$. De noordoostelijke sluis dient alleen tot uitwatering. Zij is voorzien van twee paar vloed- en één paar ebdeuren. De sluis is lang 26,53 el.

De slagbalken liggen op . . . . . 5,22 — A.P.

De hooge muren zijn opgetrokken tot 3,10 + A.P.

De binnen- of lage muren . . . . . 2,10 "

De hooge vloeddeuren . . . . . 4,69 "

De lage vloeddeuren . . . . . 1,82 "

De ebdeuren . . . . . 1,82 "

De noordwestelijke sluis dient tot schut- en ontlast-sluis. Zij is voorzien van één paar hooge vloeddeuren, één paar waaijerdeuren en één paar ebdeuren, om ook bij laag buitenwater te kunnen schutten. Zij is in het geheel lang 39,85 el, waarvan de schutlengte 28 el bij hooger buitenwater en 24 el bij lager buitenwater bedraagt.

De slagbalken liggen op	3,22 — A.P.
De hooge muren zijn opgetrokken tot	5,10 + A.P.
De binnen- of lage muren.	2,10 "
De hooge vloeddeuren	4,89 "
De ebdeuren	1,93 "
De waaijerdeuren.	1,70 "

De kosten hebben, met inbegrip van de onteigening van grond, het opzigtloon en het uitdiepen der rivier *f* 640071,74 bedragen, waarin het Rijk 72000 Gulden heeft bijgedragen.

De diepte van den bodem der rivier is te *Breda* 2 el — A.P., te *Dinteloord* 2,50 el — A.P., de normale breedte op den waterspiegel is 14 el en van den bodem 10 el. Op het benedengedeelte neemt echter de breedte op enkele plaatsen aanmerkelijk toe en bereikt bij de sluis, gemeten op den waterspiegel, zelfs 180 el. De waterstand te *Breda* is bepaald op 0,00 A.P.; te *Dinteloord* houdt de uitloozing op, zoodra aldaar het peil van 0,50 — A.P. is bereikt. Bij de regeling van die peilen had men met allerlei moeilijkheden te kampen. Zoo was b.v., volgens den giftbrief van 1603 en een nadere conventie met het domein van 1717, de oud Princelandsche polder gerechtigd tot uitloozing op het ebbepeil van 1,09 — A.P. In het belang van de laaggelegen polders tapte men in 1829—30 het water af tot 0,91 — A.P., doch daardoor werd de scheepvaart nagenoeg gestremd. In 1828—30 heeft men den bodem der rivier, van 400 el beneden het Zevenbergsche kanaal tot aan de sluizen, gebragt op 2,55 — A.P. Voor het uitdiepen der haven van *Breda* tot 2 — A.P., is door het heemraadschap, volgens besluit der Staten van *Noord-Brabant*, 8500 Gulden betaald. Het uitdiepen der rivier heeft 84040 Gulden gekost. Later, in 1832, gedurende de belegering van de Citadel van *Antwerpen*, werd, op verlangen van het Ministerie van Oorlog, het water gedurende de maand December opgehouden tot 1,21 + A.P. Hooger kon de rivier niet

worden opgezet, zonder de jaagpaden bij het Zevenbergsche kanaal te doen overloopen.

Te *Breda* bereikt het water des winters zelden grooter hoogte dan 1,60 + A.P.; de laagste stand des zomers is aldaar 0,20 — A.P., doch in dat geval wordt langs het Zevenbergsche kanaal water ingelaten. Daar echter in de laatste jaren de uitloozing te *Dinteloord* met meer orde en zorg geschiedt dan vroeger het geval was, verneemt men weinig klagten over onvoldoenden waterstand (1), en kan de rivier over de volle lengte gedurende het geheele jaar bevaren worden door een paar stoomschepen van circa 24 el lengte en 2 el diepgang, waarbij men alleen te kampen heeft met eene droogte nabij de Princelandsche brug.

In vervanging van de Koninklijke besluiten van 18 Augustus 1825 en 29 Augustus 1851, n°. 63, worden de zaken van het heemraadschap thans bestuurd volgens het reglement, vastgesteld door Gedeputeerde Staten van *Noord-Brabant* van 3 November 1859, n°. 19, goedgekeurd bij Koninklijk besluit van 26 November 1859, n°. 43.

Van tijd tot tijd verheffen zich nog enkele stemmen, ten voordeele van den aanleg van een scheepvaart- en uitwateringskanaal van *Breda* naar den Amer of het Hollandsch diep. In 1863 werd door de speciale commissie uit de Staten van *Noord-Brabant* het plan voorgedragen van een uitwatering- en scheepvaartkanaal van *Breda* naar den Amer — het was alzoo eene uitbreiding van het denkbeeld van ANEMAET van 1744. Eene commissie van hoofd-ingelanden van het heemraadschap van Mark en Dintel, vertegenwoordigende niet minder dan 20 gemeenten, die allen op de Mark en Dintel uitwateren, verklaarde echter den 29sten October 1863 eenstemmig, dat er niet alleen geen behoefte bestond aan zoodanig

---

(1 Verslag van den toestand der gemeente *Breda* over het jaar 1865, door burgemeester en wethouders uitgebragt aan den gemeenteraad.

kanaal, maar dat het zelfs voor verschillende lage polders gevaarlijk zou zijn, zóó zelfs, dat wanneer men in het belang van den handel het kanaal wilde maken, men zich verplicht zou achten waarborgen te bepalen, tot voorkoming van nadeelige gevolgen. En op de algemeene vergadering van hoofd-ingelanden, verhief later zich niet slechts geen enkele stem ten voordeele van het kanaal, maar wilde men zelfs geen inzage nemen van de uitgewerkte plannen, die door de beambten van den Waterstaat waren opgemaakt.

Men zal zich eenig denkbeeld kunnen maken van den invloed, dien de sluiting van den Dintelmond heeft gehad op den toestand der rivier en van de daarop uitwaterende polderlanden, wanneer men de middelbare waterstanden aan de peilschaal bij de tolbrug te *Breda* vóór de sluiting der rivier, vergelijkt met de tegenwoordige middelbare standen

Tusschen 1°. Maart 1826—1827, het jaar vóór de herdigting, was de middelbare waterstand bij vloed 0,88, en bij eb 0,80 + A.P. el. In een gelijk tijdperk van 1°. Maart 1866—1867, dus na veertig jaren, was de middelbare stand 0,55 el, alzoo een verschil van genoeg 0,30 el. Tusschen de maanden Maart en October van 1826 was de stand bij vloed 0,70, bij eb 0,60 el. Gedurende dezelfde maanden in 1866 was de middelbare stand 0,55 el. Men ziet dus, dat de stichting van de sluis te *Dinteloord* een verlaging van den waterspiegel te *Breda* te weeg brengt van 0,30 à 0,55 el.

Den 12^{den} October 1841 is nog, in het belang van de eigenaars der landen langs de Bovenmark en Aa, de gezondheidstoestand van de ingezetenen van *Breda*, de scheepvaart en de dienst der vesting vastgesteld (1), dat in vreedstijd en in gewone omstandigheden de sluizen van de vóór- en hoofdgrachten der vesting, zoomede de groote

---

(1) Deze overeenkomst is gesloten tusschen den eerstaanwezenden ingenieur te *Breda*, den ingenieur van den Waterstaat, den dijkgraaf van Mark en Dintel en 4 gecommiteerden der stad en gemeenten.

inundatie-sluis zullen geopend blijven. Des zomers zal echter op verzoek van het bestuur der stad en ook tot het schoonmaken der vestinggrachten, het water boven de groote sluis kunnen gesteld worden op 0,30 el + A.P., doch dan moeten al de sluizen, welke het water langs de voorgrachten naar de Benedenmark loozen, open blijven. Bij zware regens moeten ook de schotbalken uit de sluis worden weggenomen.

Gedurende langen tijd had men de gewoonte, des zomers een schotbalk van 0,30 el hoogte in de sluis te plaatsen, wier slagbalk op 0,60 — A.P. ligt. Bij droog weder was meestal de waterstand beneden de sluis 0,14 — A.P. en boven 0,34 + A.P. Op verzoek van de bewoners van *Ginneken* is de schotbalk later weggenomen.

Het voordeel, door de sluiting van den Dintelmond voor de verdediging ontstaan, is dus, dat men langs de Zevenbergsche haven te allen tijde zoet water op de landen kan doen stroomen en het tot de hoogte van 1,20 el opzetten en onderhouden. Bij dat peil beginnen reeds de lage landen om *Breda* dras te staan.

Gedurende den opstand van de zuidelijke provinciën in 1830 en volgende jaren, was *Breda* in staat van verdediging. Er werd een menigte palissaden geplaatst, blokhuizen gemaakt en de bastions *Prins* en *Prinses*, op het waarschijnlijkste front van aanval, werden van afsnijdingen en binnenversterkingen voorzien. Men maakte een paar bomvrije magazijnen, ieder voor 30000 pond buskruid, een laboratorium en een arsenaal. Tusschen 1830 en 1839 was de bedrijvigheid groot, want *Breda* was het voornamelijkste magazijn van kriegsbehoefden en levensmiddelen voor het leger te velde, dat voor een groot deel in den omtrek van de stad gekantonneerd lag.

Na het sluiten van den vrede met *België* werd voor de Antwerpsche-poort een paar lunetten met bomvrije gebouwen aangelegd, ongeveer op de plaats, die vroeger

daartoe door de Franschen was aangewezen. Daar die werken door een gracht met de vesting verbonden zijn, kunnen ze niet als voorgeschoven werken worden beschouwd en vermeederen zij dus slechts het aantal buitenwerken. — De bomvrije geschutkazematten in de terrepleinen zijn te hoog, staan te ver van de dekwallen, en kunnen daarenboven gedeeltelijk van de zijde van *Ginneken* langs de keel worden gezien. Zij voldoen dus geenszins aan de eischen, die thans aan dergelijke werken moeten worden gesteld. Een kazemat op den saillant van het tusschenliggend ravelijn *Brandenburg*, waaruit de grachten der lunetten moeten worden geflankeerd, zou door hare hooge ligging al spoedig door de springende projectielen van den vijand worden vernield. Die werken kunnen dus slechts in geringe mate het verdedigingsvermogen der vesting verhoogen, ten minste niet in verhouding van de aanmerkelijke geldsommen, die men daaraan heeft besteed.

Door den aanleg van de spoorwegen van *Bergen op Zoom*, *Moerdijk* en *Tilburg*, is de waarde der vesting *Breda* ook niet toegenomen. Was de weg naar *Moerdijk* achter de linie van inundatie gelegen en voor vijandelijke aanvallen beveiligd, dan kon men de bezetting van *Breda* tot het laatste oogenblik toe vermeederen, van krijgsvoorraad voorzien, of als het noodig was naar andere meer bedreigde punten zenden. De offensieve en defensieve kracht der vesting zou daardoor zeer gewonnen hebben, en het bezwaar, dat een talrijke krijgsmagt misschien werkeloos te *Breda* zou achter blijven, als men ze op andere plaatsen nuttiger voor de verdediging kon gebruiken, zou grootendeels zijn vervallen. Maar de drie spoorwegen zijn zóó aangelegd, dat ze den vijand bij een aanval dadelijk in handen zullen vallen.

Als tijdelijke vlugt- of bergplaats van spoorwegmaterieel kan *Breda* ook niet dienen, want daartoe zou men het station eene zeer groote uitgebreidheid hebben moeten geven en het door werken tegen het vijandelijk vuur

moeten dekken, zooals gedaan is te *Antwerpen*, *Keulen*, *Coblenz*, *Mentz* en elders. Het station ligt echter geheel onbeschut buiten de werken. Men heeft daarmede op dezelfde wijze gehandeld als vroeger bij verschillende Duitsche vestingen (1). Het vergrooten en verhoogen van de lunet *Coehoorn*, eertijds het linker steunpunt van de linie van de *Vucht*, kan slechts de plaatsing van vijandelijke batterijen op de hoogte van het Speelhuis, tegenover het station, gedurende korten tijd bemoeijelijken.

Komt de vijand uit het zuiden ons Vaderland aantasten, dan valt al het spoorwegmateriëel, dat zich op de lijn tusschen *Maastricht* en *Breda* bevindt, van zelf in zijne handen.

En hiermede zijn wij gekomen aan het einde van de taak, die wij ons hadden gesteld. Zal nu, door het aannemen van een meer achterwaartsche stelling, de ernstige verdediging van *Nederland* eerst een aanvang nemen op den linker oever van de hoofdrijvers, en *Breda* met de linie van de Mark nutteloos worden en uit de rij der sterkten verdwijnen? — Het lot, dat de vesting wacht, welke onder de Vorsten van *Oranje-Nassau* zulk een belangrijke rol in onze militaire geschiedenis vervulde en waaraan zich zulke roemrijke herinneringen hechten, doch die sedert de dagen van *FREDERIK HENDRIK* zoo weinig heeft kunnen bijdragen tot verdediging van het Vaderland, is reeds voorbereid door het Koninklijk besluit van den 12^{den} September 1867, waarbij is vastgesteld, dat de vesting *Breda* voortaan tot geen klasse zal behooren. Eerlang komt de slooper het tooneel wegbreken waarop zooveel bloedige tafereelen hebben plaats gehad. Maar dan blijven toch in onze Vaderlandsche geschiedboeken de bladzijden bestaan, waarop de roemrijke wapenfeiten vermeld worden, die te *Breda* zijn verrigt.

(1) *Die Kriegführung unter Benützung der Eisenbahnen.* Leipzig, 1868. — *Das Eisenbahnwesen vom Militairischen Standpunkte.* Wien, 1863.

BIJLAGE I.

*Uittreksel uit de Rekeningen der stad Breda over de jaren
1531—1536.*

Vutgheven aengade de gravinge van de nyenen wallen
die om de stadt zyn begodtst te leggen in A°. 1531.

In den eersten betaelt Jannen Woutters Sz. Schipper, die gevuurt heeft mynen gen. heere ende syn geselschap met syn schuyte 1½ dach, 's dachs 4 stuiv. fct.....	6 st.
Item betaelt Cornelis Wouters Schrust die oock de meters gevuurt heeft 1½ dach, 's dachs 4 stuiv. fct.....	6 st.
Item betaelt Petern ..... die oock ge- gevuurt heeft myn genedige heere, met een der groote schuyte die toebehoorde Willem Pappen, van syn arbeit 2½ dach, 's dachs 4 stuivers, fct 10 st. ende van Willem Wouters schuite hem betaelt 10 st. facit 't samen	20 st.
Item op ten 7 ^{den} dach July anno 31 soo syn de borgemeesters onledich geweest met meester Mertens Cornelisse den lantmeter van hollant, ende syn deselve borgemeesters met meester Mertens gegaan eten op t oude Clooster om naden middach wederomme te meten, ende aldaer weerde gedronken 5 cannen wyns, dewelcke wairde meester Mer- tens oock geschonken wair af de 3 kannen costen 8 st. 1 ort ende ander twee syn ge- haelt tot Loosens ende costen 6 st., 't samen.	14 st. 1 ort.
Item betaelt aen de gesellen, die hebben geholpen met, en den 6 ^{den} July 1531 oick des dachs f.....	6 st.

a.

Item noch betaelt Jacoppen Hey van dat hy met syn schuyte gevunrt heeft meester Jan den borgemeester met den lantmeter voors. 2 dagen 's dachs 5 st. f. 10 st. ende synen knecht 2 dagen 's dachs 2 st. 20 ort f. 5 st. maeckt 't samen.....	15 st.
Item betaelt voir 6 oesvaten 10 st. ende noch voor 8 schepelen 11 st. 't samen. ..	21 st.
Item betaelt Adriaan Janssen ende Petern Janssen van dat sy 's nachts geoost hebben, en de dammen bewaecht hebben, ende de heylige dagen gestopt hebben, wantt sy somtyts doorbraken oft overliepen.....	8 st.
Item betaelt voor en lange coorde of lynde ende eenen bast om mede te meten.	6 st. 2 ort.
Item betaelt voor 2 ossen of koeijen huiden om over te oosen.....	2 R. G. 4 st.
Item betaelt Jannen van Gaele van dat hy gemaakt heeft een quaerte of patroon van der stadt wallen ende graven 12 st. ende noch betaelt voir een vel perkements 2 st.	14 st.
Item betaelt Harman Jan Harmansz. den wagenmaker van 38 cordewagens 't stuck tot 7 st.	13 R. G. 6 st.
Item betaelt Petern Speren van 35 stucs spillen in de cordewagens cost 1 st. 1 ort f. 38 st. 3 ort ende noch in 't leemvelt in een sluyse 't gehengen wegende $7\frac{1}{2}$ pont f. 3 st. 3 ort 't samen.	2 R. G. 2 st. 1 ort.
Item bruur Airts van 25 spillen en 25 scheerckens $9\frac{1}{2}$ ort.	21 st. $3\frac{1}{2}$ ort.
Item van 11 Sept. anno 1531 af tot bamise toe hebben verscheyden personen aan de stadt wallen gewrocht tot 400 dachgelden 2 schof en welcken 's dags gegeven 3 st..	60 R. G. 2 st.
Item na bamise in 't selfde jair syn uitgegeven 932 dachgelden 3 schoft en elken 's dachs gegeven $2\frac{1}{2}$ st. f.	116 R. G. 11 st. 4 ort.
Somma.....	201 R. G. 6 st. 1 ort.

III

1532,

Item betaelt Cornelis Willems Sz. timmerman wonende in den Hage van 82 cordewagens 't stuck 8 st. facit.....	32 R. G. 16 st.
Item betaelt an Adrian Gerrits van 4 willigen blocken oft houten dair plancken af gesaegt syn om gangen af te maecken om dair op te wallen te cruijen cost elk stuck 25 st.	5 R. G.
Item betaelt voir 18 oesvaten 't stuck 1 st. 2 ort f ^t 27 st. ende van 12 schepels 't stuck 2 st. f ^t 24 st. f ^t 't samen ...	2 R. G. 11 st.
Item betaelt voir een treectange ende eenen hamerbylken ende voir een haike oft byl om de cordewagens mede te lappen...	13 st.
Item betaelt voir een lantmeters cruys..	8 st.
Item betaelt voir eenen passer om mede te rekenen op te caerte.....	6 st.
Item betaelt Jannen Aertss den voorman van dat hy allet houtwerck gevuurt heeft met syne wagen van 't rull opt gasthuys-eynde tot aen de mertens poorte	4 st.
Item betaelt voir 34 ellen lynwaets dair 't craem mede gedect is van elce elle 1 st. 2 $\frac{1}{4}$ ort 2 R. G. 15 st. 1 ort, noch betaelt van nayen, garen ende sackbanden 6 st. noch betaelt van 't hout van de craem van 't maken ende sageloon 14 st. 't samen ..	3 R. G. 15 st. 1 ort.
Item betaelt meester Marten Cornelis den landtmeter die quam hermeten der stadt graving bolwerken ende wallen, dwelcke vacceerde 5 dagen 's dags 28 st. f ^t	7 R. G.
Item betaelt bruir Airts den smit van 93 nyenen yseren spillen iedere spille 3 ort. f ^t 3 R. G. 9 st. 3 ort, noch van dat hy 80 spillen gemaekt heeft hem betaelt van elcke 2 oort, noch van 22 bandekens die men geslagen heeft aan de raiykens van de cordewagens die opgespleten waren van de sonne 't stuck 2 orts, noch van 80 scheerckens in de spillen te steeken 23 st. Item noch van	

IV

nagelen om de cordewagens mede te ver-
maeken ende te lappen 10 st., noch van
23 plaetkens om de cordewagens 't samen.

9 R. G. 19 st. 11 ort.

Item betaelt Jan Sauven van dat hy met
syn waghen de plancken en houten scragen
ende andere gereetschappen gevuurt heeft
ter donck tot achter de nonnen.....

3 st.

Item betaelt Petern van dat hy in dit
jaar voorsch. gevuurt heeft met Jannen van
Hoilten burgemeester en meester Merten Cor-
nelis lantmeter, om te hermeten 't block-
huys by de Gampel .....

4 st.

Item betaelt voir een onbyt 4 st. 3 ort
voir bast 1 st. voor 100 voet wilgen plancken
om de cordewagens te lappen 13 st. 3 ort
en 3 arbeyden om de boom afte houwen
ende 3 eggen om de linie recht te trecken
3 dagen 's dachs 4 st. ft.....

2 R. G. 1 st. 1 ort.

Item binnen desen jaere 1532 heeft men
aen de stadt wallen begost te wercken den
18^{den} dach in Merte Anno 1532 ende syn
van de selve dach tot den vyerden Aprille
toe Anno 1532 betaelt 676 dach 3 schof
's dachs 3 st.....

101 R. G. 10 st. 1 ort.

(Verder volgen de opgaven van betaalde
dagloonen.)

Somma.....1993 R. G. 15 st. 4 ort.

1533.

Item in den yirsten betaelt Gheerden van
Bairle van 2 schepels 3 st. ende noch Go-
derts in 't Bylken 8 schepels 't samen....

28 st.

Item betaelt Gheerden Adriaans van cor-
dewagens.....

17 st.

Item betaelt Jannen den smit.....

16 st.

Item betaelt van spillen....

3 R. G. 2 st.

Item betaelt van scheerckens.....

21 st. 3 ort.

Item betaelt van steenberken en corde-
wagens.....

24 st.

Item in A°. 1533 heeft men begonnen te
graven voir de stadt nyen wallen den 5^{den}

dach van Merte tot 17 Ap^l. en syn uitge-
geven 2400 dachgeld 's dachs 3 st.

(Verder volgen de opgaven van betaalde
daggeldten.)

Somma.....1925 R. G. 4 st. 2 ort.

1534.

Item betaelt meester Merten Cornelissen
den lantmeter die noch anderwerft hermeten
heeft de stadt gravinge, bolwercken ende
wallen.....

12 R. G. 12 st.

Item betaelt meester Mertens den lant-
meter van 14 dagen die hij gevaceert heeft
in 't maecken van de poorten ende block-
huysen in de wallen van de stadt.....

19 R. G.

Item in dit jaar 1534 heeft men begost
aan de nyene wallen te graven den 17 Fe-
bruary.

(Verder volgen de opgaven van betaalde
dagloonen.)

Somma.....1446 R. G. 19 st. 2 ort.

1535.

Het totaal der verwerkte gelden is....1327 R. G. 12 st. 1 ort.

1536.

Item betaelt den 5e July meester Mertens
de lantmeter dat hy de blockhuysen op de
hadyck gemeten ende poorte van den hadyck
besteken heeft en het maken van het patroon
van de poorte en van het blockhuis daarom
gevaceert 7 dagen te samen.....

9 R. G. 16 st.

enz.

BIJLAGE II.

*Brief van René de Chalons, Prins van Oranje aan den Schout,
Burgemeester, Schepen en Rade der stad Breda.
Utrecht den 17den July 1542.*

De Prince van Oraengien Grave van Nassou ect.
Heere van Breda.

Lieve Besundere. Wy hebben verstaen van onsen Drossaert den Heere van Malle tgene des by U geraempt ende gesloten es geweest om de schulden die men onser stadt Breda schuldich mach wesen op te brengen om de penningen te employeren tot fortificatie der selver ende anders, mede dat ghy nernstelyck werckt aen de wallen en de bolwarcken soe int metsen als van aerde aan de wal te doen vuuren ect^a. Waer af wy wel verblyt syn versueckende ende ordonnerende U Luyden sulx te willen continueren met alder nernstichheyt sonderlinge dat de drie bolwercken te weten de twee tusschen de Ginnekenspoorte en de Gasthuyspoorte ende t derde tusschen de Gasthuyspoorte ende ons huys sulx gemetst mogen worden in de jegenwoirdich saisoen, dat men daer wt weer doen mach, ende gelyck van den selven Drossaert verstaen dat geraempt es.

Ende als vant gene dat gy luyden begeren sout dat wy tot onsen laste soude nemen te doen maeken t' derde bolwerck voorss gelyck ghyluyden seght dat onse Heere ende vader hooger memorien U Luyden wat hoops gegeven soude hebben, van tselfde en hebben wij niet sekens gehooft mer indien wy bevinden dat ghyluyden nernstelyck continueert in de wercken ende fortificeren van der stadt sullen dair inne doen dat ghyluyden onser des bedancken sult, mer nytemin doet nu ter tyt tselve bolwerck metsen als dander ende laet houden een quoyier appart, hoeveel steens ende calcx daertoe geemployeert sal werden ende wilt desgelix volbrengen tgene dat by U Luyden aldaer gesloten es van andere artielen sulx als deselve by geschrifte gestelt syn en de voorss onse Drossaert ons gethoont heeft.

Wy hebben geschreven ende gelast den Heere van Hemert indien hy verhoort dat de knechten ende vyanden hen hoeft hebben nae t' quartier van Breda dat hy in tyts volck bescicken soude soo te Pcerde als te voet nae Breda, ende indien wy desgelycx hooren, sullen met alder deligentie ook derwaerts scicken.

VII

Lieve besundere onse heere Godt sy met u. Tot Utrecht den XVIIe July XLII.

Desen brief geschreven synde hebben wy sulcke tydinge gehoort dat wy onsen voorss Drossaert met alder deligentie dewaerts seyn-den, wilt denselven van onsen wegen gelooff geven van des hy u luyden ordonnere sal. Op ten dach voorss nae noon te vier uren.
(Onderteekend) RENÉ DE CHALON.

BIJLAGE III.

Gedeelte van een brief van René de Chalons, Prins van Oranje aan Burgemeester, Schepen en Rade van Breda. 14 Maart 1543.

Over het aanleggen van Fortification te Breda in 1543.

René van Chalon ende van Nassou by de gracen Godts Prince van Oraingien, Grave van Nassau, van Vianden, van Catzenelleboghe, van Tonnerre, van Pointhievre &^a Heere van Breda, van Dorst, Grimbergen van Zuumst, van Chastikhem, Baron van Arhayn, Burgrave van Antwerpen, Gouverneur en Stadthouder van den Keyser in syn landen van Hollandt, van Zeelandt ende van de stadt slot en landt van Utrecht ende syn toebehoirten, allen die ghenen die desen tegenwoordige brieven sien sullen saluyt. Also wy onsen getrouwen en zeer beminden borgemeesteren, schepenen, Rade ende gemene poorteren ende ingesetenen van de stadt van Breda hadden doen voorhouden de groote ende sware oorloghe daer dese Nederlanden nu ter tyt en zyn tegen den Coninck van Vranckryek, den Hertog van Cleve den Gelderschen ende andere hunner adhirenten, ende Crankte en de onvastigheyt onser voirss stadt dewelcke in den somere voorleden als de vyanden met grooter heermacht in dese lande van Brabant gecomen, ende dit landt met geweld door getrocken waren, in soo groote uiterlycke noode, laste ende perekel geweest was van ingenomen en verwoest te worden, indien Godt deselve neyt sonderlinge gepreserveert en hadde, ende als wy oock met luyden van oorlogh in dese niet met alle deligence niet bygestaan en hadden. Ende alsoo de vyanden hen durven verstouten ende in meyninge syn met hunne uysterste macht dese voorss lande te overvallen ende te beweldigen dat sy den aenslach op onse voors stadt ende omstreken derselve

meer maken sullen willen dan op andere vaste plaatsen, dat daarom van noode is tot hunne preservatie van eeuwiger verderfense dat sy de begoste fortificatien en sterkten van onze stadt met alle deligentie opmaken, ende soo vestigen dat sy met hunne personen, wyfven, kynderen en goederen dair in blyven en tegen de vyanden bewaren en houden moghen, hunluyder dairtoe presenteren van onsen wegen alle hulpe en assistentie, ende het soo zy, dat onse voors. poorteren ende gemeyne ondersaten de verclaringe hier in lange gedaen danck erkentelyck aangenomen en totter voors. fortificatien en hunne bewareniste . . . . hebben bekomen deselve uittermate van noode te syn. (Verder volgt het uitschrijven van een belasting van 3 st. op elke ton bier en bierazyn, die iedereen „selfs de geestelycken en dienaars van den Heere, bij het inslaan in zijn huis moet betalen.)

BIJLAGE IV.

Inventaris der Artillerie van de stad Breda in 1567.

Inventaire de L'artillerie et Munitions de Guerre appartenant a la ville de Breda, y trouvees par Nicolas Baert Conseiller du Roy notre Sire et Contrerolleur de son Artillerie, au mois de febvrier XVe soixante sept, et depuis transportés au Chateau de Breda a l'ordonnance et suivant la rescription du Duc Dalva, Lieutenant Gouverneur et Cap^{ne} Ge^{ral} des Pays de par decha en date du XXI jour du dit mois.

pausst y!

Premiers.

Un canon de fer forgé du calibre d'environ quarante lib^r, avecq trois chambres de fer y servans, monté sur affust et roves ferrées.

Deux autres pieches de fer forgé, du calibre d'environ XIII lib^r. furnies de quatre chambres, montées sur affust et roves non ferrées.

Une demie serpentine de fer forgé tiran environ 4 lib^r. de fer avecq deux chambres montée sur affust et roves non ferrées.

Huict autres pieches de fer forgé tirans environ une livre de fer furnies de seize chambres montées d'affust et roves non ferrées.

Boulletz de plomb a ditz de fer y servan

IIe IX.

Sineq autres pieches de fer forgé, les deux plus longues que les autres tiran environ trois quartz de libre, montees sur affustz et roves non ferrees, et furnies de Chargoirs.

Boulletz de plomb a ditz de fer y servant II^cLXI.

Deux autres pieches de fer forgé avecq quatre chambres tiran environ demie livre de fer montées sur affustz et roves non ferrees.

Boulletz de plomb a ditz de fer y servan II^cXIII.

Deux autres pieches de fer forge avecq deux chambres tiran environ demie libre de fer montees d'affustz et roves non ferrees.

Boulletz de plomb a ditz de fer y servans. CIIII^cXIII.

Deux autres pieches de fer forgé avecq deux chambres tiran environ trois quartz de livre montees d'affustz et roves non ferrees.

Une autre pieche de fer forge crever monter sur affust et roves non ferrees.

Quatorze basses de fer forgé furnies chacune d'une chambre, les douze montees trois a trois sur quatre affustz, les deux autres sur unq affustz.

Boulletz de plomb a ditz de fer y servan II^cIIII^cX.

Trente courtes pieches de fer forge de diverses sortes, de peu de valeur et ne servans que pour vieu fer.

Quatre vingt quatre petites chambres de fer servans aux pieches aussy de peu de valeur et quatorze chargeoirs de fer blanc y servans.

Harcquebuses a crocq a manches de fer furnies de trente huit estampoires de fer de peu de valeur LIII.

Autres trente six harquebuses a crocq de fer a manches de bois ne servans que pour vieu fer les XVII de la longueur dun pied seullement.

. Boullet de plomb a ditz de fer de diverse sorte servan aussi aux harquebuses a crocq Mil LXI.

Quatorze moules de pierre servans a jecter les dits boulets.

Deux tonn de pouldre grosse pesans pour le tir poix de Breda VII^cXI nz.

Deux semblables tonn de pouldre fine unq plain lautre a demy plain pour le tir V^cLXVII nz.

Vingt et quatre marteaulx de fer servan a 's ayder au tour de l'artillerie.

Une marteaulx de bois servans au meme.

Trente unq saillieres de bois a porter pouldre aux arme de la ville.

Marteaulx de bois a unq cheville de fer pour servir a l'as-sault avants les autres, la plus part vermoulues CIIII^cIIII.

Je Nicolas Baert, Conseiller du roy notre Sire Contrerolleur de Son artillerie certifie a tous ceulx quel appartiendra que les pieches d'artillerie et munitions de guerre comprises en cest inventaire de deux feuillets descripture ont este a lordonnance de monseigneur le Duc Dalva menees au Charteau de Breda, et y delivrees au Sire de Quaderebbe Gouverneur pour sa Ma^{te} Illecq affin den faire bonne garde et en respondre la et aussy quel appartiendra. Tesmoing mon seing manuel cirez. Le 2de Mars XVe soixante sept.

(sous signé) BAERT.

Collationnée a son original et trouvee accordee par moy

(sig.) J. MONTENS.

BIJLAGE V.

*Brief van Don Juan van Oostenrijk aan de regering van Breda.
Marche 16 Febr. 1577.*

Messire Jehan d'Autrice, Chevalier de l'ordre de la toison d'or. Lieutenant Gouverneur et Capitaine General.

Chers et bien amez il nous a grandement desplu d'entendre le poove estat au quel vous vous retrouvez par ces guerres qui ont si longtemps duré — pour de quoy vous soulagie Je suis venu pardeca. Et ay traisté et arreste la paix par ou tous les soldats se doibvent retirer, et ainsi serez bientost quitte de ceux qui sont en garnison en vostre ville et retournerez a vostre ancien ^{estat} ~~mestre~~ dont n'avons voulu laistre de vous advertir, pour le service que avez fait a sa Ma^{te} nous vous aurons toujours en bonne recommandation. Chers et bien amez. Dieu vous ait en sa sainte garde.

(H 6, f 404v) De Marche le XVI de Febvrier 1577.

(signé) JEHAN.

(et plus bas) L. LEVA^{seur}SEUR.

BIJLAGE VI.

*Brief van Willem I Prins van Oranje aan de regering van Breda.
Geertruidenberg den 28sten Aug. 1577.*

Le Prince d'Orengé, Conte de Nassau, Sieg et Baron
de Breda et Diest.

Tres cher et bien amez. J'ai recu votre lettre datte de ce jourduy et cogneu par icelle la paine et povreté en la quelle vous vous retrouvez, dont certes je suis tres marri, et neamoin pour vous demonstrier la vraie et entiere affection que je vous porte, je vous prie de me croire fermement que je m'employeray volontiers a tout ce que servira pour vous aider a vous delivrer le plus ^{fort} que me sera possible, ainsi que j'ay desja commencé a faire vers messieurs tes etats et aultrement. Outre que je pense que messieurs les allemands voyant le peu d'apparence quil y a d'avoir secours de Don Jehan se contenteront de se renger a quelque bon appointement et ce par tous bons moiens, avant que tomber en plus grande necessité et afin d'éviter leur totale ruine et perdre ce qu' autrement ils pourroient obtenir par traisté et voie amiable A quoi je m'offre volontiers, nonobstant les pertes et dommaiges que j'ai souffert de faire tous bons offices a moi possibles. Sur ce, tres chers et bien amez. Dieu vous ait en sa sainte garde et protection.

Geertruidenberg le 28 Aougst 1577. Le bien votre
(H,6f 419) (signé) GUILL^{me} DE NASSAU.

BIJLAGE VII.

*Benoodigheden tot het in batterij brengen van vuurmonden
in 1580.*

Memoir des appartenances pour unq demy canons et une
demy serpentine pour se eder.

Premier unq fort blocrove de quoy ou maine les gro arbres.
Item dix per de gro tret pour harnachier chevaux.
Item dix per de moiën tret.
Item dix per de tret ordinaires.
Item unq chable ou longue corde.

XII

Item six gabions ou mande.
 Item vinte cinq manouvrier avec pelle et hau.
 Item dix manouvrier avec cuingny et courbet.
 Item vinte cinq chevaux pour mener les piece.
 Item pour mener le huindase (windas), poudre, boulet avec
 tous les equipaige douze charie.
 Item douze livre de grase de pourceaux.
 Item trois peaux de moutons avec la laine.

BIJLAGE VIII.

*Spijslijst van een gastmaal door het stedelijk bestuur gegeven aan
 krijgsbevelhebbers in 1580.*

Op ten 10^{den} Decembris 1580 opt sheeren genegt voor
 kersmisse hebben myn heer den Drossaert, Schouteth,
 Borgemeester ende Schepenen geteert naer de oude
 hercomen, en alsoo den cappiteyn Nysbeth monsterde
 syn soldaten hebben myn heeren genoeydt den Com-
 missaris van de monsteringe, den cappiteyn Nysbeth,
 syn luytenant, vendrich ende den wachtmeester ende
 hebben dese navolgende partheyen gehadt te weten.

In den eersten aen hamelen vleesch	2 R. G. 14 st.
aen lams vleesch	9 st.
aen twee cappoenen	2 R. G.
aen een coppel patrysen	16 st.
aen eenen gebraden haes	24 st.
aen vyff plavieren	15 st.
aen twee toerten	30 st.
aen langeer speck	2 st.
aen cabbeliaau	5 st.
aen schelvisch	4 st.
aen spieriuch	2½ st.
aen snoecken en riviervisch	7 st.
aen botten	2 st.
aen 6 pont boter	22½ st.
aen viersaet en banket suyker	12½ st.
aen appelen ende peeren	6 st.

XIII

aen corstaengien	5 st.
aen dry cransselingen	3 st.
aen mispelen	2½ st.
aen schoonbroot	9 st.
aen 8 potten bier	12 st.

Somma 14 R. G. 3 st.

Ende aldoen gedroncken aen wyn en gerekent
metten Borgem^r Nielaas Cornelissen 44 potten de
39 potten gerekent 13 st 2 oorten de de 5 pot-
ten gerekend 14 st. tout te saemen 29 R. G. 16½ st.

Comt in alles 43 R. G. 19½ st.

BIJLAGE IX.

*Bepalingen betreffende de inkwartiering van Spaansche troepen
in 1583.*

Ordonnantie aan de welcke de burgeren deser stadt die
eenighe Peyrde, Ruytere gelogeert hebben ghehouden
werdden hunlieden te reguleren.

Yerst zal de Luitenant hebben zyn logyst, bedde en lyvaet voor
hem en zyn huysgesin, vier op den heirt van zynen weyrt om
syn spyse te coken.

Item thien mutsaerde (takkebossen) alle daghe voor syn camere
en een half pont kerssen alle daghe.

Item sout voor syn koken en taefele, maer niet om eenich
vleesch by provisie te zouten, en den azyn die hy behoeven zal
voor syn spyze en salade gelyck alle dandere Capitainen van den
voetknechten.

Aen den Vendrich oft Vendragher aengaende van huysraet en
vier om te coken gelyck in tghene voorschreven staet naer adve-
nant van syn huysgesin sonder dat hy in syn huys zal moghen
houden eenighe andere souldaten, ten laste van zyne weyrt, ende
voorts twee pont kerssen alle weken voor syn camere en stal,
vyff mutsaerden alle daghe sout en azyn als boven.

Aan de souldaten ghelyck als voren, ende voorts twee kerssen
alle daghe voor hun cameren stal ende twee mutsaerden alle daghe
voor elcken souldaet.

Ordonneert wel expresselycke dat eenen iegelycken hem zal
moeten te vreden houden met tghene voorschreven staet sonder te

bedwinghen heurlieden weyden tot andere oft meerdere zaecken op pene van gestraft te zyne naer dat men naer de gelegentheyte van stucken en persooone zal vinden te behooren. Ende bovenal verbiet men wel expresselycke dat nyemant soo stout en zy te slane zynen weyrt op pene van vier stropades de coorde maer dat zy ghehouden werdden te comene by den Mr de Campo oft Auditor en sal henlied goede justice gedaen wordde. Actum tot Lyere den eersten dach van Januarius 1583.

Onderstond geschreven,

MARIO CARDONY.

BIJLAGE X.

Ordonnantie van den Gouverneur Charles de Herauguier van den 21sten November 1590.

Wij Charles de Herauguier Super Gouverneur der Stadt en Lande van Breda Cap^{no} over een vendel voetknechten ten dienste van zyne P. Ex^{ie} Grave Maurits de Nassau etc. hebben gedacht ende ordonneren by dese, dat alle vivandiers ofte soldaten, die binnen dese stadt eenighe borgers huysen in huere hebben ende borgers oft Poorters neeringe zyn doende, dat deselve oock gehouden sullen wesen des stads ende borgers Lasten te helpen dragen sonder daarin weygerachtich te wezen . . . op pene van ongehoorsaemheyt ende daerboven noch gecorrigeert te worden naar gelegentheyte vande saken. Actum opt casteel tot Breda den XXIsten novembris Anno 1590.

CHARLES DE HERAUGUIER.

BIJLAGE XI.

Brief van het Stedelijk Bestuur van Breda aan den Raad van State, van den 18^{den} Mei 1591.

Aen myn E. ende Vermogenden Heere van Rade van Staten.

Mynen Heeren de Borgemeesters ende Regeerders der Stadt van Breda vinden hen genoodicht uwe E den soberen state ende gelegentheyte derselver stadt alnoch in onderdanichheyt te vertoonen,

de welcke is, dat sy Remonstranten promptelyck connen doen blycken, dat vss Stadt van Breda om te vervullen die continuele excessive costs van Leeninghen ende servicen der groote garnisoenen, daermee sy altyt van het beginsel deser oorloge zyn belast geweest; Item der fortificatiën ende anderssins haerselve heeft moeten belasten met de Somme van over 188000 Gl. ende het Corpus van dien voorts daermee by hypotecatie van Renten al meesten deel den borgeren Competeren te beswaren, waer aff ooc daerenboven het verloop ende achterstel is bedragende over de 94000 Gl. bovendien dat de arme Remonstranten synde by den Vyant in den Jare 81 jammerlycken overvallen ende beslaecht gehandelt met huysvrouw ende kinderen overmits heure vrome en lange reseasonen, die sy tegens den vyant alsdaer deden, wordende vele vermoort, gequetst, verstroyt, van alle heure meubelen gespolieert, het principaelste quatier van der stadt afgebrant, ende voorts op alsulcke excessive rantsoenen gestelt ende tirannichlyk bedwongen geweest op te brengen, dat sy om haer bloet te redenseren daertoe hebben moeten bysetten voorts allen 't gene zy resterende hadden, ende oock 't gene sy van heure vanden alomme wesende hebben connen becomen op sware intresten, meestendeel noch onbetaelt synde, mits sy 't sedert dien tyt altoos in armoede ende benoutheyt geweest synde en geen neringhe noch middelen hebben gehadt om hen eenichsins te connen generen, te min deur dien sy zedert van heure goederen in de geunieerde provincie en elders gelegen, penningh noch helder hebben mogen genieten, ende van hunne andere goederen, renten en chynsen gelegen in den lande van Breda, Brabant, Gelderland, Vlaenderen en daeromtrent, oock in effecte niet geprofitteert, midts de continuele Vutkeringe, concussie exactie en devastatie respectie van de crychsvolche, legers ende convoye aldaer gepasseert ende gelegen, daerenboven in den jare 90 over 't maken van schantsen te Terheyden, innemen en 't demolieren derselve, alwaer die Remonstranten synde principaelste ingeerft ende desniettemin nu laestelychen in derselve jare 90 de voorschreven stadt onder uwe E obediencie gelyckelyck door Godts genade gecreduceert zyn genootsaect geweest te beloven alle crychsvolch twee maenden gagio dewelcke boven apparentien en alle behoorycke calculatie hebben moeten bedraghen over de 93000 Gulden, daerop met onspreeckelycke swaricheyt by den armen remonstranten zyn opgebracht by de 60000 Gl. boven 't gene myn Heeren Generaelstaten beliet heeft hen te accorderen namentlycke de twee derde deelen van generale middelen voor drie eerstcomende jaren daarvan zy heure Ed ootmoe-

delyck syn bedanckende sulcx dat soo veere alle heure verschult rantsoen, schade, verlies, en verdriet mochte of te conste gecalculeert werden soude beloopt een onsprekelycke jae ongelooflycke somma dewelcke d'arme supplianten tote geenem anderen eynde en allegeren, dan op dat uwe Ed hieruit grondelyck heure staet ende wterlycke ellendich bekennen te beter, naer haire descretie moghen considereren ende gedencken hoe redelyck en noodich dat het is dat deselve stadt met alle gunst en medelyden voortsaeen worde bejegent ten zy men wil verwachten dat deselve anders eerlange van allen den ellendighen burgeren werde verlaten.

Ende eerstelycken deurdien sy supplianten wel cunnen overleggen dat deselve stadt ex natura loci moet subject wesen soo vele en groote garnisoenen te houden, als den welstant der gemeyne saecke veryscht, gelyck deselve sedert de reductie altyt met seer vele compagniën te voette en te peerde is beset geweest, soo bidden sy ootmoedelyck dat uwe E believen hen toetevoughen gewoonlycke service ofte logysgelt en voortsaeen provideren, die Corps de gardien van de garnisoenen van brant en keersen, door dien na alle redenen en equiteyt die arme supplianten des gemeynen lants lasten niet en behooren te draghen wesende, sonder resort van Provincie als 't mogelyck wesende, wiens stadt maer een bolwerck ende eenen stoel van die Orlogens ter defentie van geunieerde Provincien ende wort gehouden, alle fortuyne der werelt onderworpen, doen tot dien eynde desescheren op eenighe Ontfangen van Brabant ofte andere na uwe E goede geliefte ordonneren.

In de marge tegenover het eerste point stont geappostilleerd aldus: Oft wel de Raden van staten seer wel daertoe geneycht soudem sy, omme den Remonstranten alle gunste en faveur te bewysen en soude nogtans omme de cōsequentie hierop niet connen disponeren, hebben oock de Remonstranten in goede consideratie te nemen 't faveur hen luyden bewesen over het inhouden van de twee derde parten van generale middelen aldaer vallende een goede merkelycke somme emporterende.

II. En gemerck de voorgên garnisoenen soo grooten onnutten naeloop van vrouwen, kinderen, vader, moeder, broeders, susters, vrinden en jongens hebben, dat sy eenighe der supplianten huysen geheellyck occuperen sonder die by verhueringhe oft andersins te connen gebruyken naer behooren, dairvan de supp^l. die renten, chynsen en andere lasten evenwel moeten betalen, ende daerenboven eenighe officiers drye, vier, vyff en meer bedden met hunne

toebehoorten deeken en accomoderen, van lynwaet, ammelakens servetten ende andere meubelen, die hunne biljetten en logysen de een tegens den anderen wisselen, vermangelen ende vercoopen sonder respect van de supplianten, naer henne goetduncken daerdoor dickwils ende menichmael syn vervreemt worden van hunne voorgên. meubelen directelyk tegens uwer E. ordonan^{ce} en decreten, daeromme insgelycks ootmoedelyck biddende dat UE die vss. ordonnantien renouveleren ende amplierende gelieve te ordonneren, dat een Ritm^e ofte Capiteyn met een camere een ceuken ende twee bedden; Item een Cornette, Vendrich, Luitenant, corporael van ruyteren, sergant van 't voetvolck elck met een camere en een bedde alleen; gemeyne Ruyteren en Soldaten, twee gehouwelyckte in een camere elck met een bedde; vier ofte sesse ende ongehouwelyckte naer gelegenheyt van der cameran, in eene camere twee ende twee met een bedde ende intijde van noode drie op een bedde, wesende alle deselve in actuelen dienst ende inder monsterrollen als tocht ende wachtdoende bekend, en geenens poorters neeringhe van tappen, coopmanschappen ofte ambachten doende ende excerceerende, sullen respectieve volgende henne biljetten sonder te mogen wisselen vermangelen ofte vercoopen buyten consent van de Magistraet, hen ende elck een van hen gehouden wesen te contenteren ende hunne bedden met te toebehoorte onder behoort. recepisse van restituten ontfanghen, op pene den prys van dien datelyck aen henne gagien te verhalen sonder gehouden te wesen den voorgenoemden onnutte naloop te accomoderen, soowel op den casteele als binnen der vss. stadt dieselve interdicerende den Remonstranten ter saecken van het logeren ende service te laten ongemoesteert, hen belasten de generale middelen, stadt accysen, rechten van poorteryen ende ambachten, te betalen mitsgaders andere occurerende lasten ende wesen onderworpen die Jurisdictie van den Magistraet der voors. stadt, ende deselve te erkennen als andere poorteren.

In de marge van desen II^{de} point staet geapostilleert aldus: Nopende het fourneren ende onderbrengen van garnisoenen wort verstaen, dat daerinne dese order sal worden onderhouden namentlyck dat een Ritm^e oft Capiteyn hem sal setten te contenteren met een Camer ende Keucken ende twee bedden, Item een Luitenant, Cornetto van Ruyteren, Vendrich van 't voetvolck, Corporael van Ruyteren ende Sargant van 't voetvolck elck met een camer ende een bedde, den gehouwelyckten Ruyteren ende Soldaten aengaende sullen die remonstranten int fourneeren van deselve behoorycke regard

b.

nemen die soo te doen onderbrengen als der eerbaerheyt betamelyck is ende den ongehouwelyckten ruyteren ende soldaten sullen twee ende twee op een bedde, vier of sesse in een camere naer gelegentheyte van dien geacomodeert worden, wesende allen bekent ende dat se tochten en wachten doen, sonder dat sy eenighe poorters neringhe sullen mogen doen ende exerceren, dan midts betalende gelycke rechten als andere poorters ende dat se ten respecte van die neringhe der stadts rechten sullen syn onderworpen ende oock gehouden syn alle middelen ende stadts achysen te betalen ende zal desen allen aengaenden aan den Gouverneur werden geschreven oock den crysvolcke daertoe te houden dat se hen niet en vervorderen hare biljetten te verwisselen buyten consent van de Mag^t. ofte die eenigsins te vercoopen ende dat den ghenen dien eenighe bedden metten toebehoorten werdt geleverd daervan haere recepisse sullen hebben te geven die oock gehouden syn 't selve te restitueren, op pene dat zulck aan haere gagie sal worden gecort.

III. Item alsoo int logeren vele diverse practycken worden gebruyct by den borgeren ende henne kinderen, hen begevende voor seeckeren tyt en dienste om heure huysen alsoo te bevryden ende het vendel vertreckende blyven in der stad, hebbende den lande daerby gedaen fraude in 't passeren van monstringhen.

In de marge van desen III^{de} point staet geaposteleert: Wert verstaen dat geen burgeren ofte derselver kinderen hen onder de Comp^a. aldaer in garnisoen leggende indienste sullen moghen begeben, daerop die remonstranten sonderlingh regard sullen nemen ende sal aan den Commissaris van de monstringe d' Heere van Ostmael werden gheschreven zulck niet toete laten.

IIII. Item dat oock bij expertentie is ende wordt bevonden seer periculeus te wesen in een frontier, casteel ende stede van Breda te ontvangen in dienste soldaten by den vyant gedient ende hem daer onthouden hebbende, waerby tot verscheyden reysen verraderyen zyn gepractiseert ende besonders in den jare 1581 in het verlies van de vss. stad ende nu onlangx geleden soosyn die remonstranten ootmoedelyck biddende te willen order stellen, teneynde die voorsch. burgeren heure kinderen, soldaten by den vyant gedient ende andere hen aldaer onthouden hebbende van nu voortsaen in gheenen dienst inden voors. casteele ende stad en sullen mogen ontvangen worden, ende die overloopers indienst ontvangen wesende gecasseert ende door dien tot behoudenis

XIX

ende versekertheyt der voorschreven stadt versien moeten worden eenige deelen van de fortificatie volgens 't gene syne Ex^{te} selfs wel hooch noodich heeft bevonden soo uwe Ed. mogende hebben verstaen, bidden de remonstranten ootmoedelyck dat daerop ordre mag werden gestelt naer behooren, Alle het welcke doende, ett.

Appostille op de marge van dit IIII^{de} point gestelt: Sal desen aengaende aen den Gouverneur werden geschreven van niet te gedooogen dat yemanden van den vyanden comende aldaer in dienste werden gehouden ten ware uit sonderlinghe consideratien ende sal 't selve dan oock noch met kennisse van den Rade moeten geschieden.

Actio in 's Gravenhage desen XVIII May 1591.

Onderteeckent MEYNERTS.

Onderstont geschreven. Ter ordenantie van den rade van state
VAN ZUYLEN.

BIJLAGE XII.

Uittreksel uit de Rekeningen der stad Breda van 1591.

De bruiloft van de Herauguier.

Item betaalt (18 July 1591) Cornelis ten Hulshouts ter saeke van een toelast deelen wyns van dry aemen ende seven potten, de aeme tegen 66 R. G. gerekent, dewelcke ter ordonnantie van mynen heer Borgemeester en schepenen gepresenteert mynen heere den Gouverneur Charles de Herauguier. Op syn bruloft naer luyt der ordonnantie ende quitantie de somma van 203 *℔*.

Item alsoo myne Heeren Drossaert, schoutet borgemeester en scepenen, capiteynen van de stadt op te bruloft van mynen heere de Gouverneur seer eerlycken hebben genoot ende onthaalt geweest, soo is by gemeene resolutie van deselve mitsgaders oock de 10-mannen deser stadt goedgevonden ende gesloten, dat men denselven heere wederom met syne bruit ende frunde, mitsgaders de edelluyden ende gouverneurs tot den voorschreven Heere Gouverneurs bruloft gecomen soude overnooden op den stadt huysse ende een eerlyke maalydt naer qualiteit der genooede soude doen bereiden volgens de acte van den 6^{den} Augusti 1591. Soo is by desen rendant in den eyersten aen Mr. Lucas Staas betaelt 't gene denselve tot den voorschreven banquette soo aan banbquet suycker,

lettene, biscuit, rosquillen, eerten, amandelen, vyersaet, geleën, mermeladen, succaden, mostachiolen, marchepaine, geconfytte kruthen, caneel, romeyn, oblyen, pignolen ende pistacyen is geleverd volgende synen biljetten van specificatie de somma van 80 £ en 8 st.

Item ten voorscr. Wachmans noch betaelt ter saecke van sekere verteerde costen gedaen op het overnooden van mynen Heere den Gouverneur met Mevrouw van Groeneveld syn huysvrouwe met meer andere heeren ende vrouwen op de bruloft gecomen ende de capiteynen van de garnisoenen ende der stadt den 8sten Augusti 1591 naer luydt der biljetten van specificatie 249 £ 16 st.

Item ter saecke van sekere costen van spyse ende wyn des anderen dags doen de 10-raetsmannen ende de capiteynen van de borgeren op ten stadthuys genoot waren volgende synen biljetten van specificatie ende quitantie 84 £ 6 st. 3 ort.

Item alsoo aan Tonie Alvaren, Jan ende Willem Coensen hebben gehad tot een recompense van het spelen op het voorschreven banket van myn Heere sesse potten wyns den pot tot 21 st., de somma van 6 £ 6 stuyvers.

BIJLAGE XIII.

Uittreksel uit de rekeningen der stad Breda van 1603.

Betreffende het overlyden van de Herauguier.

Item betaelt aen Jonker Charles de Herauguier in syn leven Gouverneur deser stadt Breda, ende na syn aflygheid aen syne weduwe de somma van 850 R. G. voor de servitie of 't gene hy jaerlycks daarvoren tot een vereeringe was treckende, vervallen sedert den 4^{den} Martie tot den 22sten decembris, dage syner aflygheid Anno 1601 toe, volgende de quitantie van de voorschreven weduwe van den 17^{den} January, 1603.

BIJLAGE XIV.

Brief van Prins Maurits van Nassau over de verbetering der vestingwerken van Breda. 1596.

Erentfeste, eersame, wyse en discrete lieve getrouwen.

Wy hebben Vuyt u luyder brieven verstaan de gesteltenissen van Fortificatien der stadt van Breda ende tghene ghyluyden ons

voorder gescreven hebt aengaende de verdiepinghe van de grachten der vss. stede, waerop wy u luyden wel hebben willen adverteren dat wy (innesiende de tegenwoordige gelegentheyt van tyde ende staet van den Lande ende dat den vyandt als meester van den velde wesende lichtelyk van deen op dander can commen ende daeromme onversiene wat jegens de vss. stede mochte tenteren) voor 't raedtsaemste vinden, dat ghy luyden de vss. grachten in sulcke breedde alsse tegenwoordig syn rondtsomme doet verdiepen, remetterende de beraempde verbreedinge tot betere gelegentheyt, want het raetsaemer is dat de vss. verdiepinge rondtsomme even diep gemaectt worde dan dat men se op eene plaetse redlick maecke ende op dander geheel ondiep late liggen waerdeur den vyandt syne aenslaghe nyet en souden connen belet worden, doch vinden wy noodich dat de vss. verdiepinge voor dit jaer voor elcke poorte tweehondert voeten breedt gemaectt worde, wat dandere wercken aengaet, stellen wy tot discretie van den Gouverneur en u luyden, naer dat de voorschreven verdiepinge sal gedaen wesen, al sulck stuck aen de handt nemen, als ghy luyden achtervolgende het besteck letstmael beraempt t dienlickste sult vinden, tzyde poorte van t gasthuysende of het bolwerck by de molen. Ende hiermede Erentfeste, Eersame, wyse ende discrete lieve getrouwe, syt Gode bevolen.

Tot Cruyninghe, den XXVII July 1596.

U luyder goede vriendt

MAURICE DE NASSAU.

BIJLAGE XV.

*Rapport van den Ingenieur de Rooy over de fortificatiewerken
van Breda in Mei 1598.*

Rapport ende verbael door den Ingenieur Andries de Rooy, van de fortificatie der stadt van Breda in wat gesteltenisse deselve gevonden is in den Jare XCVIII in de Maent Mey.

Eerst ende vooral is t zeer noodich allen de grachten die noch nyet verdiept en zyn geweest te verdiepen soo diep dat er ten allerleechste water vyer voeten oft meer waters in de gracht blyve, want sonder zulcx te doene nyet wel mogelyck en is de stadt in royale defensie te maken alsoo de vyant om de stadt liggende het

water benemen can, tot diverse plaetsen, ende met geene mid-delen tselve te beletten is, dan met het diepen van de voor-schreven grachten want den vyant en can geen water meer aflaten als den gront van de Merck diep leyt, daeromme als wy vyer voeten leeger syn als den grondt van de Merck soo is 't voor-seker dat wy geen water meer en connen verliesen ende zal noch alle gemeene grachte diepte hebben, ten wort oock nyet gezeyt dat men daeromme den vyant synen wille met het aflaten van de wateren sal laten gebruycken dan beholdent soo lange als t mogelyck is dwelck om dat te doen is van noode is achter het casteel ende aen en op de reygerye te maken drye half mane leege gelyckt het weylant dewelcke den vyandt voorwaer van de dammen sal doen blyven, ende zal meer moeyten hebben een van die halffmanen in te nemen als een degelyck bolwerck. Alsnoch is het van noode te leggen een halffmane voir de watermolen om de dammen van den water aldaer te bewaren die in de A comen soude, is oock seer noodich te vullen sekere cleene slooten die in tyde van noode veel quaets doen souden tot het aflaten van de wateren.

Soude oick wel van noode zyn het een bolwerck aen het casteel genaemt het groot bolwerck oft Prinsen Bolwerck te begrooten met het verlengen van de facen waer met het bolwerck Spyt mansvelt genaemt, beter bevryt en geweest zoude worden want sonder de vergrootinge voirwaer den vyant tot zynen wille op de gracht cant can comen ende alsoo gemaect zyn, sal tegen zyn aproche beslooten zyn, daerenboven noch tussehen beyde dese bolwercken liggen een goede half mane, dewelcke alle hoochtes in-nemen sal die nu tegenwoordig zeer hinderlick zyn, en oick zeer de weerde van ons werck benemen daerenboven noch het bastelioen genaemt Trauwelsvors te verleggen ende heel wech nemen tot gelycks den water, ende daervan gemaect een werck faussebraye genaemt dwelck alsdan een groote weer doen zoude aen beyde de Bolwercken.

Noch soude seer van noode weesen te veranderen de gordynen tussehen het bolwerck spyt-mansfelt en gasthuys eynde — en Nassauen en Gasthuys eynde mette casematten te bedecken, dewelcke nu teenenmael onbedeckt zyn, ende by tyde van noode geen weer uyt en soude connen gedaan, want den vyant den middel heeft alle stucken linerecht tot synen wille cunnen inboucheren dwelck alsoo verandert synde volgens de plante nyet doenlyck en is, en nochtans dese veranderinge nyet en sal eenen stuver meer costen, dan oft nyet verandert en ware, want de grachten moeten ge-

ruymt worden, ende de aerde moet daer uyt zyn gevoert, alsoo betercoop naby als verre te vervoeren.

Noch sal van noode wesen te veranderen en te vergrooten het bolwerck aen de Ginnekens eyntsche poorte alsoo hetselve nyet en can geflanqueert worden sonder hetselve gemaect en wort volgens de caert daarvan zynde.

Sal oick van noode wesen de point van het bolwerck van de watermolen te verlengen volgens de plante, ende dat dan alsoo gedaen zynde sal wel defendabel wesen ende seer dienstelykh voir de aerde dammen aldaer liggende.

Zal oick van noode wesen het Ravelinge liggende aen de haegdycxsche poorte aen de stadt te trecken en een bolwerck daarvan te maecken, solde noch beter wesen hetselve te maecken als dese plante alhier gemerckt met een nieuwe gordyne en een heel nieuw bolwerck, reden dese, het raveling aengetrocken synde sal wel dienen tot flanck voir het een bolwerk maer nyet voir het ander, want het bolwerck daer de poort inne is comt bycans met syn facen parallel met de oude gordynen alsoo en soudet nyet gesloten wesen alsoo by voye merckinge wel gesien can worden ende een yder can daer jugement van geven maer alsoo gemaect zyn als hier geteeckent staat sal men merckelyck bekennen moeten dattet een royaal ende wel gesloten werck wesen sal.

Sal noch van noode wesen tusschen het bolwerck van vyf huysen straet ende snoecken bolwerck te liggen noch een bolwerck conform de plant hiervan zynde, want soo lange aldaer geen bolwerck gelecht en is zyn de twee voornoemd bolwercken sonder defentie, door de groote distantie die tusschen beyde is ende oick nyet sonder peryckel van dat ravelinge datter tusschen beyde legt, want inder waarheyt de vyant in den sin hebbende de stadt te beleggen, soude de macht wel hebben een dach vyff ofte zes te voren te comen een entreprise op het vss. ravelinge maken en syn selve daerop te onderhouden tot terwyl den heelen trouw byquame en alsdan solde den vyant een groot voirdeel hebben jae mochten wel voir ons reekenen de stadt halff quyt te syn, dus onder correctie dient, wel voir deerste hierinne voorsien te syn.

Zoude oock wel dienen snoecken bolwerck wat te verswaren conform dese plante alsoo 't selve veel te plat aan syn gordyne legt en nyet veel defensie uit doen en can.

Soude noch wel dienen sonder de halff manen in de Reygereye en achter het casteel en watermolen vyer halff manen te maecken, dewelcke leggen sullen tusschen de bolwercken hierin de plante geteeckent, namelyck een tusschen het bolwerck spyt-mansfelt en

het Prince bolwerck, noch een tusschen het bolwerck nassau en Mauritius, en een voir de ginnekenpoirt, en noch een tusschen het bolwerck van vyffhuysen straet en het nieuwe bolwerck dat noch gemaect sal worden.

Zal oick seer noodich zyn rondt omme te maecken couradore gesoncken gelycks der aerde om by tyde van noode int uytvallen ons volck in te vergaderen int uyt en in comen dewelk wel een van de bequaemste saccken van alles is, om den vyant van buyten afbreuk te doen.

Sal oick zeer noodich zyn om te maecken in elke half mane een brugge om een heymelycke sortie te doen dewelcke men over-einde halen mach, insgelycks oick de rampaerden om in de half maene te comen oft anders de half manen geen dienst doen en connen.

Zal oick zeer noodich zyn die cleine basteljoenen tusschen de bolwercken liggende namelyck schaliën en krouwelsgors beulshuys en hontshuys, te verleggen tot gelycks het water daervan gemaect een fausse braye om alsoo afleu deau te dienen in defensie van beyde de bolwercken daerse tusschen liggen waer tegen ooc onsen uytganck hebben connen.

Sal oick zeer noodich zyn aen dese staet drye beeren oft retenuen waervan den eenen soude liggen in plaats van den dam achter het Casteel in de Rygerye, dewelcke voirwaer eenen pereiculeusen dam is tegen surprice hooch en breet van aerde en comende bedect tegen een casematte soodat by een grooten wint daencompste van den vyant nyet gehoort en soude worden, de andere twee soude men leggen den eenen by de hangdyexsche poorte ende den anderen by de Ginnekens poort maer soudent heel onder water leggen bedect op avontuur soo den vyant het water in een quartier wilde aflatent soodattet op een aen mocht blyven staen daer zyn beste avenuen zyn, want daer den vyant de quaetste aproche heeft daer solde hy het water aflatent ende zoo dese beeren daer nyet en waeren soude alsdan het water rontomme afloopen dwelck daer niet belet zal zyn, daerom seer nootelyck gemaect.

Dese wercken volcomen alsoo gemaect zynde volgens de remonstrantie sal voorwaer een stercke ende royale stadt wesen daer nyet besonders aan falieren en zoude en den vyant en soude alsdan nyet seer tenteren om deselve met gewelt aent te tasten, tenware by surprice, daer geen sterckte tegen en helpt. Omdese gemaecte wercken te kennen vuyt de ongemaecte wercken soo is het groen met dobbele linien het oude werck, ende alles met de roode linien dat is het nieuwe, en het water dat uyt ten groenen siet is het

oude water, ende het heel blaauw dat is het nieu water ende de nieuwe gracht waer door alles bekend can worden dese bolwercken syn oock geteekent met nu°. 1. 2. 3 ende zoo voort beginnende met het Princen bolwerck strecken soo suytwaerts in.

Aldus gevisiteert door my onderscreven in de maent van Mey 1598 met het bywesen van den Gouverneur en Borgemeesters derselver stede.

(get.) ANDRIES DE ROOY.

BIJLAGE XVI.

Bestek wegens het maken van een ravelijn van 1598.

Besteck en Conditien waarnaer Mr. Adriaen Anthonisse Ingenieur, ende Sr. Roeloft Backx ontfanger van generale middelen van consumptie binnen Breda in naeme en van wegen myn Ed. Mogen Heeren myn Heeren den Staten Generaal der geunieerde Provincien, ten overstaen van myn E Heeren Gouverneur, Drossaert Borgemeester en Schepen in Breda, sullen besteden het raveling liggende tusschen snoecke bolwerck en het bolwerck van vyffhuyse strate recht tusschen beyde de voorss. twee bolwercken te leggen en aan de stadt te brengen, Item van dien helft, te meten van den point aff van bolwerck in vyffhuyse strate mitsgaders om de vesten aldaer te diepen met noch seekere andere aarde wercken hiernaer volgende.

In den yersten sal den aennemer gehouden syn de grachten om het voorss. bolwerck breet te maecken en nyeuwe te leggen twee hondert voeten den bovcant op het gemeyn weylant te maken het point soo veel wyder als de rouy vuyt wyst en oock die gracht van het point van voorss. bolwerck van vijffhuyse aen aff strecken. tot het buytenste epoulement van het voorss. Raveling nae snoecken bolwerck toe, en sal den aennemer gehouden syn 't voorss. raveling werckelyck wech te nemen en verdiepen met alle die graften voorss. op de diepten van vyff voeten beneden het leechste ebwater en de aerde die totten voorss. bolwerck van geenen noode en sal syn, sal den aennemer moeten brengen op te wallen en in vyffhuysen straete, en sal den aennemer d' nyen werck aen wal nyet mogen brengen om perickle te eviteren tot op sestich

voeten breed nae, dan ten allerlesten oft als d' nyenwerck al oft bynae teenemael volmaect sal syn.

Van den aerde daer uyt comende sal den aennemer gehouden syn dese wallen aen voorss. bolwerck breed te maecken hondert veertich voet aenleggens blyvende op te cruyen seventich voeten en het point van het bolwerck dry voet hooger dan de stads wallen alles nae den eysch van het werck met sooden opgeset en alle drye lagen sooden een lage rys, en voorts het nyene bolwerck soo groot lang en breed te maecken volgens de caerte van de Ingenieur van Ryswyck en soo tzelve afgesteecken sal worden.

Item sal den aennemer den gront met een rysbedde moeten maecken wel doorpylt en versien met goede crybbingen voor het wech sincken en den berm wel werckel gemaect linierecht twelf voet breed met rys en crybbingen gepylt twee voet boven het hoogste water op dat het water geen schade en doet aen het sooywerck.

Den wal gemaect syn als vooren gesecht is, sal den aennemer een borstweer daerop maecken dick dertich voeten op de cruyen, ses voeten boven den wal, buyten met sooden en rys opgesett volgens de walle soodat behoort, gevende deselve van binnen syn beloop van de ses voet hoochte, twelf voet nyet met sooden opgeseth dan soo de aerde loopt. Op dese borstweer zal men setten noch een cleyne borstweer van thien voet aenleggen en van ses voet hooge bynnen en oock buyten recht opgeseth met sooden sulcx dat die boven vyercant sal moeten wesen.

Den aennemer sal gehouden syn bynnen acht dagen naedat hy syn werck heeft aengenomen in t' werck te treden en bynnen drye oft ten langsten vyerdalf maenden daernaer alles geheel en volmaect te hebben op pene in fouten blyven van twelf hondert karolus gulden eens te verbeuren tot proffyt van oude vervallen fortification. Sal oock gehouden syn buyten tegens de voorss. bestedinge eene couradore te liggen van XX voet breed hooge tegen de borste vyff voet, van bynnen opgeseth met goede sooden en rys daert behoort en loffelyck optemaecken laeten deselve seven voet in aerde sincken, en sal oock den wech daer buyten wederom moeten maecken dertich voeten breed en bequaem om te gebruyken soo met rys daert van noode wesen sal als anderssins ende erven met eenen sloot van acht voeten van den wech te graven indien sulcx by de heeren of luyden versocht wordt.

BIJLAGE XVII.

*Extract uit de resolutien van den Raad van State, over het
aanleggen van Hoornwerken enz. te Breda.*

Maendag 5 Maart 1618.

Is geresolveert dat van slandts wegghen tot Breda besteet sal worden tvergrootten van het Ravelyn achter t' casteel voor de brugge aldaer.

Dynsdach 23 Maart 1621.

Scribatur aen den commis Martini . . . . . dat hy oick den aennemer van de corps de garde in t Hoornwerck voor 't casteel aldaer aenzegge, dat hy mettet zelve werck voortvaere, gelyck hem 't selve by de Heeren Schagen ende Potter, onlangs daer geweest synde, is aenbestedt.

Donderdag 28 July 1622.

Syn Ex^{cie} by synen brieff van den 26^{en} deser begerende dat tot Breda noch een Ravelyn met een contrescharp bestedet worde om twater te beter in de grachten te stuyten, daervan de roede van t contrescharp sal mogen costen XX gulden, ende van travelyn C gulden, Is den secretaris belast den Heeren Staten Generael daerop heur goet believen aff te vragen.

Vrydach den 29 July 1622.

De Staten generael deur den secretaris Huygens verzocht hebbende te weten vanden Rade wat het Ravelyn ende contrescharp daervan gisteren gesproken is, soude costen, ende waer de penningen souden mogen gevonden worden, is den secretaris gelast daerop te antwoorden dat het werck sal mogen costen vyff oft ses duysent gulden, ende dat die souden mogen gevonden worden uit de wederheft van de subsidie van Venetien.

Woensdach 17 Aug. 1622.

Volgens resolutie der heeren Staten generaal fiat Acte op Cap^e Jan van den Bosch om tot Breda ten overstaen van den gouverneur ende den ontfanger Bax te besteden het Ravelyn mette contrescharp, dat Syn Ex^{cie} nodich vindt tot voorcomminge dat den vyant heur water vuyte grachten niet aff en late.

Vrydach 19 Aug. 1622.

Te adverteren Zyne Ex^{cie} dat Jan van den Bosch volgens de resolutie der Staten generael gesonden is naer Breda om aldaer het Ravelyn ende contrescharp, dat Zyne Ex^{cie} heeft goetgevonden, te besteden.

Dynsdach 31 January 1623.

Is ter presentie van Syn Ex^{cie} geresolveert opte nodige fortificatie wercken der frontiersteden ende die te besteden metten eersten, twelck zyn Ex^{cie} nodig vint. Ende is Cap^a van den Bosch gelast metten eersten hem tot Breda te vervoegen ende aldaer de bestedinge te doen ten overstaen van den Gouverneur ende den ontfanger Backx.

Den aennemer sal oock gehouden syn te leveren alle syne materialen soo sinckrys, houdt, wagens, spillen, meulens, bruggen, met alle heure toebehoorte, schuppen, spaeyen en alles wat daer van noode wesen sal sonder de Heeren oft de geecommitteerden ennichsins molestich daervan te vallen nitsgaders oock hen selven moeten versien van wagens, karren en peerden en alle tanders sonder dat de Heer Gouverneur oft Heere Drossaert gehouden sal syn ennige karren te beschryven oft doen comen.

Item den aennemer sal oock gehouden syn, soo wanneer het water vuyt de vesten gelaten sal syn beneffens den wall doorgaens een sloot te schieten op syn behoorlycke diepte van dertich voeten wyt, om den selven vol water te mogen houden.

Item den aennemer sal gehouden syn de sluyse die aen snoecken bolwerck gelecht zal worden tot volcomelycke verdiepinge van voors. vest selver te leggen, te weten den dam optegraven, denselven dam wederom volcomelyck te maecken in syn oude kasse, de sluyse wel aen te eerden en stampen naer behooren.

De sooden tot desen wercken noodich synde sal men haelen op de buersteelinsche heyde en elders daer men den aennemer dat wysen sal.

Den aennemer sal syn bedonge penningen ontfangen in drye termynen te weten een gerecht derde deel alss 't voors. werck halff volmaect zal syn, tweede als t selve geheel voldaan en gepresen sal syn en dleste derdendeel een maendt daerna.

Dyes sal hy gehouden syn solvente borge te stellen woonachtich binnen des Stadt en Lande van Breda oft in Hollant voor d' loffelyck voldoen van voors. wercken.

BIJLAGE XVIII.

*Uittreksel uit het register van ingekomen stukken van 1614—24
der stad Breda. Aanteekening van den Griffier
Gerrit Havermans.*

Beschryvinge van de belegering van Breda 1624—25.

Nadat den vyant den 24sten Juli 1624 tot Baerl en den 25sten tot Gilze met syn leger was gecomen ende op ten 14den Augusti Grave Jan van Nassau enden Heer van Grobbendoncq met 33 compaignien te voet ende eenige compaignien peirde na 's Hertogenbosch ende voirts voir de stadt Grave ende in den lande van Cuyck gesonden hadde, die op ten 26sten Augusti de stadt Grave daer hy hem begost hadt te begraven verlatende, met omtrent 2000 mannen van de troupe van den Grave van den Bergh doir den Bosch naer Loon was gekeert is hy op ten 27sten Augusti des morgens voir den dage met syne troupe tot Ginneken by Breda gecommen, ende heeft eenige musquetiers ende ruyters aen den Schorsch watermeulen bestelt, die den geheelen dach tegen d' onse uit ten watermolen en schure uit ten doorntuyn ende by staende huysen ende omtrent den wintmolen in den Santbergh hebben geschoten, daerop wel geantwoord is, soo met musquetten als met canon van de wallen, en is de Italiaansche Coronel Bailloni met syne troupen ende die van Graaf Jan ende Grobbendoncq op de groote warande ende ter Heyde nedergeslagen ende hebben acht schepen en schuyten met te Jacht by den dorpe van Terheyden by Contrarie wint en stille leggende genomen, 't volke daarvan is alle ontloope en hebben de schepen en t' geen dat daar inne was voir den vyant gelaten, ende daarmede is onse riviere gesloten en de scheepvaart benomen, des avonts syn by d' onse de huysen in den Santberch en Lovensdyck die te na der stadt stonden affgebrant.

den 28sten hebben de borgers ende soldaten t' berkenbosch byna geheel affgehouden, en is t hout met waghens ende schuyten in de stadt gebracht, en is daerna voirts ten besten gegeven en is by de voorschreven soldaten voirts afgehouden en op den halse binnen gebracht.

den 29sten heeft den vyant op de warande en de heusdenhoutsche strate by Ipeler enden hoek van 't bavelbroeck na Ginneken en tot Ginneken hem begraven, oock aan den watermolen

by den Ham, en heeft den marquis syne tenten boven t dorp van Ginneken geslagen.

den 30sten heeft hy oock begonst te wercken tusschen de Mark en de Weeryse, en hebben de onsen buyten spyt mansfelts Maurits en Nassaus bolwercken eenige nieuwe wercken begonst, synde hoirnercken, maer niet so wyt uytstekende als d ander en buyten den hadyk eene tenaille gemaakt van de halve maene, voir de poorte tot 't hoirnerck, omtedebedecken ende te bevryden de brugge van de poorte.

op den 30sten dito is by den Crycksraet geconsenteert dat myn heer den Drost mede in den crysraet sal compareren en adviseren en resolveren gelyck andere persooene van voors. rade, ten besten van de stadt ende borgery. Ten selven dage en oick noch eenige dagen dairnair syn verscheyden fransche edellieden volontairs by nachten over wech van Sevenbergen en Geertruidenberg binnen der stadt gecomen. 's nachts tusschen den lesten Augusti en 1sten Sept. zyn die van 't Nederlandsch quartier tot Boeimeer geweest en hebben den vyant, uit de hoeve van 't nieuw Clooster gejaagt ende de hoeve verbrant. 't was voetvolck en zy riepen om de cavalerie, maar de cavalerie ging loopen. Jonkre Vos diennende onder de Garde is daar doot gebleven. Door 't schieten van ons canon heeft de vyant verloren eenen veder eenen vendrich en meer andere persooene, oock heeft onse ruyter wachte eenen luitenant van grootenhuyse doot geschoten.

den 1 Sept. is geresolveert ende afgesteken een fort in 't berkenbosch rondom den berg ende

den 2den by d' onse afgebroken 's Keyzers molen ende plaetse afgesteken om te begraven, den vyant heeft den voors. dage hem oock aen de Capel van Teteringe en Heusdenhout begraven.

den 2den September is by de magistraat de merkt gestelt op alle vivers soo goeden coop als alles was voor de belegeringe, alleen is het bier belast te brouwen op 3 gulden de ton.

den 3 Sept. 1624 is Cap^e Hans van den Bosch Ingenieur uit de stadt Grave onder eenige volontairs francoise, vette osse uyt de moerdyck ende schapen in de stadt gecomen ende heeft den vyant ten selven dage begonst hem aan de Biebrugge op ten wech van Antwerpen te beschansen, en tegen den avont heeft de Cloocke voir de eerste ryse alarm geslagen doir dyen eenige troupen ruyters hem op de Buursteedsche heyde vertoont hebbe.

den 4den is snachts groot rumoer tot Ginneken geweest, daar op met den dach veel canonschoten uit de stadt gedaen syn.

den 5den tydinge gecregen dat syn Ex^{ie} daags te voren smorgens te 5 uren uyten Hage was vertrocken na Gorcum.

den 6den is den vyant veel volcx van de warande ende ter Heyde gelicht hebbende voor den middag in den hage gecomen ende achter Piggens hoeve op ten wech na Suylen hem onthouden daertegen de onse van Suylen ende uyt' velt veel geschoten hebben ende t huys van Suylen mitsgaders oock alle de huysen aan de buursteedsche heyde ende inde lege straete afgebrant.

den 7den smorgens vroeck is de ritmeester Bergaigne met syn compaignie inde hage gereden, ende heeft een corps de garde van den vyant opgeslagen en eenighe gevangen genomen.

den 8sten omtrent den avent hebben eenige ruyters van den vyant buyten de gasthuys eyndsche poorte ende teteringsche strate vertoont en hebben eenighe beesten die in de weyde ginge gesocht wech te stouwen maar syn van onse ruyter wacht en de canon verdreven 's nachts tusschen den 9den voir den dage heeft den coronel de Lokere, de capiteyn van de garde met ses hondert mannen en twee vanen ruyters eenen uytval in den hage voor by Suylen gemeent te doen mair niet voortgegaan ende is signeur Niethove Cap". van de Garde gequetst, en s anderdays daer van gestorven oock is de Lieutenant van de compaignie ruyteren van heer gouverneur des morgens vroeck in eene schermutsing op den wech van ter Heyden in de knie geschoten, ten selfden dage heeft ten vyant een brug over de Marcq geslagen om van de groote warande na den hage te trekken ende daerby aan de syde van de warande een fort begonst te maken oock s anderdachs aan de andere syde op de hoeve van Montens een fort gemaakt ende al met stormpalen voirsien.

den 15den is afgebrant huys van Boterman in den Teteringschen dyck, is de vyant die syne wacht dairinne hielt daeruit gejaegt en eenighe doot gesmeten.

den 18den omtrent den avont hebben d onse aangesteken t huys van Ysselstein, de hoeve van den heer peter de Hooge ende meer andere op den molengracht in den lovensdyck.

den 19 geaccommodeert seker geschil dat de heer van Lokere twee compaignien aan Morgan en Haulterive soude overgeven dair tegens hebben de borgers alle de bolwerckes rondomme de stadt aengenomen te bewaren dach ende nacht.

den 20 na t' huys den Eimer drie schoten met geschut geschoten twee te kort en een over, de vyant was hem aldaar begravende als oock op de rivier op drie verscheyden plaetsen na hare brugge toe, te selven dage is inde stadt het magazyn geopent en de Edamsche caes ende stokvis aen thien winkeliers vercocht om verder uyt te vercoopen, den caes $3\frac{1}{2}$ st. t pont den stokvis 3 blanken

't pont die sy weder uyt vercoopen souden den caes 4 st. den stokvis 2 st. en 3 oirt.

den 28sten Augustus smorgens vroeck heeft den vyant in syn quartier tot Ginneken by den Dilberg brant ende roock gemaect ende smorgens vroeck syn canon tot Ginneken affgebrant niet na der stadt toe, maer ter syde aff ende sonder scherpe.

Op den dach heeft men van Bavel veel volks sien comen ende trecken naer Teteringe, den roep ging dat het versch volck was, van den Grave van den Berge, des avonts voir acht uur heeft den vyant uyt het quartier van Ginneken met veldt stucken in en over de stadt geschoten tot drie vluchten toe, tot in de zeventich schoten synde meestal yzers van 24 ponden, men meynt dat het is over de comste van den Prinse van Polen in het leger van den vyant.

den 27 heeft den vyant een revue van syn volk gedaen ende ten 11 ure des voir middags drie salven met musquetten ende met canon inde stadt, den toren op een der kerken op ses plaetsen ende vele huysen rakende ende door schietende sonder nochtans dat te verwonderen is een eenich mensch in de stadt te raken.

den 27 en 28 savonds laet heeft de gouverneur brieven van syn Ex^{ie} gecregen, van eenen inhoud, den eenen doir de gasthuys ende den anderen doir de hadykspoorte, gedateert den 26 uyt Raemsdonck, ende heeft van gelyken twee brieven tot antwoord gesonden, in drie weken daer te voren was noyt brief van syn Ex. gecomen.

den 29sten 's nachts hebben d' onse de groenen dyck na de kleine warande doir de vucht commende opgegraven.

BIJLAGE XIX.

*Brief van het Stedelyk bestuur van Breda aan de Staten
Generaal, van 18 Sept. 1624.*

HoogEd. Mog. ernstfeste, wyse, seer discrete Heeren.

Alsoo wy nu in de vierde weke besloten syn, hebben wy met groote moeyte uyt onse borgerye sooveel gelts gekregen als tot de leeninge van soo veel compagnien ende make van wercken noodich is geweest ende verhoope noch voor eenige dagen dair in te continueren, maar alsoo 't selve haast failleren sal, ende niet veel silver en gout binnen dese stadt is ende van koper of andere materi

penninge te slaen, de vervalsinge soo subject is, is onse ootmoedige bede dat uwe Hoogh. mag gelieven ordere te geven, dat met cleyne partyen van twee of drie duysent gulden teffens eenig gelt hier binnen bestelt mach worden, 't welck genog doenlyck is gelyck wy ons des totten heer Gouverneur van Geertruidenberge gedragen, ten andere alsoo in weynige dagen geen vleesch, caes, oft andere toespys meer veyl sal syn voor de soldaten, ende aen de borgers groot nadencken geeft, dat men allen haren voorraet daermede sy de soldaten nu byna twee maenden gespyst hebben wil consumeren, sonder het magasyn te openen, bidden wy dat er last gegeven mach worden tot openinge van 't magasyn om daer uyt so spaerlyck als men can rogge, caes, en stockvisch, die daer inne leyt en bederft, voor de soldaten uit te leveren, daervan de commies de penninge sal connen ontfangen, en tot betaalinge van de soldaten employeren, wy en sullen soo veel in ons is niet laten op alles goede order te stellen, ende al te doen dat goede en getrouwe ondersaeten en patriotten souden mogen doen en bidden (Godt) hiermede.

Hoogmo. Ed. Erentfeste, wyse seer discrete heeren, u Hoochmo. Ed. te nemen in syne heylige hoede.

Ut Breda den 18 Sept. 1624 des avons

uwe hoogm. onderdanige

D. S. B. en S. der Stadt Breda.

BIJLAGE XX.

Brief in cijferschrift van Prins Maurits aan het stedelyk bestuur van Breda, van 4 Dec. 1624.

De Prince van Oraingen Grave van Nassau Meurs
Buren & Marquis van der Veere en van Vlissingen,
Heer en Baron van Breda, Diest, C.

Ed. erentfeste ende descrete lieve getrouwen. Gister avont hebben wy ontfangen uluyder antwoirt van den $\Delta \odot$. 26. 30. 40. 12. 24. 4. 39. 19. 32. ende daarby gesien de redenen waeromme gyluyden voor als noch nyet en hebt 21. 28. 26. 25. 12. 26. 33. 39. 30. 5. 12. 13. 0. 37. 12. 25. tot 40. 12. 39. 35. 7. 24. 12. 22. 16. 26. 14. 0. van de 6. 37. 7. 26. 12. 25: 9. 98: 11. 12: Synde ingevolge van onse voirgaande brieven. Nu en souden wy daerop soo seer nyet 19. 26. 32. 16. 35. 38.

c.

XXXIV

12. 37. 15. 25: maer alsoo wy daerinne 25. 48. 12. 36. 32:
 7. 26. 11. 12. 39. 35: 40. 30. 28. 39: 30. 14. 12. 26: 12. 26:
 17. 0. 9. 4. 12. 25: 7. 20. 32: 13. 0: 5. 0. 26. 32. 12.
 39. 40. 7: 36. 19. 0: 40. 7. 25: 43. 22. 40. 47. 11. 12. 26:
 van 13. 12., en verder 40. 7. 26. 36: 6. 10. 37. 26. 26. 32.
 80. 12. 26: Verder dat men nyet 32. 12. 0. 5. 18. 12. 39. 35:
 12. 26: 21. 7. 25: 17. 12. 0. 4. 0. 26 soo lange de voors.
 40. 12. 39. 32. 7. 24. 12. 22. 19. 25. 14. 0: 25. 48. 0. 36:
 12. 26: 34. 12. 39. 13. 36: 6. 12. 13. 10. 12. 25: Soo en
 connen en mogen wy nyet nalaten. 40. 22. 33. 47. 13. 12. 26:
 11. 12. 32. 0. 22. 40. 15: hierinne wederom 30. 29. 36:
 35. 12. 37. 19. 0. 40. 35. 36. 12: 38. 15: 39. 12. 5. 28.
 24. 23. 12. 26. 13. 12. 37. 15. 25: 14. 40. 26. 32. 36. 12.
 22. 48. 1. 18: 9. 12. 6. 12. 15. 37. 0. 26. 13. 12: 13. 7. 36:
 14. 47. 20. 40. 48. 11. 12. 25: 13. 12: op t. 11. 7. 12. 39.
 36. 30. 15: 32. 19. 12. 38: 36. 15: 9. 12. 42. 12. 6. 15. 26:
 op dat het met 13. 12. 37. 35. 15. 20. 43. 0. 39: 5. 28.
 25. 36. 12. 25. 38. 15. 24. 0. 25. 36. daerinne voor 32. 30.
 28. 40. 12. 15. 22: 13. 28. 12. 26. 15. 20. 47. 5. 18:
 24. 7. 1. 2: 6. 12. 35. 5. 2. 16. 15. 11. 0. 26: te meer
 alsoo 38. 5. 28. 0. 39. 25: 19. 26: 12. 15. 26. 0: 29. 40.
 9. 22. 16. 1. 55. 43. 12: 33. 22. 10. 12. 36. 35. 15:
 12. 26. 11. 15: 26. 25: 40. 22. 43. 48. 11. 12. 37: 9. 12.
 34. 10. 39. 26. 25. 14. 12: 6. 15. 9. 37. 10. 1. 2. 36: 35. 48.
 26. 13. 15 dan wel 17. 7. 12. 39: 12. 47. 6. 12. 25: 4.
 22. 48. 3. 38: ende 36. 14. 12. 20. 38: 13. 7. 12. 39. 40.
 7. 26: 33. 39. e. 5. 0. 11. 15. 37. 12. 26. 13. 0. commen
 moet 19. 26: 2. 7. 37. 12: 17. 10. 26. 13. 12. 25: ende
 aengaende 11. 12: 37. 28. 6. 14. 12: 40. 20. 25. 36: 24.
 17. 6. 10. 50. 48. 25: die de 9. 7. 1. 18. 12. 39. 35: 23.
 15. 47. 25. 12. 26: 36. 30. 40. 38: te syn omme 7. 22. 20.
 15. 12. 36: 40. 12. 39. 9. 10. 5. 18. 15. 25: 36. 12:
 42. 0. 39. 13. 12. 25:

35. 5. 2. 37. 47. 40. 12. 26: 7. 12. 26. 11. 15. 26: 14.
 28. 43. 40. n2. 37. 25. 15. 40. 39: omme 13. 7. 12. 39.
 28. 33: 38. 12: 22. 15. 36. 38. 15. 26: ende ons in alles
 tot uluyder goeden en getrouwen yver verlatende, bevelen uluyder
 hiermede

Edele erentfeste ende discrete lieve getrouwe den almogenden. uyt
 's Gravenhage den 4 Decembris 1624.

Uluyder goede vriendt

MAURICE DE NASSAU.

OPLOSSING.

De Prince van Oraingen &c.

Ed. erentfeste &c. gister avont hebben wy ontfangen Ul. antwoirt van den 29 novembris, ende daerby gesien de redenen wairomme gylieden voir alnoch nyet en hebt kunnen procederen tot versamelinghe van de granen, by de borgers synde ingevolge van onse voirgaende brieven, nu en souden wy dair op soo seer niet insisteren maer alsoo wy daerinne nyet anders voir en hebben als de conservatie van u luyden, van de borgers en van 't garnisoen, verder dat men nyet sekens en can hebben, soo lange de voorsz. versamelinghe nyet en wordt gedaen, soo en connen en mogen wy nyet nalaten u luyder deswege hierinne wederom op 't serieuste te recommanderen, gunstelyck begeerende dat gy uluyden, de burgers daertoe ziet te bewegen opdat het met derselver contentement, immers voir soo veel doenlyck mach geschieden, te meer alsoo 't coorn in eene publieke plaetse onder u luyder bewaringe gebracht zynde evenwel hair eygen blyft ende 't gelt daer van procederende, commen moet in hair handen. Ende aengaende de rogge van 't magazyn die de backers meynen t' out te syn omme alleen verbacken te worden, wy schryven aen den Gouverneur omme daer op te letten, verder ons in alles tot u lieder goeden en getrouwen yver verlatende, bevelen ul. hiermede Edele, erentf., en discrete lieve getrouwen. uyt s' Gravenhage den 4 decembris 1624. Onderstondt u. l. goede vriendt

onderteekent MAURICE DE NASSAU.

Accordeert met te voirschr. missive ten deele
in cyffer geschreven ende by den Auditeur
ontcyffert quod attestor.

HAVERMANS.

Recepta den 10 decembris.

1624.

BIJLAGE XXI.

Antwoord van het Sledelyk bestuur op de voorgaende missive.

Doerluchtigste hoochgeboren vorst ende genadige heer uwe Furst. Gen. missieve van 4 hebben wy den 10^{den} deser wel ontfangen, ende hadden al eenige dagen te voren besloten int werck te stellen t' gene uwe F. G. ons by deselven ende eenige voir-

gaende brieven toegeschreven ende belast heeft, ende om onse gemeynthe te beter contentement te geven hebben wy van ons selve ende de principaalste begonst, ende sullen met de hulpe Godts voirts continueren, ende dair inne ende in alle andere saken be-
thoonen dat wy goede ende getrouwe ondersaten ende dienaers van uwe F. G. syn, ende voir 't vaderlant bereyt syn al te doen ende lyden dat mogelyck is Gods biddende.

Doorluchtigste Hooggeboren Vorst en genadigen heere uwe F. G. te nemen in syn heylige hoede en lange te sparen in Godtsalige regeringe.

Uit Breda den 14^{den} December 1624.

BIJLAGE XXII.

*Brief in cijferschrift van het stedelyk bestuur van Breda van
10 Januarij 1625 aan Prins Maurits.*

Doorluchtigste hoochgeboiren Vorst en genadige heer. Wy hebben alle de granen binnen deser stadt synde op den 7den January lastleden alle versamelt en op sekere stadts solders gebracht, de huysen laten doirsoecken en alle borgers en ingesetenen den eedt affgenomen dat se niet versteken off achtergehouden hebben op groote poene dairtoe gestelt en vergadert seven duysent veertelen rogge daironder gerekent de granen en meel onder de bakkers en op de molens synde ende syn nu doende van de gequalificeerste borgen onder eedt haer te toen expurgeren wat penninge sy onder haer hebben om inde betalinge van gagie der soldaten en fortificatie wercken alnoch te mogen continueren, hebben oock begonst eenige silver penninge te munten maer noch niet uytgegeven wy vinden groote gewillichheyt ende yver onder de borgers om haer gelt granen ende silver ten dienste van t gemeyne best over te geven en contribueren ende de stadt ten uystersten toe te helpen houden: maer wy en mogen niet laten uwer Vorst: Ex ten hoochsten te claegen over den moetwil cracht ende gewelt van de soldaten die niettegenstaende sy by de borgers in 't forieren seer wel getracteert worden, wekelyks hare leeninge ontfangen, den lyftocht van bier broot olie ende ander waren tot redelycken prysen hebben, oock in de corps de guarden brandt genoegh om haer te warmen ende houts genoegh buyten de stadt gehaelt nochtans haer vervoerden soo well by claeren dag als des nachts der borgers hoven, heggen, glinten, fruytboomen, de stoepen voor

de deuren, stallen en cor de garden, sentenel huysen en doorne heggen van de wallen aff te breken en vernielen, de borgers die daer tegen seggen willen dreygende te doirschieten sonder eenigh respekt oft ontsach, doirdyn eenige daerover en om andere delicten geapprehendeert geweest synde, tot noch toe ongestraft syn gebleven, 't welck onse borgers ten uystersten verdrietich ende onverduldich maect en onwillich om hare wachten te bewaren seggende dat se hare huysen tegens den vyant die binnen dese stadt syn te bewaren hebben. Wy hebben daarvan meenichvuldige clagten aan mynheere den Gouverneur ende Chrychsraet gedaen maer daerin wordt nyet en voirsien dairomme wy vreesen dat het quaet so lange so erger sal worden en dat ten lesten deuren en vensters van huysen gebroken en alles berooft ende vernielt sal worden van onse eigen soldaten die al en waert om de discipline militarie te onderhouden ten minste om redenen boven verhaelt grootelycks soudon gecorrigeert moeten worden schoon wy verobligeert syn onse goede burgerye daarvan sy soo veel beneficiren genieten voirstestaen en beschermen, om soo wanneer wy door de genade Godts en geluckich belyt van Uwe Vorst. Gen. ontsiet sullen wesen aen de selve nyet eene geruineerde en byna geraseerde stadt over te leveren over sulcks adresseren wy ons aan uwe Vorst. Gen. bidgende seer oidtmoedelyck dat uwe Vorst. Gen. gelieve daer in te laten voorsien op dat wy onse goede burgerye die mits dese lange belegeringe in groote schade die sy buiten de stadt geleden heeft seer verarmt ende desolaat is, eenigh contentement mogen geven. Van onse syde willen wy uwe Vorst. Gen. wel versekeren dat het ons niet ontbreken en sal goede order en reglement op alles te stellen soo veel als eenigsinds in ons vermogen is oock en sal het aen onse gemeynte niet gebreken alles te doen en lyden dat in desen ellendigen staet van belegeringt, peste gebreck van lyftocht ende nerringhe voir de dienst van uwe Vorst. Gen. ende 't gemeyne vaderlandt soude konnen gedaen ende geleden worden, daerom wy te meer en ernstiger bidden dat de voors. foulen (1) en dessolutie van dissipline mogen gebetert worden, endat wy onse huysen en goederen die ons noch overgebleven syn gerust ende onverseert mogen behouden 't welck uwe Vorst. Gen. oodtmoedichlyck recommanderen beneffens onse gediensichste gebiedenisse in derselver goede gratie bidden wy Godt van uwe Vorst. Gen. lange tegesparen ende derselver voirnemen heyliglyck te segenen.

---

(1) Verwarring.

Uyt Breda den 10^{den} January 1625.

Uwer Vorst. Gen.

Ootmoedige ondersaten

Drossaert, Borgemeester en Schepenen
der stadt Breda.

BIJLAGE XXIII.

*Brief in cijferschrift van Prins Maurits, aan den Drost,
Borgemeester en Schepenen der stadt Breda, d. d. 23
Jan. 1625. (Ontvangen te Breda 4 Feb.)*

De Prince van Oraignien Grave van Nassau &c.

Edcle erentfeste eersame wyse lieve getrouwen, Wij hebben by u. l. brief van den 10den deses seer geern vernomen de goede ende getrouwe debvoiren die gyl. gedaan hebt int opsouken ende vergaderen van de granen, die onder de burgers noch waren berustende niet twyfelende oft de goede burgers en sullen bij de effecte vernemen dat dese versamelinghe t haren besten sal comen te strecken, ende oft wy wel versekert syn dat gyl. hierinne alles gepresteert hebt wat ter sake eenigsinds dienstig ende noodich is geweest, dewyl nochtans apparentelyck sommige burgers noch al eenig coorn in hare huysen sullen verborgen hebben, soo sal Ul. believeen met den Gouverneur een goet oog int seyl te houden ende neerstelyck te letten oft gy nyet yetwes en sout connen ontdekken dat noch ergens verborgen mocht wesen omt selve mede by den grooten hoop te brengen. Aengaende de moetwille ende insolentie die by de soldaten aen de burgerhuysen hoven ende elders gepleegt wordt, wy hebben aen den Gouverneur dienaangaende geschreven ende hem gelast den Coronellen ende andere van den Crychsraet daerover te vermanen ende onse brieven te verthoonen in sulke maniere dat wy vertrouwen, dat soodanige excessen voortaan sullen commen te cesseren. Ondertusschen begeeren wy hiermede dat gyl. met den gouverneur ende die van den crygsraet houden wilt alle goede correspondentie ende eenicheyt opdat de vivres ten meesten oirhair van de stadt gemesnageert ende alle ander saken wel ende behoorlyck beleydt ende gedirigeert mogen worden, tot conservatie van de selve totdat het Godt believeen sal ons die genade te verleenen dat wy u. l. mogen comen ontsetten daertoe noch arbeyt noch costen en werden gespaert, want het leger van den Grave van Mansfeldt dairvan de troupen soo in

Vranckryk by Boulogne ende in Engeland by Douvres als oock in de Seeland gereedt syn ende heeft doer den groote tempeesten envoirals noch nyet te samen gebracht connen worden, niettegenstaende de duytsche troupen hierte lande geembarqueert wesende tot twee diverse reysen in see geweest syn. Verhope niet te min dat sy nu haest te samen comen sullen om als dan gebruyckt te worden tot u. l. secours gelyck mede de Heeren Staten uluyder ontset met sulken ernst behartigen, dat se oock in aller deligentie en de stercken yver lichtinge laten doen te voet ende te paart om oock sterck te velde te commen gelyck gyl. 't selve naerder condt vernemen van den Gouverneur ende is over sulks noedich dat gyl. de stadt helpt maintineren ten uytersten toe gelyck wy ul. vertrouwen ende dat gy uwe vivres ten aller besten mesnageert ende soo lange eenigsinds mogelyck is doet strecken opdat wy deste meer tyds ende middel mogen hebben om u. l. te secoureren ons dairtoe verlatende, bevelen u. l. hiermede edele enz. den almogenden

Uyt 's Gravenhage den 23 January 1625.

ulieder goede vriendt

MAURICE DE NASSAU.

Recepta 4 Feb.

BIJLAGE XXIV.

Antwoord van het Stedelijk bestuur op de voorgaande missive van 11 Feb. 1625.

Doorluchtigste hoochgeboiren Vorstt. ende genadige heer.

Uwe vorst: gen: missive van 23 January hebben wy wel ontvangen en sullen niet laten alle uyterste debvoir te doen om onse vivers wel te mesnageren, hebben oock met die van den Chrysrade soo scherpe recherche gedaen, dat wy wel versekert syn, dat er geen granen onder de borgers meer verborgen en syn, maer alle op deser stads solders gebracht. Voirders kunnen wy niet laten uwe vorst: gen: te verthoonen de staet deser stadt soo van binnen als buyten, den vyant versterckt syne wercken en nadert de stadt hoe langer hoe meer, schiet van verscheyden batteryen dacheijcks daerbinnen soo met canon als met granaten, niet sonder groote schade van stadt, borgers en soldaten, heeft met granaten eenige huysen byna geheel omverre gesmeten, maeckt noch meer batterijen heeft alle de wintmolens behalve die op Spyt mansfeldt schadeloos gemaekt, oft de mulders soo geintimideert, dat sy niet meer en durven malen maer de steenen van de molens aff gedaan hebben.

Binnen de stad hebben wy de pestilentie die noch dagelyks mits desen weecken winter seer toeneemt, ende vele soldaten ende burgers wech neemt, daarenboven den rooden loop ende scheur-buik, daarvan oock seer veel personen siek syn ende te beduchten staet noch voorder gaen sal door den slechten cost ende gebreck van medicamenten, soodat t garnisoen en burgerye seer geslapt en vermindert syn en noch dagelyks verminderen daerom wy uwe Vorst. Gen. ootmoediglykste bidden dat hem deselve gelieven ons secours en ontset sulcx te spoediger als den noot en gelegenheyt des tyds is vereyschende, wy sullen middelertyds niet laten met de goede burgery tot den uystersten toe ons te quytten soo als goede patriotten en ootmoedige ondersaten van uwe F. G. behoren ende schuldig syn te doen. Waarmede wy eyndigen Godt biddende doorluchtigste hooggeboren vorst ende gen: heer uwe F. G. voornemen ende aanslagen te willen segenen. uyt breda den 12 Febr. 1625.

Uwer F. G. ootmoedige onderdanen
Drossaert, burgemeester en schepenen
der stad Breda.

BIJLAGE XXV.

*Brief in cijferschrift van Prins Maurits aan den Magistraat
der stad Breda d. d. 28 Februarij 1625.*

De Prince van Oraignien Grave van Nassau meurs
Marquis van der Vcere Heer en Baron van Breda
Diest enz.

Edele, erentfeste eersame wyse en discrete lieve getrouwen.

Desen naemiddag hebben wy ontvangen u. l. antwoord van 13 deser en daarby medelydentlyck vernomen dat onder andere beswaernissen daarmede de stadt gevisiteert wordt de contagie wel de grootste sy, daertegen geen beter middel en is, als dat men sich godes wille met een Christelyck gedult onderwerpe, ende van hem beternis verwachte. Ondertusschen begeeren wy, dat gyl. in u. l. goeden en getrouwen yver continueert als gy tot noch toe gedaen hebt epde uwe vivres ende anders ten besten ende sooveel eenigsinds mogelyck mesnageert, op dat wy te meer tyds ende occasie mogen hebben om u. l. te secoureren, niet alleen met alle de macht van de Heeren Staten, maer oock met het gansche leger van den grave van Mansfeldt twelck den 11 deser

tot dyen eynde gearriveert is in Zeelandt, gelyck mede de nyene levers by den heeren Staten gedaen soo te voet als te peert vast beginnen aen te comen, als wy breeder schryven aen den Gouverneur u. l. verseekerende dat men t. u. luyder verlostinge alles sal doen wat eenigsins menich ende mogelyck sal wesen, u. l. hiermede u edele erentfeste eersame wyse en discrete lieve getrouwen, inde protectie des almogenden bevelende. Uyt 's Gravenhage den 18 Feb. 1625, u. l. goede vrintdt.

MAURICE DE NASSAU.

Rec. 3 maart 1625.

BIJLAGE XXVI.

*Antwoord van het Stedelijk bestuur op de voorgaande missive,
van 9 Maart 1625.*

Doorluchtigste hoochgeboiren Vorstt. ende Genadigen Heer.

Wy hebben uwe Vorst. Gen. missive van 18 February op den 3 maart wel ontvangen, ende syn daarmede seer getroost soo tegen de Contagie die het Godt gelieft ons toetesenden, alsmede tegen den vyant die ons belegert heeft, verstaande de goede preparatie die by uwe vorstelyke genade en Hoogn. Heeren Staten gemaeckt wordt van ons te verlossen, soo met de macht van t landt als van buyten, dewelcke wy Godt den Heer oprechlyck bidden sulcks te willen Seguen ende avanceren dat wy van dese langdurige belegeringe verlost ende by de unie en gereformeerde Religie onder de onderdanigheyt van uwe Vorst. Gen. behouden moge blyven, de goede mesnage van onse vivres die uwe Vorst. Gen. ons belast sullen wy ten uystersten bevlytigen, ende met allen yver en getrouwigheyt daer inne continueren soo lange eenigsinds mogelyck ende doenlyk sal wesen ende met de goede borgerye deser stadt niettegenstaende alle swarigheyt die ons overcompt in aller getrouwigheyt tot den eynde toe persevereren met de genade Gods dien wy bidden.

Doorluchtigste, hooggeboren Vorst uwer Vorst. Genade te nemen in syn heylige hoede ende derselver goede voornemens en acnslagen te laten gelucken.

Uyt Breda den 9 Maert 1625.

Hans Asperen, ruyter onder Uwer Vorst. Gen. ootmoedige onderdanen
den grave van Culenborgh. Drossaert, Burgemeester & Schepenen
der stadt Breda.

BIJLAGE XXVII.

*Brief van het Stedelijk bestuur aan den Raad van Staten
van 27 April 1625.*

Hoochmogende Heeren.

Wy hebben nu acht volle maenden vuytgestaen de sware be-
legeringe daer wy noch in syn ende alle de vivres voorraet ende
middelen van onse burgers bygeset om soolange 't groot garnisoen
ende onse gemeynte te onderhouden ente contenteren, maer de
contagie andere siekten en gebreck van alles hebben ons seer ge-
matteert ende in getal vermindert. Ons broot is seer na op,
't welck onse leste spyse is, ende wy en hebben geen graan meer
om langer van het cleynste bier te connen brouwen. Wy hebben
al gedaen dat eenigsinds mogelyck is om wel te mesnageren en
alles lang te doen strecken, maer syn nu op het eynde gecomen
van den tydt die voir het uysterste geraemt was, te weten de
maende van April de medicamenten voor de sieken ontbreken ons
oock, ende de courage aen velen doordyn onse verlostinge ende
den optocht die tot dien eynde geschiedt langer vertoeft als ge-
schreven was. Alle 't welck beneffens 't gene mynheer den Gou-
verneur en den Crygsraet aen syner Ex^{ie} breeder schryven daertoe
wy ons refereren ons dwinght desen expressen aan uwe hoochm.
aff te veirdigen ende in allen ootmoedig te bidden dat op het
aller spoedigste geprocedeert moge worden tot ons ontzet opdat
wy door 't ongedult van 't garnisoen ende gebrek van alles niet
en commen te vervallen in inconvenienten die wy ter werelt tal-
lermeest vreesen ende om welcke te ontgaen wy soo langen tyd
ende soo patientelyck soo veel geleden hebben.

Wy sullen het uysterste ende soo het mogelyck is meer als ons
debvoir doen om noch eenige dagen in mey te connen houden,
maer bidden ende smeecken andermael, dat onse verlossinge ten
allerspoedigste moge gevoirdert en geavanceert worden. Verder
zullen wy Godt den Heere van ganscher herte bidden, de mid-
delen die voorgewendt sullen worden te willen segnen ende uwe
Hooch mog. heeren ende ons gansche landt beschermen ende be-
waren nae syn groote barmhartigheydt.

Uit Breda den 27sten April A°. 1625.

BIJLAGE XXVIII.

*Missive van Prince Frederik Hendrik van Nassau aan den Gouverneur
overgeset uit het François d. d. 27 April 1625.*

Heer Gouverneur!

Velerhande beletselen onder anderen de groote wateren hebben belet dat het leger niet en heeft connen byeen versamelen als nu 't welck byeen vergatert is in de langstraet. Ick geloove dat wy binnen twee of drie dagen van hier sullen connen vertrecken met ons leger ende 't leger van den Grave van Mansfeldt om ter bevoirderen ende van t' geen men sal connen aenvairden tot u ontset, voor 't welck men doen sal al 't gene eenigsinds mogelyck sal wesen, ende over sulcks sal het seer noodig syn dat gyl. uwe vivres sult te raede houden ende mesnageren alsoo veel als doenlyck sal syn, om ons tydt te geven te doen t' gene men oirbairlyck vinden zal, totte verlossinge van Breda alsmede dat gy my oock wel pertinentelyck sult laten weten voir hoeveel tyds dat gy oordeelt dat gy noch vivres soudet mogen hebben. Ick verhope dat alle officieren ende soldaten, die binnen Breda syn verstaende dat een leger 't welck het landt soo veel gecost heeft, ende dat soo is gelyck dit is 't welck in 't veldt is om hun te ontsetten sullen al doen dat eenigsinds mogelyck is om te verdragen met patientie de ongemakken die het lange beleg heeft mede gebragt, 't welk ik u bidde, dat ghy hun wilt verthoonen ende hun versekeren dat dit leger sich sal laten gebruyken tot hun secours in alle 't gene dat eenigsinds doenlyck sal wesen.

Uyt het leger van Waelwyck desen 27 Aprilis 1625.

Post datum.

Naer het schryven van desen brieff heb ick ontvangen de droeve tydinge van het overlyden van myn Heere den Prince van Oraignien, 't welck geschiedt is den 23 deser maendt 's avonds te ses ure, waervan ick u wel hebbe willen adverteren, opdat gy 't soude mogen openbaren als ghy het sult oirdelen allerbequaemste te wesen. Ende ghy moult u versekeren dat het niet en sal belletten dat dit leger sal marscheren op den tydt in mynen brieff uyt gedrukt om te trachten u te secoureren tot welken eynde men doen sal al 't gene mogelyck sal wesen, waer inne ick my sal laten gebruyken met alle myn vermogen, hebbende de Heeren Staten my de eer gedaen hier te senden de Commissie van kapiitein ende Admirael generael van de geunieerde provintien. Ick

begere dat gy ende de colonels zult te verstaen geven aan de Soldaten ende burgers d' inhoudt van myne brieven ende dies te meer dat ghy se zult verskeren dat myne Heeren de Staten ende ick sullen erkennen de getrouwigheydt ende groote patientie die sy genomen sullen hebben tot hyden toe om te leyden de siekten ende groote incomoditeiten van sulk een lange belech. Ende oock dat ick se bidde te willen continueren in hunne getrouwigheydt en de my te willen getuygenisse geven van hunne affectie indeze myne beginselen om tydt te hebben hun te verlossen met Gods hulpe met dit schoon leger.

Andere missive.

Heere gouverneur beide uwe brieven van den 27sten deser maendt hebbe ick wel ontvangen met de dubbele van dyen die gy aan myn heer de Prince van Oraison geschreven hebt, over weynige dagen heb ik geschreven ende ontboden de redenen waarom het leger niet eer en heeft connen marscheren maer nu alle dinck gereet ende in order is, maeke ik staet mergen met het gansche leger opte trecken om 's anderdaags myn quartier te maken tot Donge, gelyck ik u by myne voorigaanden ontboden heb dat sulks myne meyninge was 't welk ik u bidde te willen communiceren aan de colonels en andere personen daar gy 't sult oordeelen te behooren ende hun te verskeren dat wy tot u. l. secours sullen aenvaerden al hetgeen eenigsinds mogelyk sal wesen. Ick bidde u ende hun oock patientie te willen hebben soo veel als doenlyck sal syn ende uwe vivres soo te doen verlengen als het eenigsinds sal mogelyk syn om ons tijd te geven dit leger te mogen in 't werk stellen tot u. l. vertroostingen, de bringers van desen sullen u leveren eenige doozen met medicamenten seer bekwaem tot den scheurbuick soo wel ik hope dat gy die eer weynige dagen niet van doen en sult hebben.

Uyt het leger van waelwyck den 30sten April 1625.

Extract uit eene missive van Heer van Sommeldyck (1).

Vranckryck is in de wapenen Genua is half belegerd met een machtig leger van Françoisen ende Savoyards, de Valtillina ende Grisons syn in haren voirgaanden vrydom gestelt, de Coninchen van Denemarck ende Sweden sullen haest gereet wesen om het Keyserryck van verdrucking te verlossen. Den nieuwen Coningh van Groot brittaigne brengt eenige machtige vlote in zee de

---

(1) François van Aersen, Heere van Sommeldyck en de Plate, was toen een der ambassadeurs van de Staten bij den Koning van Groot Brittanje.

welche zy voorgenomen hebben by te staen maer 't meestendeel van dit aannemen sal gereguleert worden na de uytecompste van ons voornemen om u te secoureren 't sy door bataille of andere middelen.

BIJLAGE XXIX.

*Brief van het Stedelyk bestuur aan Prins Frederik Hendrik
bij gelegenheid van het overlijden van Prins Maurits,
van 5 Mei 1625.*

Doorluchtigste hoochgeboren Vorst en gen. Heer.

d' Heere van Nassou onsen Gouverneur heeft ons gecommuni- ceert de seer drouvige tydinge van het overlyden van synen Vorst: gen: hoogloffelycker memorie, t' welk ons boven alle benautheden daer wy nu in syn ten aller hoogsten bedroeft ende gedrukt heeft, maer alsoo het Godt almachtig de heer des levens ende doots alsoo belieft heeft, moeten wy ons daerin troosten ende hebben groote occasie Godt te danken dat hy in plaetse van een soo goeden ende loffrycken Prins ende heer, ons gegeven heeft uwe Vorst. gen. die met soo veel heroique ende prinselyke deugden versiert is dewelcke wy derhalve in alle oidtmoedigheyt de handen cussen ende alle onderdanigheyt geloven. Voir het eerste ende hoogste biddende geen occasie oft tydt voirby te willen laten gaen om ons ende dese stadt uyt de swarigheden daer wy in syn soo spoedelyck te verlossen als het mogelyck is. Wy hebben tot noch toe alle debvoiren gedaen ende ons bevlytigt om onse vivres wel te mesnageren ende sullen daerinne te uysterste toe met de genade Godts continueren, maer alsoo het nu op het uysterste loopt, bidden wy te meer ende vieriger om spoedige verlossinge, vertrouwende dat Godt de Heer uwe Vorst: Gen: goet voornemen ende aenslagen sal segenen ende gebenedyen tot eer van synen heyligen naem ende welstandt van onse stadt, waarmede eyndigende. Doorluchtigste hoochgeboren Vorst en genadigen heer bidden wy Godt uwe vorst: gen: te willen beschermen ende be- waren. Vuyt Breda desen 5 Mey 1625.

BIJLAGE XXX.

Bevel van den gouverneur de Fourdin voor het vertrek van de vrouwen van 10 Juny 1637.

De par du roy.

On ordonne et commande a tous les femmes non mariées, veufves, et filles les quelles ne sont sous la puissance de leurs parents, ou en actuel service des officiers ou bourgeois désoccuper incontinent les baraques et autres places des soldats et se retirer et sortir de la ville avec leurs enfants et bagages dedans deuxfois 24 heures apres la publication de cestes, a peine que le dit terme estent expiré elles seront mises dehors ignominieusement et en cas qu'elles reviennent sans que pour se faire elles auront prealable licence du sieur Gouverneur ou Messieur du magistrat elles seront rechassées avecq le fouet par le bourreau.

Fait a Breda le 16 de Juin 1637.

Soussigné DE FOURDIN.

et plus bas KIEBOOM.

BIJLAGE XXXI.

Prijsbepaling van levensmiddelen gedurende het beleg van 1637.

Taxatie by mynen heere den Gouverneur Drossaert, Schoutet Borgemeesters en Schepenen deser stadt Breda gesteldt, op de nabeschreven waren, daerop deselve gedurende dese belegeringhe sullen mogen verkocht worden, sonder dat iemand deselve tot hoogerem pryse sal moghen verkoopen op de verbeurte van de waren ende arbitralick gecorrigeerd te worden.

De beste witte tarwe, de veertel tot 7 Gl.	
Brouwtarwe de veertel tot	6 Gl.
Versche boter elk pont tot	6 st.
Rogge	4 Gl.
Wintergerst	4 Gl.
Overjaarsche corte haver	4 Gl.
Nieuwe corte haver	3 Gl.
Voirhaver	3 Gl. 5 st.

XLVII

Boekweit	4.
Pond grutte meel	1 st. 3 ort.
Wintermout	4 Gl.
Zomermout	3 Gl. 10 st.
Ton boter, elk pond	7 st.
Versche id.	6 st.
Edamsche kaas id.	5 st.
Goudsche kaas id.	4 st.
Olie, olyf	1 Gl. 4 st. de pot.
Raapolie	8 st. 2 oort.
Ryst	5 st.
Gierst	2 st.
Beste broodsuiker	24 st. slechte naar advenant.
Poeijer suiker	20 st.
Pruimen	7 oort.
Rynsche wyn	18 st. de pot.
Spaansche wyn	1 Gl. 4 st. de pot.
Fransche wyn	8 st.
Gebrandewyn van wyn	1 Gl.
andere	14 st.
Rundvleesch best	3 st. per pond.
Varkens id.	5 st.
Gerookt id.	7 st.
Best schapenvleesch	5 st.
Zoetemelk	2 st. de pot.
Botermelk	1 st.
Abberdaan	3 st. per pond.
Stokvisch	3 st. 2 oort.
Haring	3 oort elck stuk.
Zout	5 st. het kwartier.
Zeep	3 st. het pond.
Keersen	6 st. 2 oort.
Buistel	per ton 12 st.
Tonbiere	4 Gl.
Het bier buiten gevoerd wordende voor impost	10 st.

BIJLAGE XXXII.

Het betrekken van wachten in 1653.

Ordonnantie by de gecommiteerden van stadtswege
gemaect op het uytleveren van den Hollandsche

XLVIII

torff, aen de Corps de Guardie ende andere wachten
hetwelck voertaen gedaen sal worden met geyete
tonnen ende manden geleyck gevult synde in maniere
als volgt.

Voor het koudtste winter saysoen.

Opt stadthuys.

Voor de Adelborsten s' avonds	1 ton.
Voor de schildergasten	1

Aen de hoofdwacht.

Aen de officieren s' daegs ende s' nachts	1 ton.
Aen de bovenwacht des daegs	$\frac{1}{2}$
Ende des nachts	1
Aen de benedenwacht des daegs	$\frac{1}{2}$
Ende des nachts een ton	1
	4

Comt in 14 dagen 56 tonnen.

Aen den Boom.

Aen de Corps de guarde daegs	$\frac{1}{2}$ ton.
Ende des nachts	1
Op de redout eens een halve ton	$\frac{1}{2}$
	2

Comt in dach ende nacht 2 tonnen in 14 dagen 28 tonnen.

Aan de Ruyters wachte.

Ieder vierplaets des daegs een halve ton maeck t' samen	1 ton.
Ende des nachts voor de twee vierplaetsen te samen	2
	3

Comt in 14 dagen 42 tonnen.

Antwerpsche poort.

Voor de officieren s' daegs ende s' nachts te samen een ton	1 ton.
De schotbalcken van gelyckken tusschen dag ende nacht	1
De groote halve maen des daegs	$\frac{1}{2}$
Ende des nachts	1
Boven de poort des nachts	1
Aen den schelfmeulen des nachts	1
Aen den affgebranden meulen 's daegs	1
Onder de poort en den backoven 's daegs	$\frac{1}{2}$
Binnen de poort in t' rondeel s' daegs	$\frac{1}{2}$
In de buytenste halve maen des daegs	$\frac{1}{2}$
	8

XLIX

In dach ende nacht te samen 8 heele tonnen geleyck te meten.

Comt ieder weeck van seven dagen 56 tonnen ende in 14 dagen 112 tonnen.

Bospoort.

Aen de officieren s' daegs ende s' nachts samen	1 ton.
Aen de schotbalcken 's daegs ende 's nachts	1
In de eerste halve maen des daegs	$\frac{1}{2}$
In de eerste halve maen des nachts	$\frac{1}{2}$
Boven de poort des nachts	1
Aen de vlooyen burgh des nachts	1
Aen den molen des nachts	1
In de buytenste halve maen 's daegs	$\frac{1}{2}$
Voor in de poort in de bocht 's daegs	$\frac{1}{2}$
	7 $\frac{1}{2}$

In dach ende nacht seven tonnen ende een halff maecken in 8 dagen 52 $\frac{1}{2}$ ende in 14 dagen 105 tonnen.

Ginnekensche poort.

Voor de officieren des daegs ende 's nachts samen	1 ton.
Aen de schotbalcken des daegs ende 's nachts	1
In de eerste halve maen des daegs	$\frac{1}{2}$
Ende des nachts	1
Boven de poort des nachts	1
Op den watermolen des nachts	1
Op 't galge bolwerck 's nachts	1
In de poort des daegs	$\frac{1}{2}$
In de buytenste halve maen 's daegs	$\frac{1}{2}$
	7 $\frac{1}{2}$

Comt tusschen dach ende nacht 7 $\frac{1}{2}$ tonnen maecken in 8 dagen 52 $\frac{1}{2}$ ende in 14 dagen 105 tonnen.

De voorsz. ordonnantie ende Lyste by de gecommiteerden aen de Heeren van de Magistraet voorgedragen synde, is by de selve in voegen voorsz. geaprobeert, gelyck deselve geaprobeert wort midts desen, behoudelyck behoorycke veranderinge nae gelegenheit ende saysoen, in tyden en wylen te doen, Ordonnerende allen ende eenen ygelycken die 't selve soude mogen aengaen hen hierna te reguleren.

Actum in collegio desen 18^{en} January 1653.

In absentie des griffiers.

(get.) E. VAN GENK.

d.

BIJLAGE XXXIII.

*Brief van een beampite van het sted. bestuur „aen de Heeren
President en Burgemeester in den Haegh synde”
van 22 Feb. 1682.*

Myne heeren.

De heer gouverneur Weybenum laet ons gisteren weeten als dat de Haegsche poort most af gebroocken werden, waerop de Heer Stadth. nevens Commis. syn Ed. voorgehouden hebben ende d'incommoditeyt en schaede die de stadt daer door sal coomen te lyde, syn Ed. voorgesteld en vertoont, waerop syn Ed. antw. dat hy de brugge niet soude aff breecken voor en aleer een nieuw wegh van aerde sal gemaect hebben om met karren en paerden in de stadt te connen komen mits gaeders aen ons oock een bequame plaatsen soude aenwysen om de steenen van de poort te bergen die syn Ed. heeft begonnen aff te breecken.

Wy hebben goet gedacht dat ue te adviseeren omme de ongenlegenheit van de stadt des te meerder te connen vertoonen.

Den 22 Feb. 1682.

BIJLAGE XXXIV.

*Overeenkomst betreffende het onderhoud van militaire gebouwen
van 4 Dec. 1682.*

Extract vuyt het Register van Acten van Staeten
Generael andere hooge collegien en Illustre personen
Concernerende de stadt Breda.

Gehoort synde het rapport van de Heeren Haer Ed. mo gedeputeerde in conferentie geweest synde met den Gouverneur ende gecommiteerden der stadt Breda, is naer deliberatie goetgevonden dat het accoord met deselve aengegaen in conformiteit van de navolgende Artikelen sal worden geaprobeert, gelyck hetselve geaprobeert wort mits deselve. Actum den 4^{den} december 1682.

Opgemelte haer Ed. mo. sullen laeten genieten ende trecken aen de voorn^{de} magistraet den geregte derde paert inde gemeene middelen binnen de voorn. stadt van 's lands wege jaerlycks verpaght wordende, ende daer en boven noch tot een subsidie de somma van dryduysent gulden jaerlycks d' welck vast gestelt

wordt, ter somma van eenentwintig duysent gulden, 's jaers sonder nogtans wegens meerderen off minderen hoogere ofte lagere der stadts paghten soo int regnard van haer Ed. mog. als die van de magistraet voorn^l. eenigh despuyt gemoveert ofte redintegratie sal mogen worden gedaen ofte 'geeycht, sullende het meerder ofte minder importeren derselve paghten ende gemeene middelen comen te redenderen tot nadeel ofte proffyt van de magistraet voorn. ende dat voor den tyt van twintig achtervolgende jaeren beginnende ende ingaende primo october 1682.

waervoor de voorn^{de} magistraet, eerstelyck sal onderhouden voir de somma van negenduysent gulden jaerlycks

namentlyck de voorz. twintig jaeren gedurende well ende loffelyck de stadts poorten ende bruggen ende hetgene daeraen dependeert staende tot laste van den lande.

Item sullen oock onderhouden ende repareren de corps de guardes ende sentinelhuysen inde stadt daer buyten ende op de wallen

als mede versorgen het geweldige provoost huys gelyck het tot noch toe is geschiedt.

Item sullen mede de servitien betaelen van de Constapels ende mineurs naer gewoonte.

Noch sal deselve magistraet onderhouden ende repareren de magazynen inde stadt ende den polverthooren aen de ginnekensche brugge.

Daer enboven sal oock van wege den gemelte magistraet worden gefourneert ende besorcht den torff ende keerssen inde corps de guardes ende wachten der soldaten inde stadt.

Den magistraet voorn^d. sal mede gedurende den voors^e. tyt repareren de sluysen soo daer eenige syn daer 't lant toe gehouden mogte wesen.

Uyt het surplus ofte overschot boven de gespecifieerde jaarlykse somma van penningen sullen gedurende den voorz. tyt van twintig jaren worden gevonden de hier naer gespecifieerde verschoten ende gedebourseerde penningen by die van de magistraet voornoemd verleyt ten dienste van den lande.

Als eerstelyck het verschot gedaen tot vernieuwen van alle de stads bruggen aen de dry stads poorten ter somma van 15200 gulden.

Enden wegens het maecken der sortie bruggen ende by affbreecken der stadts bruggen gebruyckt tot de passage om uyt ende in de stadt te comen aen de dry poorten voorz. alsmede het verleggen ende verlengen van de sluysen doort verdickken der wallen ende maecken der nieuwe riolen, affbreecken van vorige bruggen ende

andere munities van arbeytsloon te saemen monterende volgens specificatie daarvan vertoont, de somma van 7695 Gl.

Nogh aen t' maecken ende leggen der cassywegh binnen de fortificatien en de poorten soo aan assystentie als arbeytsloon, nademael alle dry de poorten syn verlegt ende de cassyweghen daeromme is opgenomen door het vernieuwen der fortificatien voorz^d. de somma van 3480 Gl. uytwysende de begrootinge daarvan gemaect.

Noch comt mede aen de gemelte magistraet voor reparatie van dry Kercken als de mercken daelsche, St. Joost ende gasthuys kereke door 's lants vivres ende amunitie beschadigt ende ontramponneert geweest synde de somma van 2300 Gl.

Den voors^e. magistraet comt mede volgens prisatie soo van ses en vyftigh ruyters baracken à 400 Gl. 't stuck ende 40 soldaten baracken tot 200 Gl. t' stuck affgebroocken inden jaere 1681 voor 't veranderen der fortificatien tesamen de somma van 3400 Gl.

Item sal aen 't voorz. surplus inde voors. jaere worden gevonden de dryhondert soldaten baracken ende 20 ruyters baracken ter somma als voors. eene somma van 76000 Gl.

Met dien verstande nogthans dat den magistraet voors^e. alle de voorz. baracken aen haer Ed. mog. sal transporteren ende cederen gelyck de magistraet voorn. doen mits desen het volle reght van eygendom derselve Baracken.

Waer tegen oock haer ed. mog. alsdan sullen quiteren soaals gedaen wort mits desen den voorn. magistraet ende deselve ontslaet ende bevryde van alle de servitien by het contract van den 12den april 1677 breeder gespecificeert bestaende in twee compagnien te peerde ende seven te voet ende sal noch uyt het voors. surplus jaerlycks ten profyte van den lande worden gevonden een som van 1000 Gl. jaerlycks tot onderhoud ende reparasie der selve baracken soodat int geheele surplus tot afflossinge ende quytinge vant voorz. verscot metten interest van dyen totten effectuele voldoeninge sal monteren jaarlycks 11000 Gl.

Uyt het voorz. surplus sal mede worden gevonden ende provisioneelyck betaelt ender behoiren het restant van 30.000 Gl. dewelcke penningen alsnoch moeten worden betaelt aen de borgeren derselve stadt voor het affbrecken harer huysen als synde een gedeelte van de somma by resolutie van haer ed. mog. in dato 28 oct. 1682 aen denselve borgeren toegedacht voor dedomagement ter somma van 60.000 wordende daer door de voorz. haere Ed. mog. resolutie gehouden voor voldaan.

In voegen voorz. soo ordonneren huer Ed. mog. den ontfangen

van Slingelant ofte der genen die na hem souden comen te succederen aen de meergemelde magistraet ofte der selver Burgem^e. inder tyd het voorz. derdepart neffens de gespecifieerde 3000 Gl. als hierboven is geseght jaerlycks van tyd tot tyd de voorz. twintig jaren gedurende effectievelyck ende prompt te betalen sonder van die te blyven in gebreken.

Welcke betalinge ende onderhoudinge in voege voors. ter expiratie van de voors. tyt van 20 jaren synde gedaen soo sullen opgem. haer Ed. mo. den voorn. magistraet ende den voorn. magistraet haer ed. mo. quiterende ende quytschelden ter saecke ieder voorn. gemelt. — soo als dan voor als nu gedaen wort mits desen.

Ende worden hiermede voor soo wel gealtereert beyde haer Ed. mog. resolutien van den 12den April 1677 en den 27sten decemb. 1681 op dit subject genomen.

Actum in supra ende was geparap^t. J. v. Borssele van der Hooge vt. lagerstont ter ordonnantie van den raet van state ende was onderteekent. G. VAN SLINGELANT.

AANTEEKENINGEN EN VERBETERINGEN.

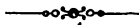

Blz. 13, reg. 7 v. b. — HENDRIK, Graaf van *Nassau*, werd den 12^{den} Julij 1517, bij het vertrek van Koning KAREL II (later Keizer KAREL V) naar *Spanje*, benoemd tot Chef en kapitein-generaal van het leger „et de toute la gendarmerie ordonnée et à ordonner dans ses Pays-Bas”.

Zijne aanstelling droeg hem op: „plein pouvoir, autorité et mandement de vacquer et entendre tant à la conduite de l'armée, à la garde, tuition et défense des Pays-Bas, qu'au reboutement des ennemis””. „Il lui appartenait de mener et conduire les gens de guerre aux champs; de les répartir dans les garnisons des villes et des places fortes, selon que le besoin et l'opportunité le requerraient; de donner des ordres aux autres capitaines et aux gens de guerre, pour le bien et l'honneur du souverain, le reboutement des ennemis ou la réduction des rebelles; de casser et de punir les gens de guerre; de châtier les sujets rebelles et désobéissants, selon leurs démérites, de congédier définitivement ou provisoirement les gens de guerre; de pourvoir à la sûreté et à la défense des places fortes qui toutes, sans distinction, devaient lui donner entrée et sortie à quelque heure qu'il se présentât; de faire, en un mot, tout ce que ferait le souverain s'il était présent en personne”. — ALEX. HENNE. *Histoire du règne de Charles-Quint en Belgique*. II, p. 199. — De oorspronkelijke aanstelling berust in het Rijks-Archief te *Brussel*.

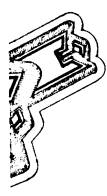
„ 18, reg. 17 v. b. — Andere schrijvers geven als datum van overlijden op, den 13^{den} September 1538.

- Blz. 21, reg. 19 v. b. — Volgens ALEX. HENNE, VII, p. 306, droeg zijne commissie de dagteekening van 29 December 1540.
- " " reg. 10 v. o. — Volgens WAGENAAR en anderen was hij bij zijn overlijden 32 jaar oud.
- " 63, reg. 17 v. b. — In de oude stukken van het Archief der stad *Breda* staat *Belcrom*. — Zie ook VAN GOOR, blz. 63. — Later schreef men *Belcrumsche polder*.
- " 65, reg. 14 v. b. — Belangrijke aantekeningen betreffende de schippers VAN BERGEN zijn te vinden in het Programma van den optogt, gehouden den 25sten en 28sten Junij 1867 te *Breda*, voorstellende den Intogt van Prins MAURITS op 4 Maart 1590, door M^r. G. A. KLEIJN.
- " 134, reg. 12 v. o., staat: 1626; lees: 1636.

ing van
URITS.

oo.

itbreiding
ERKEN.
3.
oo.

2884 g

loop
schant

Levensche-
dykstraat

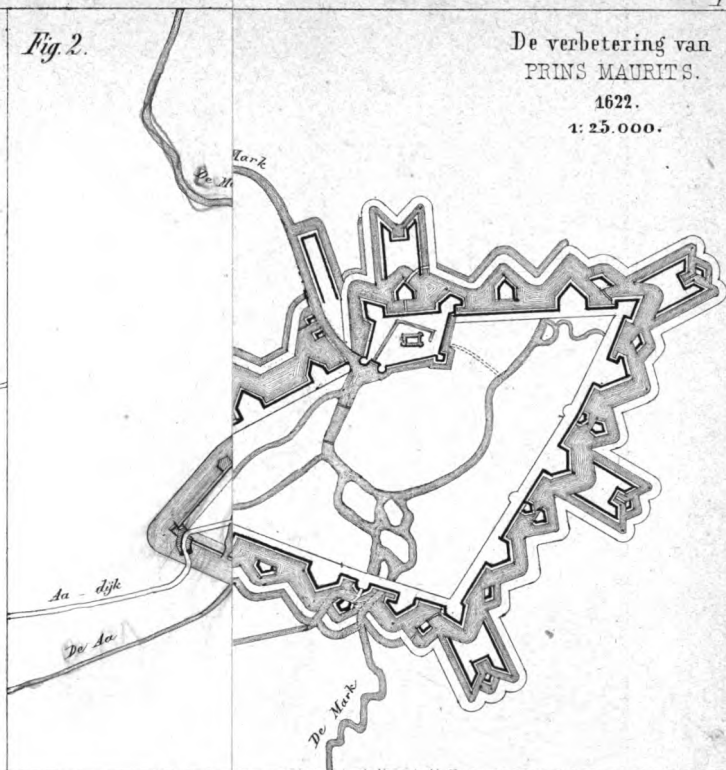

Fig. 2.

De verbetering van
PRINS MAURITS.

1622.

1: 25.000.

Fig. 5.

De laatste uitbreiding
DER WERKEN.

1865.

1:25,000.

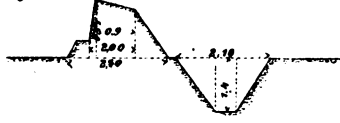

IS

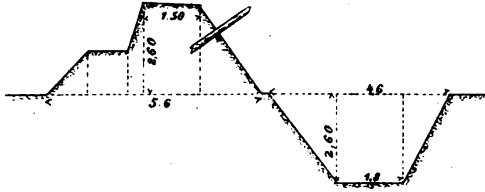
onder Madine

12

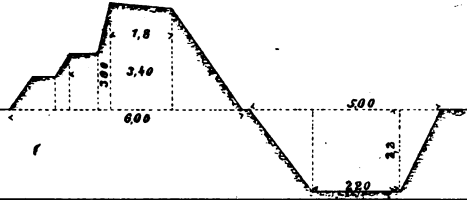
Profiel der Circumvallatie Linie 1 200.

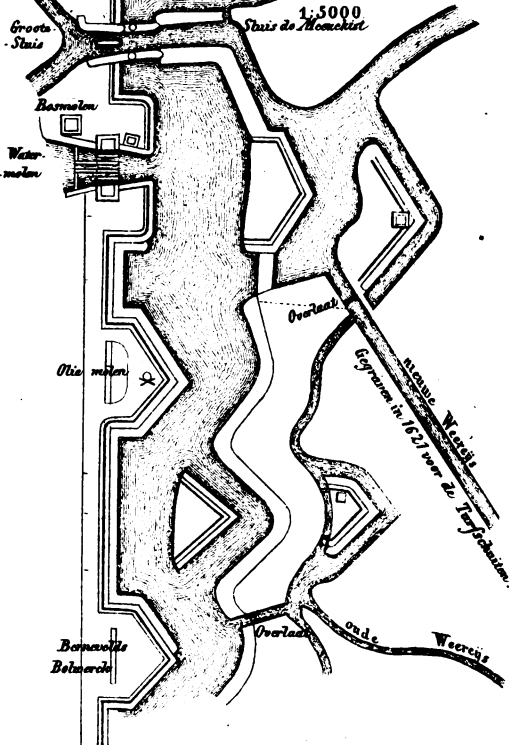
Profiel van de forten in de Circumvallatie Linie 1 200.

Profiel van de Contravallatie Linie 1 200

Werken van den Ingenieur Adriaan Anthonissen tot verdediging van de groote Stais en watermolen gemaakt in 1606.

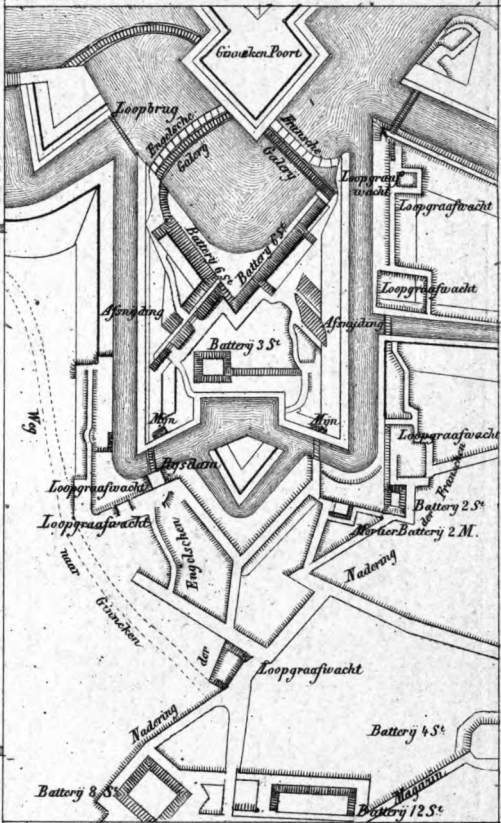
Aanvalswerken van Prins Frederik Hendrik.

*Legenplaats van
Prins Frederik Hendrik*

*Papenmuts
Het mast Bosch*

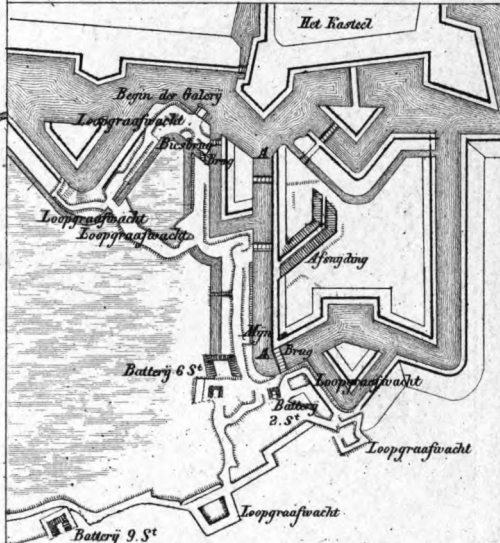
Byloop

*Plaats van
Willelm van Nassau*

Aanvalswerken van Graaf Hendrik v Nassau.

Het Kasteel

AA Doornik met roden opgezet en gebintoor.

Steddr. v. A. J. Boguarts. Breda.

